This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

M-1964

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M 1964 विषय पुराण

नाव. मुक्ताफलम् टीकासहितम् (कैवल्यदीपिकासहितम्)

लेखक/लिपीकार वोपदेव टीकाकार

पृष्ठ 139 काळ पूर्ण/अपूर्ण

Checked 2012

M-1964 M-1964

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीहरये नमः। यज्ज्योतिरूर्ध्वमिषपतितये तत्ति धर्ममेघमातप्य पातयति यो परि कर्ममुख्ये॥ तद्धुहसस्वमुकुरत्न
ति बिंबभावात्स्फुटमभिधमुपगतं नु विभावयेम॥१॥ सम्लघातं प्रति हृसयोधं मणा लिंनी वेतपते मनीषाम्॥प
सारसंगात्जगतीरता र्यो गुरुं विरसंतमिहानुवेतं॥२॥ श्रीवोपदेवस्य निधेर्गुणानां जयंति ते ते भुवि वाग्विलासाः
विकुं धयेषु स्वयमीश्वरोपि सर्वज्ञताख्यं स्वमवैति रूढं॥३॥ अस्मिन् समासि त्रपिवाग्व्रमाध्वाव पारयाणामनी
यपो श्चैः॥ विदग्धव तश्चिज्जइ वसुमेरं गुणागरोपामुविनास्यकेः केः ४ अमुष्यवैदग्ध्यनिधेर्हरि स्वयो मुहुर
दंते उत्तनवस्य स्वरूपः मुक्तामयादेषि मनोसमास्तं विमोगिहृदीव कलाः कलानिधेः॥५॥ तेन मुक्ताफलं तेने
पद्योक मनुग्रहता॥ तत्र टीकां यथाबुद्धि कुर्वे कैवल्यदीपिकां॥६॥ स्फुरांत्रिलोक सुरुणार्धमिवेंदुलेखां सर्वस्व
मंडनकरीमकलंकशंकां॥ टीकां प्रियां परमहंसजनस्य दृष्ट्वा कुर्याग्निमां तदिह मां लुबुधाः प्रसादे॥७॥ इह मुमु
स्वप्रकाशमरु विरमकरणं विकीर्षुराचार्यस्तस्य परिसमाप्तिप्रचयपरिपंथिविघ्नविघाताय शिष्टाचारपरि
पालनाय च समुचितभक्तकरणं विकीर्षुराचार्यस्तस्य परिसमाप्तिप्रचयपरिपंथिविघ्नविघाताय शिष्टाचारपरि
तिपाद्यमर्थं श्रीतः प्रसंगतयासं क्षिप्याह विष्णुमिति आदि पंच आत्मानः उपाधिभिन्ना निरूपाणि प्रसमतथा एम
पंचस्य पिविष्णुशब्दो व्याप्तिवि व स्यपामंगलोपेता द्व्य प्रणत्यक्तः तं वंदे नमस्कुर्वे भक्तेति अशार द्राभेद्यामस्तो १

भक्तेराश्रितमिमुत्तरेणान्वयः अप्रारत्नालेपितत्रैविध्यानतिक्रमस्तिभावः सोगेति॥ अंगानां अंगसंगलादीनां वर्गाः समूहाः
अंगवर्गाः तेषां तु नविंशतिः अंगवर्गेन विंशतिः तयास हृवर्तते इति सांगवर्गेनविंशतिः तया॥ भक्तिविशेषणं चैतत् न
तु समर्थवर्ग इति समसमहे संकेतितो वर्गशब्दः कथमिह न दृष्टीत्यपसुसत इति सत्यम् विंतु जाति सामंते त्राविवक्षितं न
तु संख्यासामंवित्रिवर्गाद्साहिस्वपसुतेः यद्यपि नविंशतिरिति विशेषणेन क्रम तथापि प्रसासत्ते क्षीकरूत्वैकोनविंशा
तिलं तेपं भक्तेर्नवभिरिति वक्ष्यमाणगोप्यादिभक्तेष्वपि हास्यादिनवरसावच्छिन्नत्वेन नवत्वं नवोपाधवच्छिन्नता
तनवे वर्ड्याणीति विकल्पयमिरित्युक्तमं नवविधैरित्यर्थः॥ तद्वस्तुमुपासंस्मसाध्यो पाप्तिरूपासकश्चेतिन्नमस्कारणार्थ इत्य
विरूपंवा त्मकं वंदे भक्ताशारऽग भेद्या सांगवर्गोनविंशासा भक्तेर्नवभिराश्रितं॥१॥
कं स्वयमेवमाद्यतु ह्यमार्थः क्रमात्प्रकरणचतुष्टयेणाभिधास्यते एतावानेव भागवतेऽनुष्टेयोऽर्थः फलं चैवे चोक्तम
तिनत्त्वपरऽर्शितं महापमनोजनारंपसुत्य मेः प्रोदित इस त्र टीकायामुक्ताफलहानुसंधेयाः तत्र वैचस्यलाभः प्रयोजनं॥ भ
क्तियोगो भिधेयः॥ निर्मत्सर च विज्ञिष्ट स्तत्रमधिकारि विशेषणानवणी श्रमादिमत्सरः परोत्कर्षासहनं सत्समाप्तिवि
लं इति मलेपिनकी र्णानामुपासादीनां प्रसंगात्तदंतकरणविविक्तवैतैयेकत्रमतिपत्तिरिहा नांतरं प्रयोजनं अत एव द
मकरणाभितया ख्यायते॥ यथाऽः॥ शास्त्रैक देशसंबद्धं शास्त्रकार्यांतरे स्थितं आहुः प्रकरणं नाम ग्रंथभेदं विपश्चि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफ॰ नदेवाहं ॥ विसिसारि ॥ चतुर्णां धर्मादीनां वर्गश्चतुर्वर्गः तत्रेष्टसमर्पको ग्रंथश्चिंतामणिः मणिर्द्वेमोरित्यभिधानात् स्त्रीत्वं
2 तस्मात् हेमाद्रिव्रतारिभेदान जीगणत् गणोस्ति जेताहेतु मस्मिन् विद्वद्भि गीणमामासेत्यर्थः ॥ अमत्र स्थिता नां व्रतादि
वामानां उत्तमत्वा श्रीकृष्णेक व्रलिखनं न नतु स्वमनिष्पादन मितिगणपते रर्थः ॥ व्रतादिभेदां अग्नमाद्भुतदानतीर्थमोक्ष
परिशेष एवैं षुपं चमुखं उखु ॥ मोक्षवत्लो निमोक्षोयाया ॥ २ ॥ मर्जेषः मतिमा: माक्षादारिषकुलानि गणाकाग्रणीः ।
गणकेषरेणको नायोग पद्मपोलिखित्सुश्रयणीर्मुख्य: ॥ विद्याहीनां वतुर्णां द्वन्द्वः तेषां भेदानि सेव ॥ ननुताहशिलक्ष

विसुमीमि चतुर्वर्गचिंतामणपामजीगणात् भेदान्व्रतानां दानानां तीर्थानां मोक्षवल्लीनां ॥ २ ॥
मत्रि शासारषजानांहे माद्रिर्णाकाय ग्रीः विमुमत्तं गाभ क्ताना गणा यस्तु क्तसारधीः ॥ ३ ॥

ननु समितेग्रंथे कृते पि किमपरमवशिष्टं पर्यमसारंभ इति तत्राह ॥ उक्तसारधीरिति उक्तेभ्यो व्रतादिभ्यः सारेश्रेष्ठेविश्वा
दिविषये धीर्यस्य स तथा श्रीसुता स्त्रीरमंसारकुसुमोत्सवी विषु ॥ आकाशगंगाह्वोन्नसुरद्विजाग मदगंधिषु नेपद
वङ्स्थाना विमारिर्श्रीनाद्य धिक्रगोपि वद्धब्रीहिः अपमर्थः प्रथमं भगवत्पीसर्यं उञ्जावता निलेनीयाम् पिष्टानिहे
पायामनेकां तिकानि वहिरंगानि व्रतदानादीनि तत्र गणितानि ॥ ततस्तेष्वतुष्टः तद्दिलक्षणं मोक्षैकफलमुपायं प्रकटयितुं एम
निर्मम चीकरत् ॥ ३ ॥
2

ननु व्रतादिभेदा श्चिंतामणिनागणितास्तेः विस्तारिभेदाः पुनः केनेति तत्राह ॥ मुक्तेति ॥ ग्रथनं ग्रंथः संदर्भः सोस्मिन्नस्तीति ग्रंथं
प्रकरणं ॥ अशीर्श आदित्वादच् ॥ पत्रा भिन्नरूपेतान्नाख्येनतद्धृतोऽभिधानेन तस्वे मिहेतिहि शनिकारः ॥ पद्माद्यर्थशब्दे नपुंसके
प्याप्ति ॥ तथाहि ॥ पाणिनिना स्वकीये लिंगानुशासने पद्मपद्यसप्तविकृत्य काद्यर्थ द्युतिर्श्योस्तानि नपुंसके तीर्थ प्रोथ पथग्र
हे तव: शुक्तिसंपुटाः ॥ दसारिदर्शनादस्त्वीजमप्यत्ति मौक्तिकम् पद्मा ॥ मुक्तास्फोटमुक्तौ तदीयफलं ॥ वर्तते सांप्रतं तासां
वेषु नह्यदलोपो भीमादिवत् ॥ ग्रंथपक्षे तु मुक्तानां आप फलं मा प्रापेयतानि ॥ ग्रंथःसं तन्स्य: काका मंत्रनीयः अर्थान्मुक्तार्थि
नां फलदं ॥ पद्य ॥ मुखं भावो मुक्तामुक्तं संसाफलं पत्र ग्रंथेत तथा ॥ सर्वथा मुमुक्षूणां फलद मित्यर्थः ॥ ग्रंथरत्नयोः साध
र्म्यमाह ॥ सदिति ॥ सती मरी स्त्राभागा वतमेव शुक्तिर्जन्मस्थानं यस्य तेन तथा तेन ॥ भक्तिर्मे जनेकर्जु रतु गाः स एव सा स्वबुपम
मुक्ताफलेन ग्रंथेन समागावतनुक्तिना ॥ भक्तिरसाम्बु नामुग्धमाकेंडेय द्विशुभ्रियः ॥ ४ ॥ ॥
तत्सघातेन यथाश्लेषविद्गोविसातिपयः शुक्तिसंपुरस्थम् छिन्नं मौक्तिकं भवति तथा अनुरागएवास्य व्याकारेण परिणत इत्यर्थः ॥ कृपुनर
पालंकापि इतितमाह ॥ मुग्धेति ॥ मुग्धोश्वातः माकेंडेयोपमस्मिन् हरि वोधिश्रुरूपेविस्मोसत तथा तस्य श्रीः शोभा यस्मात् तेन घातेन ॥ भाषित
पुष्पलादिभाषांड्वड भाव: ॥ मार्कंडेयोहि हिमवति पुष्पभद्रातीरे भगवन्मायां दिदृक्षुरतिदीर्घतपस्तप्यमानः कदाचित्समस्तलेनमग्न
वतामकृतापां मायोनि खिलं लोकं एकलवोरवे मुडंमे ज्ञानो मनुनानिमन्ततन्त्र अवकूलाद्दृष्टपोतोमस्युदेत्वा पानमति सुरं भगवद्वाल
[illegible] प्रमोह ॥ पाहि मुनि: पुंजि कस्य मारिविम्बमेषु नवधामसोप्यन्तमुग्ध इति शिशोः सुदरवमुक्तस्माचेतरलंकाः इसति

मुक्ताफल ३

ः ॥ यतः संबद्धाः स्फुरन्मणिभेदाः प्रसक्ताः तिता ॥ लसत्स्वराः पद्मरागाः शोणरत्नानि यस्मिन् तत्तथा ॥ स्फुरः स्फुरन्मणिभेदो रत्नवि
शेषो येषां पद्मरागाणां तेन तथा ॥ मरकता एतानि तासां रश्मयो येषां तत्तथा ॥ एतानि निकानि वा । अत्र सत कांतिमत्तरसर्थः । तथा लसच्छोभ
मानं पद्मरागैरश्मायो मेभ्यमिनथा । हेमाद्रिर्मेरुस्तत्संभवं यत्सुवर्णं कनकं तस्य निवेशो निक्षेपः तेन रम्यं मनोहरं । हेमाद्रिसंभवेन
कनकसंसुजातत्वमुक्तं । तदिति तरत्सुज्वलं सुखचितपद्मरागादीनां नरमौक्तिकं भगवत्साम्यं तादृशं तन्निवकंठे कुरुध्वं । कंठे त्रिपादा
मामवाविलातशांसुवध्वं । हेकुशलाइतिशेषः । आत्मने परा द्योतिमाफलस्य कंठे गामिलं तदाह । अवेति ॥ अवरुंध्वं आवद्गु
ध्वं ॥ लक्ष्मीं शोभां । अपूर्वीलो तरं संवेधारं नतु भर्ता । अमत्र तु । सुखेन श्रम पामेन चितेः संघट्टिते ः स्फुरैः पासरविविजेः भ

मुक्ताफलसुखचितस्फुरन्मणिभेदस्मरस्सराजितलसत्स्यस्पद्मरागं हेमाद्रिसंभवसुवर्णनिवेश रम्यं कंठे
कुरुध्वमवरुध्वमरं वे लक्ष्मीं ॥५॥ तत्रा रोविविस्मुमकरणा ॥ तत्रे विसोर्ल क्षणांभेदाश्च ॥ ॥

कमेरैः विहिताविहितादिभिः प्रसस्सरं अहरे अस्सरेश्च जितस्सवि सोः जलततीः शोभमानपोः पद्मपश्चमो स्वरताबुजपोः रागो रति
मेत्सिन् ग्रंथेततथा ॥ विस्पष्टं पदर्शिनैर्भेताद्रिभेदैरेहपसरसरमीस्परकाशमतिभेवतीत्यर्थः । हेमाद्रिः पुरुषविशेषः तत्सभ
वानि तेनो चूरिता निसुहमुरेखाणि यानि वणानि अश्वराणि तेषां निवेशो नततत्रोदितस्थानेषु मामे तरम्यं सुश्लिष्टं वरतो
ग्रहृणा नस्त्वनामानां तोकत्वमुक्तं । तत्कंठे कुरुध्वं कंठस्थं प आप्यातथा स्मृ सध्वमित्यर्थः । लक्ष्मीं आत्मप्रसाररूपां शोभां
। अवैविं प्रयांतरैरलब्धाम् ॥ ५ ॥ एवं श्लोकं चतुष्टयेनाप्यरंगविधामप्रस्तुतमारभ्यते ॥ तत्रेति ॥ तत्र ग्रंथे । आरोहोद्देशक्रमानुरोधात
विस्मुमकरणा यविस्मुः प्रतिपाद्यः स च सामामविशेषावष्टब्धत्वात् धातत्र सामामपूर्विका विशेषप्रतिपत्तिरिति सामामलस राम ३

असमेवेति कर्त्तं तरस्साधवृत्तिः । आस मेवेति त्रिपांतरस्य । अग्रे मापासंबंधात्याक । मापासंबंधे पिपत्सकां पश्चात्सका
रणां प च्युप रंता प्यापरं प्रधानं तत्त्वमरमत । मापासंबंधारहमेवत्रिधाविभक्त इत्यर्थः । पश्चात्मापाविपेमाद्ने त एमप
हमेव । प्रपंचस्सारि मध्यावसाने स्वहमित्यर्थः । पश्चेतत्य पेवरूपतरप्यहम् । नामत्र सिद्धं मध्याएपितं । पश्चादः मत्र
सिद्धः सर्वोरज्ञो । स्वविवेचनाद्भूमेनिहते पोवशिष्येतसोहमस्मि । एतत्यास्वंरूपस्यनिर्दिष्टमकलारे वमुच्यते । एते

अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम् । पश्चादहं यदेतच्च योवशिष्येत सोस्म्यहं ॥ ६ ॥

नपयाकदकारिष्चदस्यात्र पेपिसुवर्णात्वमेवसत्सम । तथा जगदादिमध्यांतेष्वनुस्यूतं सत्तामात्रं भगवत्स्वरूपमिति
लक्षणार्थस्त्युक्तं । नतावदस्या संभवः । सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । नवकालोकानारिष्पति व्याप्तिः । तदुस
तः श्रुतत्वात् विमतमनित्यबाध्यत्वात् शुक्तिरूप्यवदित्यनुमानाच्च । नापि साकारेषु चतुर्थ व्याप्तिः । तेषामाकारेति रोहितत्वात् । त
स्मान्निर्दोषं लक्षणम् ॥ ६ ॥ अत्र प्रथमपादेन ऋग्निर्देशः । द्वितीयपादेनानुः । विस्मुश्लोकानां ॥ रह पश्चात्कोना स्वस्वस्कंधाध्या
पयोज्ञानार्थं क्रमात्स्वके न्यासः । २ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु.क.फ.ल एवंसामान्यलक्षणमुक्त्वाविशेषलक्षणमपितुमाह सद्वेधेति द्वैधमेवाह निरेति अनवच्छिन्नेत्वावस्तुमवच्छेदकउपाधि
४ रकारः तेनरहितोनिराकारः तत्सहितोऽन्यः तत्राद्यंलक्षयति अनवच्छिन्नेति सत्वेतिद्वितीयंलक्षयति अस्यैवभेदा
नाह सवेति समाकारः तत्राद्यंभेदमाह रजस्तमोभ्यामितितृतीयपातयोरप्राधान्यमाह युक्तेऽप्रधानेइति स्मरणात
तेनयुक्तेसत्त्वंबहुलेरजस्तमश्चतरपेक्षयाप्यन्यूनमित्यर्थः न तुत्रीणिसमान्येव त्रिसाम्यस्यप्रकृतिलक्षणत्वात् सो
कापिकभावश्चैषांकार्यगम्योनतुमाषादिमत्त्वेदृश्यवस्तुमक्षः युक्तग्रहणाद्योर्वर्तते सत्वग्रहणाविशुद्धितीयंभे

सद्द्वेधा॥ निराकारः साकारश्च॥ अनवच्छिन्नचैतन्यंनिराकारः सत्त्वावच्छिन्नचैतन्यंसाकारः॥
सवेतुर्धा॥ रजस्तमोभ्यांयुक्तेसत्त्वेपुरुषः। रजसाब्रह्मा। तमसारुद्रः॥

द्वितीयमाहरजसेति रजसायुक्तेसत्त्वेब्रह्मा अत्रयमात्रपाविघनानमपितमोरजसःयुक्तमप्राधान्यंवक्तुंनोक्तम् ननुतत्रा
स्यैवतत्कार्यस्योपलंभात् तृतीयपातुमागवत् तेनब्रह्मत्वेतितमसोक्तं नरपेक्षयारजःप्रभूतमित्यर्थः रजसःप्रा
युक्तिःसत्वावेक्षयाहियतात् युपर्य्यकरणानुरोधाच्च तृतीयभेदमाह तमसेति अत्ररजोमात्रानुरोधाद्विके एम
भागवतचतुर्थमाह शुद्धेविष्णुरिति। ४

शुद्धेरजस्तमोभ्यामस्पृष्टेसत्त्वेविष्णुरेव। विष्णुस्तत्रैवव्यक्तिप्रते नतुतेत्रांतरवत्सांक्रांतरमिति वशाष्टार्थः॥ तथाहि॥ तमेनंविष्णुद्वे
र्जितसत्त्वाकारंसदाशिवइत्याचक्षतेशैवाः। पशुपतिरितिपाशुपताः। पुरुषोत्तमइतिपांचरात्राः। अरिविद्वानितिद्वै
तिसांख्याः। ईश्वरइतिपातंजलाः। रहतुतस्यविष्णुसत्त्वेव। यद्वा। विष्णुंपंचात्मकमित्यत्रपंचानामपिविष्णुत्वंतामुक्ताचतु
र्णांसत्त्वांतरमप्युक्तं। शुद्धसत्त्वोपाधिस्तुविष्णुसत्त्वएवेत्येवशाष्टार्थः तिचब्रह्मविष्णुरुद्राःप्रत्येकंआधिदैविकादिभेदा
त्त्रेधा। स्वस्वमुपाधिसंभेदात्संबहुरूपत्वामुक्ताद्दानीमननुसंहितोपाधेरूपहितप्रत्यग्योगाद्उपाधीनत्वंलक्षयति। अ

शुद्धेविष्णुरेव॥ अगोचरस्यगोचरत्वेहेतुःप्रकृतिगुणाःसत्त्वम्॥ गोचरस्यबहुरूपत्वेरजः॥
बहुरूपस्यतिरोहितत्वेतमः॥ तथापरस्यरसुदासीनत्वेसत्त्वम्॥ ॥ ॥ ॥

गोचरेति। अगोचरस्यअविषयम्तस्यवस्तुनोगोचरत्वेविषयीभावेहेतुर्यःप्रकृतिगुणाःतत्त्वमित्यर्थः। हेतुःप्रकृ
तिगुणइत्यनुवर्त्यपदस्यानुवर्त्तते। गोचरस्यसत्तोपत्वंबधान्मात्वेतरजः। तस्यैवतिरोहितत्वेकारणात्मनावस्थाने
हेतुस्तमइत्यर्थः। विनाशोइत्यनुत्वासत्कार्यपक्षाश्रयणात्तिरोहितत्वेइत्युक्तं। एवमाधिदैविकोपाधिस्वरूपमु
क्तोआध्यात्मिकोपाधिस्वरूपमाह। तथेति। अयमर्थः॥ परस्यरसुदासीनत्वेद्विषत्सुउदासीनत्वेहेतुःसत्त्वम्॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

〈प्रकाश〉 एतदेवस्पष्टं आधिदैवाध्यात्मिकोपाधिलक्षणाद्धर्मितोपाधिस्वरूपमपि लक्षितं भेनहि एकस्मिन्वस्तुनि द्विरूपो विच्छेदः स्य
५ सावाधिभौतिकः तदुक्तम् योध्यात्मिकोयं पुरुषः सोसावेवाधिदैविकः पस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतोह्याधिभौतिकः तत
श्च परिशेषविसिद्धमिति नेहोक्तमिति भावः उक्तान्गोचरत्वादीन् उपाधीतुन्मीलयितुमाह गोचरेति गोचरत्वबद्ध

उपकारित्वेरजः अपकारित्वेतमः गोचरत्वादीनि स्थितिसृष्टिसंहाराः ॥ ॥

रूपत्वतिरोहितत्वानिक्रमात्स्थितिसारिग्राष्टेरूपं तद्दस्य यः नचैवं सृष्ट्यानंतरं स्थितिरितिविरुद्धलंशंकां स्थिति
पर्वकत्वात्सृष्टेः स्थिताहि मृदादयो घटाद्यात्मनासृज्यंते नास्थिता इति अतएवोक्तं सत्वं त्रिलोकस्थितये
स्वमायया याविभर्षिशुक्लं खलु कं खलु वर्णमात्मनः सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसाजनात्य एम
येइति एवमाध्यात्मिकेष्वयीमाह उदासीनेति ५

अयमर्थः परिदृश्यमानेरूपकारापकारवैधुर्येणावस्थानं सास्थितिः उपकारकत्वेन सृष्टिः अपकारकत्वेन तु संहारः ततत
श्च जगत्स्थितिसारि हेतव आधिदैविकाः अमी त्वाध्यात्मिकाः सुरनरादयः अवताराश्च तत्र वैविध्यात्मकम् सतु पुरुषः त्रिविक्रमा
वतारत्वात पद्योक्तम् तयोर्वोपुनरेवाह मदिसामासकृत्वपपात उपेंद्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामन इति अतएव मत
त्र विश्वरूपमकरनेश्वोवतारे रावणात्स च इत्यपते बाधापि कुत्रास्थलीमत्तोत्रैविक्रमचिन्हं रूपमय परंपरोश्च अ
तएव महारंसंहितायां द्वारकामाहात्म्ये कृतीयेऽध्याये वैकुंठमलंकरिष्यताभगवतासकलनिजतेजस्तस्यामत्तोविम
त्तमितितिरोहितम् तथाहि यत्रैव त्रैविक्रमीमूर्तिर्विहिते यत्रगामती नरामुक्तिं प्रयास्यति चक्रतीर्थेन संगतः कलवरंप
रिसं प्रभासेहरिणातदा कलाभिः सहितं तेजस्तस्यामत्तौ निवेशितम् तस्मात्कलियुगेविप्रास्नानमत्रप्राप्यतेहरीः यदि

॥ उदासीनत्वादीनि च ॥ ७ ॥

कार्यहि तृष्णेन तत्र गच्छतमाविरंदति तथा आहैत्रिविक्रमं इति ख्यातिरासीन्महीनलेक्ष्मस्यतु कलामासात्तस्यरसमि
धीयतइति यतु सत्वं विशुद्धमित्यादिनाशुद्धसत्वतासंकीर्तनं तत्तत्त्वमपत्वविषयं नतु मुख्याश्रुतमेव गुणांतरकार्यस्या
प्युपलभात तत्र तरसममत्रनु वास्तवमिति तु भक्तिमात्रं तस्मात् सुहृदेवाप मितिसंतो हृष्यन्निश्चहृष्येवैरमुपरिहात यथा
वेताब्रह्मादिमत्तेयोगुणामलाः तथाहासाद योरसोऽद्भुतमूलाएवेतुपरिहात्यावेदयिष्यामः किंतु उनातत्रितयतारतम्य
वेदिश्राक्रोतमिदं विश्वतउक्तं नतरृप्तिरष्टधियावाहिविरवेषवापुनः सत्वंप्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैरिति एव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रकृतिपुरुष

६

तेषु स्थितिसृष्टिसंहारेषु विश्वाश्रयः सत्त्वादिनिमित्तम् कुलाल इव घटस्य पुरुषः उपादानं समवायिकारणं घटस्येव मृत् इत्यादिवक्ता
र लोकप्रविकाकार्ये प्रवृत्तिः असमवायिकारणं तु निमित्तान्तरगतमेवेति पृथक् नोक्तं अत एवात्र पारितरतश्चेति प्रथमश्लो
के इदमेवोपात्तं गोचरत्वेमतीति विषयत्वेन निर्विशेषं चेतनं महत् तु तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः तच्च स्थित्यादिनि

तेषु विष्णुब्रह्मरुद्रादि निमित्तं पुरुष उपादानं गोचरत्वेन
चेतनम् ॥ एवं पञ्चभेदाः ॥ तत्र निराकारः ॥ ७

मित्तार्थत्रयः उपादानार्थं चैकः गोचरत्वार्थं च महत् इति विष्णुपञ्चात्मकं इत्यत्र पञ्चैवोक्ता न न्यूनाधिका इत्यभिप्रेत्याह एवमि
ति नचैवमेकः सामासमात्मा विशेषरूपाः पञ्च पञ्चेति सद् द्वीपादौवा विशेषपरिहारेणासामासस्यानवस्थानात् एवं ताव संब
न्धमनिरूप्य तस्यपि तावत् देवग्रंथाः रूढेन लक्षणेन दूषयितुमाह तत्रेति निराकार इति निराकारस्य लक्षणं कथ्यत इत्यर्थः ॥ एत

६

तत्रापि नयत्रेति तत्स्वरूपस्य परं परमिति स्वरूपस्य तत्परं परं वै सर्वं आमनन्ति विष्णुनाधिष्ठितं अधिष्ठिताधिष्ठिते नराज्ञाधिष्ठितवत्
ब्रह्मादिप रानामपि विष्णुनाऽधिष्ठितत्वात् परमित्युक्तं विष्णुनैवाधिष्ठितमित्यर्थः पत्र परश्चकालो नास्ति यः अनिमिषां अनादी
नां परः प्रभुः संहर्ता महामलयेऽपि नाशो नास्येवेत्यर्थः ॥ अतएव कालाभावे किं तु न नाम्ये न देवा अपि तत्र न सन्तीत्याह कुतो दिवि
ति तथा देवाभावे जीवो अपि न सन्तीत्याह जगतामिति परे वा जगतो उद्भाव वा गतिं गच्छतो जीवा नामीयाः तेषां कोवा तोत
र तद्विग्रहं धोपि नास्तीत्याह ईश्वरो इस निसत्त्व घोतनार्थेलि इ प्रपोभाः पत्र च परे महत्त्वादि नोऽस्ति सत्वमिद्रिप देवतारूपर
जइन्द्रियं तम इन्द्रियार्थरूपे विकारो हंकारस्तेषां च पाणोका रणं महान् बुद्धितत्त्वं तदहंकारस्य प्रधानमव्यक्तं तन्महतः स

—

म

न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां पर इति न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै वि
कारो न हान् प्रधानं ७ परं परं वै परमाम नन्ति तत् पञ्चेति नेतीत्यतदुक्तिस्तत्त्वः ॥ विष्ट
न्य हौरात्म्यमत प्रतोरूप द दो पर एषाह परं परे परे ॥ ८ ८

वा ध भाव रेतया प्रवृत्ता पुनर्जन्मादि इत्याकांक्षालिजलेशोऽपि नास्तीत्यर्थः स्वदुःखं नास्तीत्युक्तो मुखमस्तीत्याह स्वकीयेति परविष्णुपरं
इ घम मनसा उपरुपादिश्वव्य अनमतो रूप भवति प्रमत्त विषये प्रीतिं परिसज्जन्ति ताद कृ सुखाभावात् तेष्वपरे परेषां शब्दो
हं परं अहं न अस्य आदरस्य स्थानं इतोऽन्यावमत्का रत्नीयत्वात् सोऽहंत्यविरुद्ध अनादि देवो ममानाधितत्वं सर्वा विषया तोऽस्य
तिरपि नास्तीत्यर्थः नेतिनेतीत्युपनिषदुपदेशादिस्वास्वत्वात् अत तद्विष्णुपदारमतदुक्तिस्तत्त्वः स्वेच्छयैवो भक्ताः तेनिम
निरतिशयसुखानुभवरूपं विष्णुपरं अनुभविता अनुभवनं अनुभवनीयं वक्तृ वेद्य तारा कर्मणः अतस्तद्विज्ञानाधीनं नानि

[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उक्तफल एवमस्मदादिविषयं सत्ता मुक्त्वा अत्राधिकारिणमाह इत्थमिति इत्थमवस्थितः अनेन प्रकारेण विशिष्टामवस्थामापन्नो मुनि
रूपमेतन्न किंचित्तु यत् पतति ज्ञानस्य विशुद्धता नरूपस्य विस्मोर्दृक् दर्शनं साक्षात्कारः तस्य वीर्यं बलं तेन समुपस्थितोपघाउन
न्ते इति तथाहि स्थितः आशयो जीव लोपाधियेन सतनया अपमर्थः वस्तुमाणामभिको पालना क्रमबलात सर्वपुरुषामता
स्यातिमापन्नस्ताम पिसापुसार्थी निरोद्धुकाम इसे तामवस्थामापन्नो मुनिरत्राधिक्रियतेनेनाम्नः अवश्यं चाधिकारिणि धार्यार्थ

इत्थं मुनिस्तु परमेष्ठ्यवस्थितो विज्ञानदृग्वीर्यसुरंधिताशयः ॥ पुरुषः ॥ ८ ॥ भूतैर्यदा पंचभिरात्म
सृष्टेः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् ॥ स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः १०

इत्यपि तारितेयम् अत्र यायोवद्वर्णं निःप्रयोजनं स्यात् पूर्वं राजानं प्रति २ २ पुरुषलक्षणमाह भूतैरिति आत्मसृष्टेः
आत्मनाम्बृतिमधिष्ठाय सृष्टेः पुरं देहं विराजं ब्रह्मांडं विरचय्य निष्पाद्य तस्मिन् स्वांशेन जीवकलया प्रविष्टः तदा पुरु
षसंज्ञामवाप पुरिशयनाद्धेतना पुरुषः अनशेषं श्रोक्तिः वत्सनया नारायणः जलशायी आदिदेवो निःप्रकारः १० पान
एवं तद्दस्थूलस्य पितास्य रूपं लक्ष्यपति प्रकारमाह इति ७

यस्य इस्य मात्रो भुवनत्रयस्य संनिवेशो यस्य यथाप्रथा स्थितिः यस्मिन् इंद्रियैः दिव्यालतार्थे सर्वतो विविधं हि इंद्रियैं इमित्र प्रजापतिभिः शरीरि
णामुभयानि ज्ञानकर्मभेदात् इंद्रियाणि श्रोत्र त्वक् चक्षुर्जिह्वा घ्राण वाक् पाणिपादपायूपस्थाख्यानि तस्मात् तत्स्वरूपादिति मा
वन तनुभृतां ज्ञानं यस्य श्वसनतः प्राणाद्बलं ज्ञानेंद्रियाणां मा र वं ओजो मनसः ईहा कर्मेंद्रियाणां सत्त्वादिभिर्विशिष्टः स्थि
त्यादि आदिकर्ता प्रथमं कारणं उपादानत्वात् विसर्गः समस्तु पश्चात्कर्तारः निमित्तत्वात् १० एवं निराकारपुरुषो लक्ष्यपितोः
ब्रह्मादिरूपं लक्ष्यपति ब्रह्मेति स्याद्रुक्तः पुरुषः आदौ शतधृतिर्ब्रह्माऽभूत् रजसा उपाधिना सर्गे निमित्ते स एव
स्थितो विष्णुः सत्त्वेन सर्वे सिद्धे स्थितिकर्तृत्वं च सत्त्वाधिमात्रेण धर्मप्रवर्तिहेतुत्वात् तदाह क्रतूनिति क्रतुः श्रोतो ध

यत्काय एष भुवनत्रयसंनिवेशो यस्येंद्रियैस्तनुभृतामुभयेंद्रियाणि ॥ ज्ञानं स्वतः श्वसनतो बलमोज ईहा
सत्त्वादिभिः स्थितिलयोद्भव आदिकर्ता ॥ १० ॥ ब्रह्मविमुद्गलः ॥ आदावभूच्छतधृती रजसास्य सर्गे विष्णुः
स्थितौ क्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः ॥ रुद्रोऽप्ययाय तमसा पुरुषः स आद्य इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्रजासु ॥ ११ ॥ ॥

सेनितः यो च एवाविरस्य सेतुर्विधारकः स एव तमसा रुद्रः अप्ययायः प्रलयः इति एवंविधाः सद्भावः सुः सातत्यप्रतिदिनं प्रति
मेः नितः यो च एवारिस्यः सेतुर्विधारकः स एव तमसा रुद्रः अप्ययाय प्रलयः इति एवंविधाः उद्भवस्थितिलयाः सततं प्रतिदिनं प्रति
कल्पं च ब्रह्मरुद्रयोरनुक्तमपि सत्त्वं लभ्यते केवलयोस्तु रजस्तमसोः स्वच्छत्वेन प्रतिबिंबायोग्यत्वात् अत एव सत्त्वेन विष्णुरिति नो
क्तं तु मिलः निमि ११ ४ एवं लक्षितानि पंच वस्तूनि तत्र चतुर्णां ध्यानसिद्धमेरूपाणि वध्याय ध्यानान्तरात्मा आत्मानि विस्म
समुमुक्षोः समीहितं तत्ति सम्यग्वसुपापमीक्षमाणस्य विश्वरूपधारणस्य प्रथमभूमिकोपासनात्मकं तु पुरुषरूपमाह पुरुष इति

ननलब्धप्रतिग्रहं वामनं स्वर्वं श्रुतं पर्यास्तात्तथा ननु स्वर्वं वेचेसरिरखिलं संपातनेत्याह अनंतसेति अनंतले वृद्धिः कथं
श्वत्राह गुणेति गुणैर्यथाधिकमित्यर्थः पतमस्मिन् भूयौवन्दमोक्षा आसतश्चद्दृश्यतु द्योः स्वर्गः पिवराः पातालानि १२ अ
त्राधिकारिणमाह कापरति विभूतिः ऐश्वर्यं कुलिजोपत्तरूतः आयापोमत्रया रव्याहृतः । सदस्याउपद्रष्टारः तैः
सहितः एतत्सर्वमेसस्य भूतानि महान्ति पंच इंद्रियाणि दश अर्थाः पंचतन्मात्राणि आशयाः मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं

पुरुषरूपम् ॥ तदा मनेरूपमभवद्‌तां द्भुतेहोरनंतस्य गुणात्रयात्मकम् ॥ भूः स्वर्दिशो द्योर्विवराः पयो
धराः क्षितिः पर्द्रुः देवाः ऋषयो महासत ॥ १२ ॥ कापेबलिजस्यमहाविभूतेः सह र्लिगावार्यसदस्य
एतत ॥ रद्रौविश्वं त्रिगुणां गुणात्मको भूतेंद्रियार्थोशयजीवमुक्तं ॥ १३

चेति चत्वार्यतः करणानि जीवः पुरुषः एभिर्युक्तं पंचविंशतितत्त्वात्मकम् पश्यदित्यर्थः ददर्शेति द्रुवङ्के भगवत्यम्ता
दार्श्यं वसुरसातुमेयं ननु सर्वस्त्विनभ न्ततो बलेः किं न तात्विक रूपोपलब्धिस्तत्राह गुणात्मकः अघाघ्यक्षी
ममायागुणात्मकः एतेनाम्नो पित्रेगुण पयघिचिन्तोऽत्राधिकारित्युक्तं १३ श्री कृष्णजी सहाहरे एस
८

एवं साम्पेनरूपमुक्तापत्तस्त्रविंसं तदाहरसामिति रसां पातालं अचष्ट अपश्यत अंघ्योस्तले अधः अयशब्दः सर्व
त्रवाक्यमेदार्थः पोम्भः माद्‌मोहूपरीसर्पः मही धाम्मवेतान् पतत्रिणः पक्षिणः जानुनिजानुद्दे शेमारुतं गतां आवहादीनां
मरुतांस्तोमं दृश्सोनोबलि १४ विमुर्व्यापी जघनमेव ज्ञाघने आत्ममुख्यान्दे वानित्यर्थः कुक्षिषु कुक्षिप्रदेशेषु
सेकत्वेन बहुवचनायोगात् उरहमेहान् क्रमणापस्ययतया रुक्षमालान नक्षत्रपंक्ति १५ अंग अहोरूपादुतश्रवणं

रसामचष्टांघ्रितलेथपादयोर्महीं महीं घ्रामुरु षस्यजंघयोः ॥ पतत्त्रिणोजानुनि विश्वमूर्त्तेरुर्वो र्गि
णोमारुतमिंद्रसेनः ॥ १४ ॥ संध्यांविभोर्वाससिगुह्य एक्षत प्रजापतीन् जाघने आत्ममुख्या
न ॥ नाभ्यां नभः कुक्षिषु सप्तसिंधनुरुक्रमस्योरसि चर्क्षमालां ॥ १५ ॥ हृद्यंगधर्मं स्तनयोर्मुरारेर्ऋ
तं च सत्यं च मनस्यथेंदुं ॥ श्रियं च वक्षस्यरविंदहस्तां कंठे च सामानि समस्तरेफान् ॥ १६ ॥

स्तिमितचित्तं राजानमुद्बोधयाति शुकः अंगेति धर्मस्य सारिरिति हृश्रोत स्य तु पत्यग्रहणेन ग्रहणात् ऋतं मधार्थवाक्यं
सत्यं भूतहितं प्रोक्तमत्र तमुक्तं पथार्थवागित्युक्तेः मद्दाऋतंसत्तं सत्यं समदर्शिः सत्यं च समदर्शनं ऋतं च सत्ताव्वा
णीसुक्तेः अरविंदहस्तामित्यनेन सर्वे तत्त्वानामेते वं तेमरेफाः स्तोमाक्षराणि १६ श्रीरामचंद्रजीसहाह

मुक्ताफल. धजेषु श्रद्धामुद्रादीन ह्यो १६ छंदोसिविद्यान वेरत्वाक्यािवेपिताम्वेरस्यकंघसमंतांगत्वाथम् तच्चवेदानांसामवेदो
९ मीसुल.त्वात वकाएक्राम श्रादीनिसत धातुबुरसेरसनेंद्रिये जलेशो वरुणांनुबोविधि निवे धौआक्राह्रूपो पक्ष्म मीसुल.त्वात वकाएकाम

इंद्रप्रधानानमरान् भुजे सुतत्क र्णपोः ककुभो घ्राणंचमर्द्धि ॥ केशेषुमेघानश्वसनंनासिकाया
मस्योप्वसर्पवदने चवह्निं ॥१६॥ वाणपांच छंदांसिरसे जलेशंभ्रुवोर्निवेधंचविधिंचपक्ष्मसु
॥ स्वहश्वरात्रिंचपरस्यपुंसोमंयुललाटेधार एवलोभं ॥१७॥ स्पर्शेवका मन्यपरेतमांमः स्तहे स
॥ सुहश्वरात्रिंचपरस्यपुंसोमंयुललाटेधार एवलोभं ॥१८ ॥
धर्मेत्र मशोसुपतम्॥ छायासुमत्युहसितेचमायां तनरुहे ष्वोषधिजातयश्च

सुरुर्ध्वाधः स्थितेषुश्रस्तिलोमसुश्रहःपत्रिंचमेमुरूडुं एवश्वाप्यन्तलानांस्थाननिपमार्थप्रतिकंपोजः १७हेन्
परेतमारेतसि श्रावोव्यसमः सुपामिसाकारेवा ऋमशोसुपारविक्षेपेसुच्छामसुकरादीनो हसितेहसनेत राम
नरुहेरुरोमसुउवधिजातयः ओषधीजातीः १८ ९

बुद्धोश्रजंब्रह्माणां रेवाईम्माणेषुश्रनुक्तिधिद्रिपेषुगणाः प्रमथाः किंबहुनागात्रेदेहेस्थिरजंगमानि १९ करमलंमो
हं एवंध्यानार्थमर्नि मुक्ताआयुधान्याह सुदर्शनमिति सुदर्शनंमनस्तत्व मितिसहस्रनामभाष्ये धनुरिंद्रियाहंकार
रूपं वकाएन्हि ततत्लरूपंपद्मंच तच्चत्रैलोक्यख्यमितिविश्रुधर्मोत्तरेसनत्पितुमेघः २० पज्ञेमो गजोम्नेघः त
लजंः शंखः सनुभ्रता यहंकारः कौमोदकीतुबुद्धिः तराविनीविगाधाबलिष्ठा च श्रत्तिनैद्रकः विधाधरः सर्वविद्यामपत्वात्

नदीश्चनाडीषुशिलानखेषुबुद्धावजंरेवगणान्द्रषीश्च ॥ प्राणेषुगात्रेस्थिरजंगमानिसर्वाणि
मात्रेणाचिरद्रमन्नैः १९ सर्वात्मनीदंभुवनंनिरीक्ष्यसर्वेसुराः कश्मलमापुरंगा ॥ सुदर्शनं
चक्रमसत्यते जोधनुश्चशार्ङ्गंस्तनपित्नुघोषं ॥२०॥ पज्ञेमघोषोत्तु ल्जंः पांचजन्यः कौमो
दकींतिस्युगदांतरस्विनी ॥ विद्याधरोसिः ञ्रातचंद्रमुज्ज्वलं तूणोत्तमावक्षय सायकौच ॥२१ ॥

ञ्रातचंद्रमुक्तः ञ्रातचंद्रफलकं ञ्रातचंद्राः चंद्राकाराणि बिंबानि यस्मिन्तत्तथा एतच्चतमोमयंत तोजमैतुकर्ममयो
मायकाः ञ्राणः तेलिंद्रियरूपाः ततश्चक्रवांतो गदापद्मोरवङ्गफलके धनुस्ततो वेदधवेरस्निग्धाहिकमेणाहृपाद्वि
योबाहोश्चिंस पयंछवा एवमहोभुजाः २१ — श्रीरामश्रीरामश्रीराम श्रीगणेशायनमः ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल०
११

अथ मरीच्यादिवंदमानंतरं योन्नमितापमोर्द्धहस्ताप अर्हणीयकं अर्घ्यम् भक्तानाम् सर्पेणा अप्यदधात स्तुतवान् श्रुति
श्रवाः अमलकीर्तिः पन्नाभीति पितृलोकादि पिश्रुत्य उचितो अथो रमर्थः २८ धातुर्ब्रह्मणः कमंडलु जलं स्वर्धुनी गंगाम्
तस्याः विष्णुपादप्रक्षालनहेतपवित्रतमात्री लोकान्निमाहि विशेषपति कीर्तिरितिपुरा पावनत्वात् इह अंतः २९

अर्थाध्ययेयोन्नमितापविभ्रोह पाहरत्यघ भवोऽर्हणोर्यकं ॥ सम यौ भक्तानामगदणाद्धुविश्रवायन्नाभिपंके
रुह संभवः स्वयं ॥२८॥ धातुः कमंडलुजलं तदुरुक्रमस्य पादावनेजनपवित्रतया नरेंद्र ॥ स्वर्धुन्यभूत्
नभसि सा पतती निमार्ष्टि लोकत्रयं भगवतो विशदैव कीर्तिः ॥ २९ ॥ ब्रह्मादयो लोकनाथाः स्वनाथाय समा
दृताः सानुगा बलिमाजह्रुः संक्षिप्तात्मविभूतये ॥ ३० ॥ तोयैः समर्हणैः स्रग्भिर्दिव्यगंधानुलेप
नैः ॥ धूपैर्दीपैः सुरभिभिर्लाजाक्षतफलांकुरैः ॥ ३१ ॥ ॥ ३१ ॥

एवं ध्यात्वा षोडशोपचारान्परजो भावयेदित्याह ब्रह्मादय इति तोयादिभिर्बलिप्रजामाजह्रुः संक्षिप्तात्मात्मनः
स्वस्य अर्थात् ह्लादीनां विभूतिरैश्वर्यं येन सतथा पद्मा संक्षिप्ता आत्मनो विभूतिर्वैभवं रूपवैपुल्यं येन तस्मै सं एम
क्षिप्तरूपायेत्यर्थः अर्हणैः उपायनैः उत्कराः समर्हाः ३० ३१ ११

अथ परस्तुतिमाह जांबवानिति वित्तमर्जितविष्णुनेस घोषयत महानुत्सवो रिसुयस्मादिजयात् जांबवानृक्षिविक्रमं पद
दक्षिणीकृतवान् सुघोषेणामया चैव तद्धा विष्णुः सनातनः प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं क्रमभाणास्थितिविशेषपालिति दिक्षु दिक्षु
नद्यावाम् स्तुवः राजानं ८।२० एवं त्रैगुणपधारणां प्रथमम् भूमिकामुक्तातत्र स्थिरव्रेत सोदेशाप धारणा द्वितीय मनि
कामाह ब्रह्मसादि विष्णुग्रहणं तु श्लोकानुरोधात श्लोके त्रयघपित्रमाणां प्रतीतिः तथापि द्वयोरेयो वा त्रामि निवेश्य
रहहिदैगुणप धारणामाविवर्जितत्वात विष्णुरूपस्य वस्तुमाणालाभ्रेन च द्वयोर्गुणप आनानुपपत्तिः हरिहराद्धैनाणि स्वरादि

स्तवने जयपटहाष्टेप्रतहीपे महिमा विततः ॥ न स्ववास्त्रिगीतैश्चशंख दुंदुभिनिःस्वनैः ॥ ३२ ॥ जांबवान् मु १९
ऋक्षाधिपतिर्भेरीनाष्टे मनोजवः ॥ विजयं दिक्षु सर्वासु महोत्सवमघोषयत ॥ ३३ ॥ ब्रह्मविंद्ररूपाणि ॥
स्वाधिपतिर्भेरी ... ॥ ३४ ॥
वृषहस्तमुपर्णस्यान्स्तैः स्वैश्चिह्नैरप्यचिह्नितान् रूपावलोकेन हस्तद्वस्तेनोपलभितान् ॥ ३४ ॥

वृषहस्तमुपर्णस्यान् रुद्रादीन्नत्वा वीरस्तन्वयः तत्र हृषभारुह्य व दुर्गात्रमसापनकायः दुर्गा डमरूपरशुक
व उपपतः वृषहस्तमुपर्णस्यान् रुद्रादीन् त्रावीरस्तन्वयः ... हस्तमनिलितहस्तारूढावतुर्भु
मालालंकृतचतुर्भुजायमेव समानमस्तांगारणापाति कपालु विभषणाह प्रसन्ने श्रिसा ब्रह्मसन्निलितहस्तारूढाचतुर्भु
खी चतुर्भुजानस काञ्चनवर्णा शुक्लवस्त्रालंबनूचीतुरिला सोम्यापिंगाक्षीसान्तरीयोपवीता योगपट्टा सनाजराजुकृष्ण
लंकृता अक्षसूत्र पुस्तक कमंडलुसुवा नदधानेति रूपमावलोकः रूपावलोकः तेन हस्तद्वस्तेन व उपलंभितान् प्रसंज्ञ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेषां शोचिषा प्रभया प्रतिहते प्रतिघाते नीते मुनिः अत्रिः ३५ अनुपुंखं कल्मेकल्मे विशल्येव सा ह्यपेते मति सिद्धाः तेभ्यः सकाशात्वं एवो
पहूतः स एव वःइति युष्माभिरेव कथं तीमयूहाह अथानं मह्य घाधाराणा अचिंतं चिंतं हृत तच्चित्रीकृतः चिंते नैका नीत रस्य र्थैः म
जनेना पयुत्रो सत्से एकस्मिन् ध्याते पुंम्त्र यः कथम त्रागतानितिब्रूत दूराः अगोचराः अप्रतीतत्वं प्रसाद कुरूत इत्यत्र मोणामाग
मने एतेन अत्रितुल्यो त्राधिकारीति हेयं अत्रि र्हिरजस्तमः प्रकृतिः भोगोकामतात्मयोक्तं रजस्तमप्रकृत यः समश्री ला

तच्छोचिषा प्रतिहते निमील्य मुनिरक्षिणी ॥ चेतस्तत्प्रवणं युंजन्नस्तावीत्संहतांजलिः ॥ श्लक्ष्णया सूक्तया
वाचा सर्वलोकगरीयसः ॥ ३५ ॥ विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैर्मायागुणैरनुयुगं विगृहीतदेहाः
ते ब्रह्मविष्णुगिरिशाः प्रणतो स्म्यहं वस्तेभ्यः क एव भगवान्मयेहोपहूतः ॥ ३६ ॥ एको मयेह भगवान्विवि
धप्रधानैश्चित्तीकृतः प्रजननाय कथं नु यूयं ॥ अत्रागतास्तनुभृतां मनसोपि दूराद्ब्रूत प्रसीदत महानिह वि
स्मयो मे ॥ ३७ ॥ देवा ऊचुः ॥ यथा कृतस्ते संकल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा ॥ सत्संकल्पस्य ते ब्रह्मन्यद्वै ध्यायति
ते वयं ॥ ३८ ॥ इति विस्मोल्लेसरांभे ष्टे ॥ ॥ ॥

स भयज्योतिः पित्रमतमते आदीन स्प्रिमे स्पर्श प्रजेश्वर इति ३० एवं शषि मिन्त्रत्रमः अनस्थान भाव्यमेवेति मतत्वं संतसंकल्प
एवं मन्निरूपं ध्यायमानो प्रनेरभाव ये रित्याह मयेति तेत्त्वपा त्रिषु विधिषु ध्येयात् तात मत्रैयो विदुरम ४१ इति कैवल्यदी
अतस्त्वदसंकल्प भंगो मा भूदिति त्रयो वयमागता इत्यर्थः एक स्मिन्निति ध्याते पोमानि भाव्यः
पिका यां वोपदेवविरचिते मुक्ताफले विस्मोल्लेसरांभे ष्टे एवं धारणा ध्यायमान वकाकृतिर जस्तम पश्चाद्भ्य मुमुक्षोः सं

सुखमिच्छति क्रियाको शास्त्रं गयावल सकुंठ मुक्त भानवं पकालिर्हेऽर्चितं ॥

तत्र गाभीरके भवनारिक मस्पुतोरहवे तु त्तरैण्यान्वयः घुमतमंत्रो भाभ्रं भ्राजतीमणापो ये पुस्तं भस्त हस्ते पुतेः शोभितं तस्मिन
भवने अनंतशेषमधाना त्मकं रंरत्रा सह स्त्र मर्द्धमा श्रेष्ठापेफणार्थितामणयः तेषां फणिः हे गुणं प्रसह सापि सं सितावला
भं श्वेत पर्वत सहरां शितयोनीलाः कंठानि द्वाश्व पस्पत तथा तस्य शेषस्य भोगः शरीरं विभुं प्रकृतेरधिष्ठातारं पुरूष
अत एव विश्वा पराह्रयं अनुभाव प्रभावः पुरुषोत्तम एव अतापि ब्रह्मा रिषु उत्तमं मुक्ते पुष्पानि समुत्पत्याततया स्वत्वा तत्र

विष्णुरूपं ॥ तत्रापुस्तं वे भवने घुमतमं भ्राजमणिस्तंभसहस्त्रशोभितम् ॥ तस्मिन्महाभीममनंतमद्भुतं
सहस्रमूर्द्धन्यफणामणिद्युभिः ॥ ३९ ॥ विभ्राजमानं द्विगुणोल्बणोल्लसत्सितावलाभं शितिकंठजिह्व
जयो मे स्तरोत्रं तमस्यो गतं सुखासीनं विभुं महानुभावं पुरुषोत्तमं ॥ ४० ॥ सांद्राम्बुदाभं सुपिशंगवाससं प्रसन्नवक्त्रं रुचिरा
यतेक्षणं ॥ महामणिव्रातकिरीटकुंडलप्रभापरिक्षिप्तसहस्रकुंतलम् ॥ ४१ ॥ प्रलंबचार्वष्टभुजं सकौस्तुभं श्री
पादपीठ वत्सलक्ष्मं वनमालयावृतं ॥ सुनंदनंदप्रमुखैः स्वपार्षदैश्चक्रादिभिर्मूर्तिधरैर्निजायुधैः ॥ ४२ ॥ ॥

निरतिशयं सर्वज्ञबीजं स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदादिति अवलील पानारीसं अहराणाम ४० सुपिशंगां पीतोज्ज्वलं आ
यतं दीर्घं महामणीनां व्रातः स्तोमो यत्र किरीटे कुंडलयोश्च तेषां प्रभया परिक्षिप्ताः व्याप्ताः सहस्रं बहवः कुंतलाः केशा
यस्य स तथा तम् ४१ आयुधानि विशेषः भागवत् ४२

धीर्निश्च अज्ञानाकांक्षेसेपि नन्नपुंसकत्वम् उक्तालो ब्रस्वदीर्घप्लुत इतिवत् अखिलर्द्धिभिः अणिमादिसर्वैति ऋद्धिभिः
परमेष्ठिनोपरमैश्वर्यवतांपतिं स्वामिनम् अत्राधिकारिणमाह ववंद इति आत्मानंतस्यैवरूप्मले नवैलक्षण्यभावा
मुक्ताफ॰ १३ न महीयसिव महत्तस्य दीपस्य जिष्णुरजैनः सतुतद्दर्शनेनजातमत्स्यः एतेनशुद्धसत्वो ह्यधिकारीत्युक्तं श्रुते ः १०।८९ न
स्वीदृशमेव वेद्विष्णुरूपं तत्कथमस्यातत्र तत्रोपवर्ण्यते इति तत्राह नैरगेवेति अत्रहेतुमाह इच्छेवरूपं यस्य ततया

एषास्त्रियाकीर्त्तिजयाखिलर्द्धिभिर्निषेव्यमाणं परमेष्ठिनां पतिं ॥ ववंद आत्मानमनंतमच्युतो जिष्णुश्च
तद्दर्शनजातसाध्वसः ॥४३॥ नैरगेवदृच्छारूपत्वात् संभावमोगपरिभावितहृत्सरोजे आस्से श्रुते
क्षितपथो ननु नाथ पुंसां ॥ यद्यद्धिया तउरुगायविभावयंति तत्तद्वपुः प्रणयसे तदनुग्रहाय ॥४४॥

तस्य भावः तस्मात् भक्तेच्छेव चतुर्भुजाद्याकारेण परिणमतीत्यर्थः अत्रैवमलं योजमति संभावेति हेउरुगायवि
सोत्वं भावयोगे भक्तियोगे नपरिभाविते विशोधिते तस्य सरोजे आस्से अभिव्यक्तः सन्नवतिष्ठसे तत्र हेतुः श्रुतेन शास्त्र
णाईक्षितो निर्णीतः पंथाः स्वरूपस्थितिर्यस्य सतथा वेदोत्र प्रमाणमित्यर्थः अतस्त्वं भक्तेः यद्यद्वपुः स्वधियाविभावयंति
चिंतयंति तत्तन्मणप्रसेमकटयसि व्यापकत्वे न तस्य दुर्लभ्योपि भक्तैर्येन केनाप्याकारेण विषयीकृतस्तद्वपुर्महावप्र
कटोसीति भावः ब्रह्माविष्णुम्प्रति ॥४४॥ किंचतामेवेति ॥ ॥ मुक्ता॰ १३

तेन स्वेच्छेव हेतुना अभिरूपाणि सुंदराणि भिन्नरूपाणि गुणाद्युपाधिना स्वभाववस्तुभगवानीत्यर्थः येभ्यो भक्ताः स्पृहयंति तान्येव ते रूपा
णि न तु स्वतः सिद्धानीत्येवं शब्दार्थः अत उक्तं इच्छारूपत्वादिति अरूपिणः वस्तुतः अरूपोपि भक्तेच्छया रूपवानित्यर्थः
कर्दमः कपिलं ३। २४। एवं भगवतः पंच प्रभेदानल्लक्षणतो रूपतश्च विविच्य पंचानामुपास्यत्वमिति उत्तराधभावे
विवेकमाह शुद्धसत्वेति तदेवाह शुद्धं रजस्तमोरहितं सत्वं यस्मिन् विष्णुरूपे तत्तथा तदेव उपास्यतमं इदमेवाभिप्रेति
त्यापेनोपास्यतमत्वं योस्यतीति ज्ञापकं सत्वामसत्वपेक्षया सर्वोत्तमत्वात् ब्रह्मरुद्ररूपमुपास्यतरमिति अयमर्थः स्थलोत्सृष्ट्य

तान्येव तेऽभिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव यानि यानि च रोचंते स्व
जनानामरूपिणः ॥४५॥ शुद्धसत्वं विष्णुरूपमेवोपास्यतमं ॥१॥

क्रमेणाखुद्रूपोर्थमवगाहंतइति प्रथमं त्रिगुणात्मके भगवद्रूपे मनः प्रणिधाय तत्रस्थिरं सत्तद्गुणात्मके ततः पंचसैक
गुणे ततश्च निर्गुणे सक्षेत्रब्रह्मणि प्रवेश्य नित्यनिरतिशयानंदत्वामेन ध्याता ह्रस्वंतामेतीति तत्र नामीमाकारध्या
यिनो मद्रुमध्याधिमात्रोपायत्वेन न श्रेयः प्रतीकं मद्रुमध्याधिमेदत्वेनन वक्ष्यतीति योगशास्त्रे तत्रापयो रवस्थामेदाभ
दृष्टत्वः स्वयमुक्तेयः अत्यस्तु मेदत्रयं वक्ष्यतीति एकस्यैव स्थामेदान्नववि धदत्वर्थः उक्तमर्थं दृढयन्नाह सत्वाज इति ॥ ॥

मुक्ताफल.
१४

श्रसमपंचस्य स्थित्यादये स्थितिहेतवे इहास्य सत्वादियुक्तः संताद्ग्रपं धत्ते तत्र सत्वतनोर्विष्णोः श्रेयांसि शुभफला
नि स्युः खलु शब्दो निश्चये सत्याति शयेन मवर्थग्रमपतीत्युपास्यतमत्वम् ष्यध्वंशतः सत्वस्य शुद्धात्सेव्यत्वमपि सत
त्वम् तथाप्यनुक्तो वासुभेदः इति वक्तव्यमेषतनुर्ये स्येति शुद्ध सत्वं रजस्तमसो सदपि सत्वपलमदं किंतु शुद्धसत्व
मेवेति भावः स्मृतः शौनकं प्र १।२।। तदेवाह सत्वमिति सत्वं वपुरिति सामानाधिकरण्यं स्थितौ निमित्ते श्रेयसि चैव सेउपायभूतं
तदाह वेदेति येन सत्वं वपुषाश्रितेन जनस्त्वदार्हणां पूजां समीहते सम्पद्यते इति शुद्धसात्विकयत्वात सत्वोपहितं भज

सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ॥ स्थित्यादये हरिविरिंचिहरेति संज्ञाः
श्रेयांसि तत्र खलु सत्वतनोर्नृणां स्युः ॥४६॥ सत्वं विशुद्धं श्रयते भवान् स्थितौ शरीरिणां श्रेयउपा
यनं वपुः ॥ वेदक्रियायोगतपः समाधिभिस्तवार्हणं येन जनः समीहते ॥४७ ॥ ॥ ॥

तीति भावः क्रियायोग इत्येकं ततश्च वेदादिभिश्चतुर्भिः क्र माद्याश्रमिणः श्रजन्तीति चतुर्णां मुनिः पञ्चवेदेनवैदिकाः क्रियया
पांचरात्राः योगेन प्रकृति पुरुषविवेकोपायेन सांख्याः तपसा तपस्विनः शैवाः पाशुपताश्च समाधिना पातंजलाः सतो
पाधेरेव तत्तद्व्यवस्था तत्तन्नामभिधानमिति प्रागुक्तं पंचैव मार्गाः श्रुतौ मार्गा पंचक विषयत्वेन पंचरात्रमुक्तिः ४७ सत्ववपु
रित्युक्तं तद्रजस्तमसोः प्रतिविपक्षे बाधकमाह सत्वं न चेदिति ॥ ॥ ॥ श्रीहरणजीसहाइ ॥ ॥
मु
१४

हधातः इत्यत्र युक्तं विशुद्धं सत्वं निजं वपुः तेन स्वरूपं नस्यात् वेत्तर्हि विज्ञानं चिच्छिदे तत्तानं मार्जनं लोपं आपद्यते स्यात् लोकोत्तर्या लिंग
प्रयोगः निर्मलसात्त्वन्त्र सादिस्त्यर्थे लिंतदेहे शिष्टत्रात्वाह अज्ञानेति सर्वत्र स्त्रेतत्तावेदकं तनु भवतः निमित्यर्थः ज्ञानं हित त्वो
दु सघते तत्र सत्वं नास्तितरां ता नमपि नस्यात् इत्यपि तेषां ज्ञानं श्रुतत्वं सत्ववपुरित्युक्तं मीपसदित्याह गुणेति गुणप्रकाशैः स
त्वजन्यैर्विषयप्रकाशेः ननु सत्वस्य जडत्वात् तः प्रकाशकत्वं तत्राह प्रकाशत इति गुणाश्च पस्यसत्वधेन प्रकाशते प्रका
शयति श्रुतभावितत्त्वात् येनवाक्येनस्तेनेतिपरमतमुक्तं वाशब्दो हिपक्षांतरार्थः सर्वथा चिदुज्ज्वलितं प्रकाशक
मित्यर्थः एवमपि सत्वमेव प्रकाशकं ननु रजस्तमसी तयोरस्वच्छत्वेन चितिसंक्रांत्यनुपपत्तेः यथा रचिते तोद्दृष्यत्याणति

सत्वं न चेद्धातरिदं निजं भवेद्विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनं ॥ गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्प्रकाशते यस्य च
येन वा गुणः ॥४८॥ न नाम रूपे गुणकर्मजन्मभिर्निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिणः ॥ मनोवचोभ्यामनुमेयव
र्त्मनो देव क्रियायां प्रतियन्त्यथापि हि ॥४९॥
श्रेयस्करं पश्यन्नयांतं रूपं काशयति निघटादिषु ४८ श्रस्तु तर्हि सत्वयोगेन मनोदेवक्रियायां प्रतियंत्यथापि हि ॥४९॥
सत्व वन्नत्वे छिन्नरूपमत आह न नामेति नामरूपं यौगिकं स्वरूपेण्यामादिप्रकाशयति निघटादिषु गुणाः सौरयादिः कर्म च
रित्रं निग्रहानुग्रहरूपं जन्मशरीरग्रहणं सहार्थे तृतीया न निरूपितव्येन इह पवित्रु मरन्ये आर्षत्वात् लोपः नामादिरूपे
केनव्यक्तेन शक्यते कुतः साक्षिणः त्वं हि तेषां साक्षी द्रष्टा दृश्यत्वानुपपत्तिः साक्षित्वमेव कुत इति चेत्तत्राह तस्येति
तस्य सर्वाधीश्वरिन्मात्रेतयानुभूयमानस्य श्रनुमतत्वाचिद्गामस्य छद्मपदं छद्मानयेषां पथा उलक्षितमयपदि
चलितांगुकातातेलोचनेप्रतिदिशंविपुरासिपंतीवाहो अतम तिमपदुवान प्रेत्याह मन इति पतश्याचिंतनेमनो

ले वस्तु तत्व पिचक्षणि वालि धिहसर्व्यभक्ताः कल्पं तीसर्वः ४१

[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल· ननु नामादिरवास्तवत्वे अविंचित्कर त्वं स्यात्तत्राह एवमिति संस्मरपञ्चमैः रूपाणि चेति विकाराणि गुणकर्मजन्मानि च श्रा
१५ विष्टत्वमेव स्यात्तेन विष्कारः भवः संसारः अवास्तवस्यापि समार्थहेतुत्वं रज्जुसर्पादिरिव भयादिहेतुत्वमित्यर्थः तस्मात्ति
इममस्यो पासत मलम् ब्रह्माद्याः हृत्समम् इति १०।२।५० अधिमात्रोपायवच्छ्रिध्येमुक्तमूतत्रमध्ये धिमाह विष्णुरूपेति हसि

एवं स्वनुगृणन् संस्मरयंश्च चिंतयन् नामानि रूपाणि च मंगलानि ते। क्रियासु यस्त्वच्चरणारविंदयोर
विष्टचित्तो न भवाय कल्पते ॥५०॥ विष्णुरूपेष्व वमवज्ञो हृत्पंकजे मेणपादादिहस्ति हसितांत मुपास्य
तमं ॥ तस्मिन् लब्धपदं चित्तं सर्वावयवसंस्थितं। विलक्ष्यैकत्र संयुंज्यादंगे भगवतो मुनिः ॥५१॥ संचित
ववर्ष येद्भगवतश्चरणारविंदं वज्रांकुशध्वजसरोरुहलांछनाढ्यं ॥ उत्तुंगरक्तविलसन्नखचक्रवा
लज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयांधकारम् ॥ ५२॥

हसितस्यावधित्वं समकालमात्रत्वेन निराकारसंनिकृष्टत्वात् स्थूलमाह तस्मिन्निति तस्मिन्विष्णुरूपे पदं स्थैर्यं चित्तस्य सर
केकमंगं विविक्तेनलक्षीकृत्य संचिंतयेदिति चक्रवालं मंडलं महतोऽध्यात्मतुः स्तम् ५१। ५२ हसितान्तं घ्रिं ध्यात्वा गांगां राम
याः प्रभववत्वा मंध्यामेदित्याह पद्योचेति ॥ ॥

सरित्प्रवरा गंगा तीर्थं तारकं अर्पितं तेन घृतेन स्वाभाविकेऽशिवत्वेऽपि मितोऽस्य सार्शिवइति तस्य श्चविंद्वारिमंतरेणा स्युप
लभान्तर प्रयोगः शमलं पापं मनिस्तृष्टं प्रकृतिम् ५३ जानुद्वयमिति अखिलस्य विधातुर्ब्रह्मणो जननमात्रेवं भगतमा
परिसंवाहितमित्यतिशयार्थविशेषणत्रयं उर्वोरिमारार्थे रोविषेति स्पष्टेन यातुर्यणाएतस्परमस्तोकु मार्यो र्थ

यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत्॥ ध्यातुर्मनः
शमलशैलनिसृष्टवज्रं ध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविंदं ॥५३॥ जानुद्वयं जलजलो
चनया जनन्या लक्ष्म्याखिलस्य सुरवंदितया विधातुः। ऊर्वोर्निधाय करपल्लवरोचि
षा यत् संवाहितं हृदि विभोरभवस्य कुर्यात् ॥५४॥ ऊरू सुपर्णभुजयोरधि शोभमा
नावोजोनिधी अतसिकाकुसुमावभासौ। व्यालंबिपीतवरवाससि वर्तमानकांची
कलापपरिरंभि नितंबबिंबम् ॥ ५५ ॥
मपथ ऊरूइति अधिरूढभागेऽजोबलं तेजश्च व्यालंबि वितततस्यात विभासवि शेषाच्च यस्मीतं वरं वरवासस्तस्मिन्व
र्तमानः तदुपरि बद्धोयः कांचीकलापः तस्य परिरंभः सर्वतः संश्लेषो यस्यास्तितत् स्वीकटीवत्तोरंप्यवत्कुनितंबरा ५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्तौ फल॰ गुहानीरंध्र आश्रयः यत्र हृदे आत्मयोनेर्ब्रह्मणः धिषणां स्थानं पद्मम् आसीत् हरिः मणिरिव शोभमानः तस्य शोभा वि वर्योत्तरौत
१६ योऽर्दमस्तु बृहंविशालं ५६ वक्षइति रूपभक्तविष्णोः महाविभक्तेर्लक्ष्म्याः अधिवासस्थानं पुंसां किं पुनर्स्त्री

नाभीहृदं भुवनकोशगुहोदरस्थं यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम्॥ व्यूढं हरिन्मणि
वृषस्तनयोरमुष्य ध्यायेद्द्वयं विशदहारमयूखगौरम्॥५६॥ वक्षोधिवासमृषभस्य महा
विभूतेः पुंसां मनोनयननिर्वृतिमादधानम्॥ कंठं च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं कुर्यान्म हराल
नसि त्रिखिललोकनमस्कृतस्य॥५७॥ बाहूंश्च मंदरगिरेः परिवर्तनेन निर्णिक्तबाहुवलयान्
नधिलोकपालान्॥ संचिंतयेद्दशशतारमसह्यतेजः शंखं च तत्करसरोरुहराजहंसं॥५८॥

णां कौस्तुभस्य आधिक्येन भूषणमर्थः प्रयोजनं यस्य तथा कंठे न कौस्तुभः शोभते इत्यतिशयः ५७ बाहूनिति
परिवर्तनस्य आपस्य यन्त्रमणं निर्णिक्तं शोधितं अधिलोकपाला न लोकपाला धिष्ठात्रॄन् सहस्रारं चक्रं ॥म
खस्य सर्वतः शोभनेन मुखमन्नयोर्लोहितेन च राजहंसोयमा ५८ १६

कौमोदकीमिति स्निग्धां लिप्सां भटाः योद्धारः वरूथः सैन्य हृं उपघुष्टां वाचालीकृतां चेतस्य स्तत्र तस्य तत्रालंकारणां परं
स्योतिस्त उपमणिं कौस्तुभम् ५९ भ्रूसेनीति वालितं चलनं मधुवरनाथश्री निकेतं पद्मत्रयधिशिपत विशेषण
प्रधानोनिर्दिष्टः श्रीनिकेतलोरिधमत्र पविशिष्टहिपती स्पर्शः तत्र स्वम् साम्श्री निकेतलसाक्षेपः कुंतलैरालिप्त

कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन॥ मालां मधुव्रतवरूथगि
रोपघुष्टां चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कंठे॥५९॥ भृत्यानुकंपितधियेह गृहीतमूर्तेः संचिंत
येद्भगवतो वदनारविंदम्॥ यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवल्गितेन विद्योतितामलकपोलमुदा
रविंदम्॥ यद्विस्फुरन्मकरकुंतलम्॥६०॥ यच्छ्रीनिकेतमलिभिः परिसेव्यमानं भूत्या स्वया
कुटिलकुंतलवृंदजुष्टं॥ मीनद्वयाश्रितमधिक्षिपदब्जनेत्रं ध्यायेन्मनोमयमतंद्रित उल्लस
द्भ्रू॥६१॥ तस्यावलोकमधिकं कृपयातिघोरतापत्रयोपशमनाय निसृष्टमक्ष्णोः॥ स्निग्धस्मि
तानुगुणितं विपुलप्रसादं ध्यायेच्चिरं विपुलभावनया गुहायां॥६२॥

त तस्य नेत्रद्वयेन मीनद्वयं कृतस्य मनोमयं मनसः परिणामम् ६०। ६१ तस्येति अनुगुणितं युक्तं विपुलो बडा गुहा
यां हृदि ६२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हासमिति नितिनामयपास्वस्यजगतः संमोहनामरचितं हासं ध्यायेत मुनीनामपि संमोहनं नाम रितितत्संमोहनापरकृतस्यकामस्य सं
तर्जनेन संमोहनापरचितं अमंडलं ध्यायेत ६२ अथैतत्कंहसितमुक्तमथयुक्तं महसितमाह ध्यानापनेमिति महसितं प्रकाशा ध्या
नातिमात्रसातत्यिणकारेणस्मई तेअत एवध्यानापनं मस्य नधानात्महात बहुलया अधरोष्ठस्य भासा अरुणापिताऽलोहितसंनी
तातत्नसोहिजंनामेवकुंदकलिकानां पंक्तिर्येन तत देहकुहरं तत्पाकानां अवसितस्य निर्गतस्य श्रीईमाभक्ता आनंदरसेन
दृष्यकृतघातिरिक्तं नदृष्टमिछित ६४ ध्यानमुक्तासमाह एवमिति एवंस्वरूपविशिष्टरूद्ध ध्यानेनहरौ हरौ प्रतिलब्धभावः

हासंहरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाशुभागमविशोषणामृसुधारम् ॥ संमोहनापरचितंतिनमापेपास्य मंडलंमु
निकृतेमकरध्वजस्य ॥ ६३ ॥ ध्यानापनमहसितवहुलाधरोष्ठभासारुणायितनतनुद्विजकुंदपंक्ति ॥ ध्यायेत्स्वदे
हकुहरेवसितस्यविश्वोमंताईमार्पितमनान एवमिरदृक्षेत ॥ ६४ ॥ एवंहरौ भगवति प्रतिलब्ध भावोभत्याद्र
वहृदयउत्पुलकःप्रमोदात श्रोत्कंघबाष्पकलयामुहुरर्घमानस्त्यापिविजनवहिरंशाननैर्वि मुंते ६५

पुनर्लब्धरतिः ततस्तपांशनके विर्युक्तं सजतिपतत्तच्छित्रनवरिरांचपलस्यचित्तमत्स्यस्य बंधनार्थमुपायात्तं यद्यपितस्मिन्
भक्त्यागृहीते प्रमोदात्द्रवतहृदयः उत्पुलकश्चभवति तथाप्योत्कंप्रबाष्पकलयामुहुरर्घमानश्चभवति अतस्तदपिसा
ध्वंत्रिपाजेत्रे हितत्सुखं क्रियाद्वितीयेह्यणेनरूपतिसवक्षणाः श्रोत्कंठिते नदुःखिनः सहः दृश्यमवेतत् ध्येपालंबन
स्यमसप्रसरद्वश्राःप्रवाहः प्रसमांतरेणापरामृष्टोध्यानं ध्यानमेवध्येयाकारनिर्भासमप्रमपात्वकेनस्वरूपेणाशून्यमिव
ध्येयस्वभावावेशाघदाभवतितदासमाधिरित्युच्यतेरति ६५ ॥

अथास्ययोगस्यफलमाह मुक्तेति स्वक्तेत्ववदिशोमनः सह सानिर्वाणामछति नाशंमाप्रोति यथेंधनाभावादच्चिः कुतास्माहिय
दामुक्ताश्रयंनिर्ग्रंथितात निर्विषयं क्षीणकर्मत्वात विरक्तंछिन्नसंशयत्वात अत्र अस्मदर्शापौरुषः आत्मानंअन्वीक्ष्य
तेअनुहृत्तमखंडं प्रपश्यति अथवधानं अवधायकसमनभावात अतएवैवंजीवपरयोर्भेदाभावात यतः प्रतिनिवृत्तोपत्रे
रितसत्तैलीनोगुणप्रवाहः कार्यकारणाभावोपसमतथा ६६ सोपीति सोपिआत्मास्वस्मिन्महिम्नि नित्यनिरतिशयानं
दघनेपरेअवस्तितः अवेद्दःसन्निष्ठोभवति घटाकाशमिवमहाकाशो यस्मामनसोनिवृत्ता एतद्योगाभ्यासलब्ध

मुक्ताश्रयं यदिहिनिर्विषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनः सहसाययार्च्चिः ॥ आत्मानमत्रपुरुषोव्यवधान
मेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ॥ ६६ ॥ सोप्येतयावरमयामनसोनिवृत्त्यास्वस्मिन्महिम्न्य
वसितः सुखदुःखबाह्ये ॥ हेतुत्वमप्यसतिकर्तरिदुःखयोर्यत्स्वात्मनविधत्त उपलब्धपरात्मका

सः ६७

मा अतएववरमयापुनः निर्वाकारहितयासुखदुःखवाह्ये पुण्यपापफलभोगाभावात हेतुत्वमप्यसतिकर्तर्य
वसितं कर्तोसात्विकोऽहंकारः सचासत मायामयत्वात दुःखयोः सुखदुःखयोः युगपदधिकरणावचनतापादृद्
समरणात घावोस्त्वधेतिवेरितिवत यतः हेतुत्वं स्वात्मन विधत्ते अहंकारकृतमात्मन्यक्तं मम्मतेतदिदानींयेनदृष्टं
तत्रैवावस्थितमित्यर्थः यतः उपलब्धपरात्मकाः साक्षात्कृतपरमात्मस्वरूप ६७ ६७ ॥

देहद्वासचदेहाभिमानोनास्तीत्याह देहमिति तं देहं सिद्धो न विपश्यति आभासमात्रेणापश्यति किंतु स्थितमुत्थितं वेति विवेकेनन

मुक्तोफलमपश्यतीति वेरर्थः पतः स्वरूपं अध्यासमसत्या भ्रान्त्वतवान् परिहृतं यस्मात् तं तथाच श्रुतिः तद्यथाहि निर्ल्वयनीचल्मीके मृता

१८ प्रत्यस्ताशयीतेवमेवेदं शरीरं शेत इति ६८ ननु मुक्ताभिमान श्चेत् देहस्तदैव पतेदिति नेत्याह देहोपीति पावत्वा

रंभकंकर्मोत्तिता वदात्ति समीस्त न एवे कुतः दैवशाोपतः दैवमात्कु मीबलुशाष्टोहितो न चात्मनोस्य को भिमानस्यास्य

तःमहजि निवृतीतत्राह सासुः स्वलिंगशरीरः ननु ज्ञानोदयेपि चेत्कर्माणि न निवर्तंते तर्हि संचितेष्वमपिदेहान्तराणि स्यु

देहं तु तं न वरमं स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विपश्यति पतोध्यगमत्स्वरूपं दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वा

सो यथा परिकृतं मदिरा मदांधः ॥६८॥ देहोपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारंभकं प्रतिसमीक्ष

तएव वसासुः ॥ तं सप्रपंचमधिरूढ समाधियोगः स्वामं पुनर्न भजते नेमति दुरुवस्तुः ॥६९॥

तत्राह तमिति तं देहं सप्रपंचं ससंस्कारं सप्तु नर्न भजते तत्र हेतुः अधीति स्वाप्नमिवप्रतिबुद्धवस्तुः अपमर्थः तस्य तावद

देव चिरं यावन्न विमोक्ष्येथ संपत्स्य इति श्रुतिः न विमोक्ष्ये तं अथ ब्रह्मसंपत्स्यतेमाक्ष्यति उभयत्रापि तकार लोपश्छांद

समः अप्रधार्व धि अवशात्तस्मात् प्राप्तफलं कर्मभोगादेव नश्यति अनारब्धफलोंडुक्ते पयत्यो सागरस्थउपफल नता

नारिति एषाच पलोकित्ति तीपयोगेनोब्राधिमात्र स्मृतेपा अपम पा अनेनैव कृतार्थत्वा उवरयोग इयोनिवेय पर्य एत

सात् अत एवतत्र फलेनोक्तं अचतुफलसंकीर्तन मस्येवतत्ती यपदलभ्यं भिकामधिरूढस्य तत्फलं भवतीति हशपि १८

अपोह्यल्लकापाश्यायेतीधीर्यदा शुध्यति ध्येयं विनावतिष्ठेत तदा गुल्फौ ध्यायेत् गुल्फौ ध्यायंतीपदा प्राप्ततत तदा जंघे

ध्यायेदित्यादिक्रमेण हृत्तितं तस्मात् निर्विषयेवावतिष्ठते समाधिः अथवा २२ अथममध्याधिमात्रमाह तदिति अंते

स्याद्दन्ते ध्यायेत्ततो धोमुखं मदतितीक्ष्णेन प्राणवायोग्रेण चलनात् ऊर्ध्वमुखं ध्यात्वेत्यर्थः उन्त्रिंइंउत्फुल्लं अष्टौ

एकैकशोऽङ्गानि धियानुभावयेत् पादादिपादान्तिकेगरान्मतः ॥ जितं जितं स्थानमपोह्य धा

पिसरं परं शुद्धतिधीर्यथा यथा ७० हृत्पुंडरीकमंतस्थम् ऊर्ध्वनालमधोमुखं ॥ ध्यात्वो

र्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णिकं ॥ ७१ ॥ कर्णिकायां न्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरं ॥ वह्नि

मध्ये स्मरेद्रूपमम्मेतद्ध्यानमंगलं ७२ ईदृश्यायोगिदृशापोर्ध्वव्योमने स्वरूपं तन्मनः बुध्वासौ

रथिनाधीरः पश्यत्येनमपि सर्वतः ॥ ७३ ॥

रितत्वानिपत्राणि पस्य सतथा ७१ कर्णिकायां मप्रावेमहित ध्यायेत सत्वादिरूपाणि स्पोदिविंबानि उत्तरोत्तरं क्र

मेण एतदुक्तेरुच्चमतमाध्याने शुभमंगलं स्वस्वरूपनम् ॥ ७२ ध्यानसुक्तंपत्तमाहार माह ईदृशादिति ईदृशयाति

अश्वान् मनसामग्रहेण धीरोविषयैः जितः सर्वतः सर्वो बभ्रुवर्षपेमपि ७३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल धारणामाह तत इति एकत्र चरणादौ देशबंधश्चित्तस्य धारणेति हिंसोक्तं जलं एवं प्राणगुरुरित्याश्रितां तं ध्यायेत सुस्मितमिति
१९ हि विज्ञेयः तोऽत्रास्मर्येम ७४ समाधिमाह तत्रेति तत्र स्थितपदं स्थैर्ये योऽनिमायोपादावीष्व्वरेत हृद्व्योमं महारोहोतिष्ठयाधि
मत्स्वरूपमाह हः नकिंचिच्चिंतयेत् ध्यातृध्येयविभागमपि सजेदिति धं प्रत्याहार धारणाध्यानात्मा पश्चात्समाधिः समा
रि वतुष्कलर्थसिद्धं तदेवम षोगोपोगरहोक्तः ७५ तस्य फलमाह एवमिति एवं समभिरगेः समाधिं मामात्मानमात्मनि संस्स

ततः सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् नान्यानि चिंतयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखम् ॥७४॥ त
त्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किंचिदपि चिंतयेत् ॥७५॥ एवं
समाहितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि विचष्टे मयि सर्वात्मन् ज्योतिर्ज्योतिषि संयुतं ॥७६॥ अं
तकाले तु पुरुष आगते गतसाध्वसः छिंद्यादसंगशस्त्रेण स्पृहां देहे नु ये च तम् ॥७७॥ त

तथा मां आत्मानं जीवं मय्यात्मनि परमात्मनि सर्वात्मन् सर्वात्मके विचष्टे विशेषात् स्वपतिमामपीति जीवपरयोरभेदे उक्ते ज्यो
तिरिति दृष्टांतः पथा नतिथि विवमं तेज्योतिः उपाधुपरमे विंबी स्यान् येत्यर्थः अत्रापि फलोक्तिः भागवते ओ दृष्टउ
वं ११ १४ तीव्राधिमात्रमाह अंतकाल इति गतसाध्वसः सन् मरणभयः असंगशस्त्रेणाग्रसंगोत्थं पंचरूपद
सुपरेत्राशा ओमंते देहे अनु ये पुत्रकलत्रादयस्तेषु ७७ — मुक्त १९

गृहात्प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थजलाप्लुतः शुचौ विविक्त आसीनो विधिवत्कल्पितासने ७८
अभ्यसेन्मनसा शुद्धं त्रिवृद्ब्रह्माक्षरं परम् मनो यच्छेज्जितश्वासो ब्रह्मबीजमविस्मरन्
७९ नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसा बुद्धिसारथिः मनः कर्मभिराक्षिप्तं शुभार्थे धा
रयेद्धिया ८० तत्रैकावयवं ध्यायेदव्युच्छिन्नेन चेतसा मनो निर्विषयं युक्त्वा ततः किंचन
न स्मरेत ८१

प्रव्रजितः संन्यस्य निर्गतः धीरो गृहस्यासक्तो विधिवत्तन्मात्सुच्छितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं इतिप्रकारेण ७८ मनसा न तु
वाचा शुद्धं उदात्तादिधर्मरहितं त्रिवृत्त्रिभिः रकारोकारमकारैर्वर्णितं ग्रथितम् ब्रह्म ब्रह्मणः सर्वस्वरूपं अक्षरं वर्णा प
रं स्फोटात्मकं पच्छेत् स्थिरीकुर्यात् जितश्वासः प्राणायामैः ब्रह्मबीजं प्रणवोकारं अविस्मरन् प्राणायामेष्वेव जपन्निः

प्राणायामः ७९ अक्षानिंद्रियाश्वान् मनसा प्रग्रहेण कर्मभिः कर्मवासनाभिः आक्षिप्तं तस्ततो नीतं शुभार्थे धार
येत् हस्यपुंडरीके मूर्ध्नि ज्योतिविनाभि वन्नेनाति कोग्रे असमाप्तिर्वा पापक्षयकरे वस्तु निचतुर्भुजो देव श्रीमान् ८०
तत्रापि त्रमादेकैकावयवं ध्यायेत् अव्युच्छिन्नेनध्येयांतररहितेन पुंसा समाधाय ८१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तच्चनिर्विषयं मनः परं विस्मोर्निराकारस्य परमं पदं स्फूर्तिस्थानं यत्र प्रसोद्दशायां प्रसौ इति सत्तमात्रशेषमवतिष्ठते अपमर्षः उक्तं
मुक्तिकाम्यासबलात्सर्वं इति यमस्तमये संस्कारशेषे येनतिनिरुद्धे असंप्रज्ञात समाधिना निर्विशेषचैतन्यलीनः ततश्च संस्का
रविनिवर्तते तस्मिंश्च निवृत्ते शुरूपः स्वरूपमविघः शुद्धः केवलो मुक्त इत्युच्यते तथा च सूत्रं तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानं अयमेव मुक्तिशब्द
वितिनिवर्तते तस्मिंश्च निवृत्ते गुरूपः स्वरूपप्रविषः शुद्धः केवलो मुक्त इत्युच्यते आस्तीन इत्यासनमुक्तं अपापि
यो मुक्ति हितामयाद्यंपं स्वरूपेणाव्यवस्थितिरिति चोक्तः तदेवं आश्रुतो धीरं इति यमनियमोपलक्षणं आसीन इत्यासनमुक्तं अपामि
द्रिनिशाणायामः नियच्छेदिति प्रत्याहारः ततो धारयेदिति विषयसंक्रमाद्विमुखीकरणरूपा धारणा ध्यायेदिति तेसेवकमसाणो ध्या
नं मुक्तेतिनिर्विषमतारूपः समाधिरिति हांगोपोगउक्तः शुकः २१ इति केवल्यदीपिकायां वोपदेवविरचिते मुक्ताफले विमुक्तिं
वं एवं तावदिमतामेव धेनमुक्तोः समाधिसामग्रीसमग्रामुक्ते दानीमस्येवमुत्थानदशायां मोगांतरमपरिहार्य मिष्टा वासर्थं च

यदंततपरमं विस्मोर्मनोपत्रमसौरिति २२ मुक्ताफले विमुक्तिं विस्मोस्वतारूपाणि चत्वारिंशत्॥

हरियत्स्वापनमन्वंतरेशानां पुनरुक्त लीन॥

भगवज्जन्मकर्मानुसंधानं विधातुमाह विस्मोरवतारूपाणि सिनमनसांगमेजमत्
ति तत्रांतराणायः व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि दुःखदौर्मनस्यांगमेजयत्व
श्वासप्रश्वासास्तत्सहभुवश्च तत्र स्त्यानमकर्मण्यता प्रमादः समाधिसाधनानामभावनं अविरतिर्विषयेच्छा अ
लब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभः अनवस्थितत्वं पलब्धायामपि भूमौ चित्तस्याप्रतिष्ठा जन्मकर्मानुसंधानेन तन्महानलाभः
तदुक्तं जन्मकर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोर्जुन इति चतुःसप्तलारिंशद्वचतुर्णा
मनिषामप्युपलक्षणात तत्राह हरीति पोनरुक्त्यं च मन्वंतरावताराणां ते चावताराश्चतुर्दश कल्पमन्वंतरयुगाख्यस्य भेदाणाम् २०
त तत्र कल्पावताराणां तत्र चत्वारः अध्यविद्यापयोगांत पेवराहमाव यदिमाह तत्रेति॥ ॥

आदिदैत्यं हिरण्याक्षं १ लोकाप्यवारनिवाशार्थं यज्ञमाह जात इति रुचिः पिता आकूतिर्माता दक्षिणा पत्नी सुयमानामदेवाः पु
त्राः स्वायंभुवो मनुर्मातामहः तेनैव यज्ञ इति प्रथममुक्तः पश्चात् हरिरिति यतः लोकानामार्तिमहरत् राजस्तथादिहोमहाना
र्यं कपिलो वतारमाह कपिल इति कर्दमः पिता देवहूतिर्माता नवभगिनीः आत्मगतिं ब्रह्मविद्याम् प्रमामातायुत्रसगति

तत्र वराहः यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाय बिभ्रत् क्रौडीं तनुं सकलयज्ञमयीमनंतः अंतर्महार्णव
उपागतमादिदैत्यं तं दंष्ट्रयाद्रिमिव वज्रधरो ददार १ यज्ञः जातोरुचेरजनयत् सुयमान् सुयज्ञ आ
कूतिसूनुरमरानथ दक्षिणायां लोकत्रयस्य महतीमहरद्यदार्तिं स्वायंभुवेन मनुना हरिरित्यनू
क्तः २ कपिलः जज्ञे च कर्दमगृहे द्विज देवहूत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे
ऊचे ययात्मशमलं गुणसंगपंकमस्मिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे ३ ॥ ॥

मुक्तिमपरे अत्मशमलं मलिनीकरणं गुणसंगात्मकपंकं विधूय अकपिलेव जन्मनिहिद्विजमारर ३ अलब्धभूमिकः
तनित्रसमर्थेनतात्रेयमाह अत्रेरिति ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु॰का॰ आत्मैव मया तव पुत्रोऽस्त्वित्यत्रिं प्रत्याह तस्माद्दत्तः अत्रपत्यत्वाद्दात्त्रेयः अद्दत्तश्चानिज्ञस्यपत्यत्वं ऋद्धिं सिद्धिं उभयीं मुक्ति
२१ मुक्ति रूपां हैहयः कार्तवीर्यः आदिशब्दात्प्रह्लादो ४ कौमारपञ्चमार्थं वृतः सनमाह चतुरिति प्रथमया तपस्तप्तं तस्मच
तुः सनोऽभवत् तेप्येवचतुर्धावतीर्णाः सनत्कुमारः सनकः सनंदनः सनातन इति सनत्राष्टो पलक्षितव तुर्भेदः सनोऽत्र

ह्यात्रेयः॥ अत्रेरपत्यमभिकांक्षत आह तुष्टो दत्तो मयाहमिति यद्भगवान्स दत्तः यत्पादपंक
जपरागपवित्रदेहा योगर्द्धिमापुरुभयीं यदुहैहयाद्याः ४ चतुः सनः ततमावि
विधलोकसिसृक्षया यो आदौ सनात्स्वतपसः सचतुः सनोऽभवत् प्राक्कल्पसंप्लवविनष्टमिहा
त्मतत्त्वं सम्यग्जगाद मुनयो यदचक्षतात्मन् ५ नारदः धर्मपत्न्यां विसर्गे देवर्षित्वमुपे
त्य सः तंत्रं सात्वतमाचष्टनैःकर्म्यं कर्मणां यतः ६

चंद्रितं पद्मवत् पः तस्मादिमानिनामानि सत्वात्मतत्त्वं जगाद चमतुप्र गरितं मुनयः आत्मप्रपश्यन्नुपदेशादेव साक्षात्का
तेभ्य इत्यर्थः २ ७ नरनारायणार्थं नारायणावतारमाह तृतीयेति सात्वतंपंचरात्रं नैःकर्म्यं फलाभावस्तेन कर्मणां साभावः राम
सूतः शौनकं १ ३ उग्रधर्मेणनारायणार्थं नारायणावतारमाह धर्मस्येति ॥ ॥ २१

धर्मः पिता मूर्तिर्माता दक्षो मातामहः नरोऽभ्रातास्य अस्यत्रिमः तपः प्रभावो यस्य सतथा विषमावलीयं घटितुं निष्ठायापितुं
देवैर्भोप्त्वरस्तेन शेकुः यद्यमनंगप्रहितनोः कामसेमानि आत्मनो आत्मरूपाणि अमाः अप्सरसः भगवतो नारायणस्य देहादु
त्पन्नाः दृष्ट्वा ७ नारायणस्य धैर्यं दर्शयति कामक्रोधादिना केचित्कृतिनः कामं ताव ज्ञेषमापिः क्रूरस्य हंति रोषं पुन
स्तानेव दहंतेन दहंतिनव सहंते सोऽपि तेषः यस्मातः कारणमविज्ञानात्मस्तेऽथ बिभेति कामस्तु कामाची ८ उद्दिष्टमिध्यर्थो

नारायणः धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनि स्वमूर्त्यां नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः दृष्ट्वात्मनो भगवतो
नियमावलोपं देव्यस्त्वनंगप्रतना घटितुं न शेकुः ७ कामं दहंति कृतिनो ननु रोषदृष्ट्या रोषं दहंत
मुत ते न दहंत्यसह्यं सोऽयं यदंतरमलं प्रविशन्बिभेति कामः कथं नु पुनरस्य मनः श्रयेत ८ ध्रुव
प्रियः विद्धः सपत्न्युदितपत्रिभिरंति राज्ञो बालोऽपि सन्नुपगतस्तपसे वनानि तस्मा अदाद्ध्रुवग
तिं गृणते प्रसन्नो दिव्याः स्तुवंति मुनयो यदुपर्यधस्तात् ९ पृथुः यद्वेनमुत्पथगतं द्विजवाक्य व
ज्रविप्लुष्टपौरुषभगं निरये पतंतं त्रात्वार्थितो जगति पुत्रपदं च लेभे दुग्धा वसूनि वसुधा सकलानि येन १०
ध्रुवप्रियं भाव यदिमाह विद्धरति मातुः सुनीते सपत्न्या सुरुचिः तस्या उदितानि वाक्यान्येव पत्रिणो बाणास्तैः राज्ञः उत्तानपाद
स्य इति समीपे ध्रुवागति ध्रुवपदं गृणते स्तुवते दिव्या मुनयः सप्तर्षयः यत्पदं इति यद्वेनाम लेभे पुत्राम्नो नरकाच्चायते मु॰का॰
इति पुत्रः तेन वचनेः पिता त्रातः अर्थितो द्विजैः जगति जगरं स्थं वसूनि रत्नानि १० अनवस्थित तद्धाना चर्षं ऋषभमाह

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफ॰ नाभिःपितासुदेवीमाता जडवद्योगेन नित्यसमाधिना चर्या जडयोगचर्या स्वस्थोनतुविषयस्थः ११ देवहेलनकृतदोषहानार्थंह

२२ यग्रीवावतारमाह सत्रइति सत्रेयज्ञे ममब्रह्मणाः हयशीर्षाह यज्ञिरः आसवभगवत्ययोपूर्णाकृतेरनंतरं यज्ञपुरुष

स्वमेवमनिज्ञि छंदोमयइतित्रिभिः तपनीयंसुवर्णं तद्वर्णः यज्ञनीयावेदाख्याः श्वसतः श्वासंमुंचतः नस्तः नासापुरा

ऋषभः नाभेरसावृषभआससुदेविसूनुर्योवैचचारसमदृक्जडयोगचर्यां तत्पारमहंस्यमृषयःप

दमामनंतिस्वस्थः प्रशांतकरणः परिमुक्तसंगः ११ हयग्रीवः॥ सत्रेममासभगवान्हयशीर्षाथो

साक्षात्सयज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः छंदोमयोमखमयोखिलदेवतात्मावाचोबभूवुरुशतीःश्वस

तोस्यनस्तः १२ मत्स्यः मत्स्योयुगांतसमयेमनुनोपलब्धःक्षोणीमयोनिखिलजीवनिकायकेतः

विस्रंसितानुरुभयेसलिलेमुखान्मेआदायतत्रविजहारहवेदमार्गान् १३ ॥ ॥

त १२ जलोपसर्गहानार्थंमत्स्यमाह मत्स्यइति क्षोणीमयोरूपां मिनोतिस्वश्रृंगेप्रक्षिप्यनीतिक्षोणीमयः निकायः समूहः

केतः आश्रयः नाविमाणी बीजस्थापनात् ममसुखात् उरुभयेसलिलेविस्रंसितान्पतितान्वेदमार्गान् आदायत राम

त्रसलिलेविजहारवेदाएवमार्गाः मुक्तेर्मुक्तेश्च १३ नरकहेतुहानार्थंकूर्ममाह क्षीरोदधाविति ॥ ॥ २२

गोत्रमेरुशृंगं निद्राक्षणपति प्राप्तवंतीलब्धावसरावकसोतीतिनिद्राक्षणाः तत्रसोतीति पीचविनिमयोर्लुक् अरेः परिवर्तः सव्या

पसव्यभ्रमः कषाणाः कषणघर्षणसुखप्रदेपस्यांगमकं उपेक्षमतया १४ अरिपापभयहानार्थंन्रसिंहावतारप्राह त्रैविष्टपे

ति त्रैविष्टपेति त्रैविष्टपादेवाः तेषांउरुभयंहंतीतितथा भ्रमतामकुटिदंष्ट्रेणकरालगौदंवक्रंयस्यसतथा मकु

कूर्मः क्षीरोदधावमरदानवयूथपानामुन्मथ्नताममृतलब्धयआदिदेवः पृष्ठेनकच्छपवपुर्विद

धारगोत्रंनिद्राक्षणोद्रिपरिवर्तकषाणकंडूः १४ नृसिंहः त्रैविष्टपोरुभयहासनृसिंहरूपंकृत्वा

भ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रं दैत्येंद्रमाशुगदयाभिपतंतमाराद्रूरौनिपात्यविददारनखैःस्फुरं

तं १५ हरिः अंतःसरस्युरुबलेनपदेगृहीतोग्राहेणयूथपतिरंबुजहस्तआर्तः आहेदमा

दिपुरुषाखिललोकनाथतीर्थश्रवःश्रवणमंगलनामधेय १६ श्रुत्वाहरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधःपतगराजभुजाधिरूढः चक्रेणनक्रवदनंविनिपाट्यतस्मात्हस्तेप्रगृह्यभ

गवान्कृपयोज्जहार ॥१७॥

दिंदंष्ट्रेणेतिप्रमाणंगत्वादेकवद्भावः आरात्समीपेस्फुरंतंसव्योद्धेकेण १५ आर्तिहानार्थंहरिमाह अंतःसरसीति ग्राहो

नक्रः अरणार्थिनंत्राणार्थिनं पतगराजोगरुडः विनिपाट्यविदार्य २ ७

मुक्ताफल० आहरिरिति प्रपन्नं शरणागतम् संस्तुवतः स्तुवतः अब्धिपतितान् कूर्मरूपस्समुद्धृत्य ... गोः परे मग्नान् श्रमणान् उद्धृत्य
२३ तस्तोवाल बिल्यान् अपिहिता अवरुद्धाः दुर्मिलो निर्मि ११।७ स्थलोपसर्गहानार्थं वामनमाह आपानिति कुतोऽप्यान
त पस्मात् इमान् लोकान् विचक्रमे अर्थप्रतिग्रहानंतरं प्रतिग्रहश्चवामनरूपेण अधिपतौ विष्णुः पत्याधिष्ठात् सात
किमस्य पात्रनेकारणं यतः पथि चरन् स्वधर्मस्थः पुरुषः प्रकारांतरेण न चाल्यो न पराङ्मुखी पदृतिनीति १९ बलेनेपद

ग्राहात्प पन्नमिभराजममुंचरार्तं संस्तुवंतो अब्धिपतितान् श्रमणान् ऋषींश्च शक्रं च वृत्रवधतस्तमसि
प्रविष्टं देव स्त्रियो सुरगृहे पिहिता अनाथाः १८ वामनः आपान् गुणैरवरजोप्यदितेः सुतानां लोकान्
विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः क्ष्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन याञ्चामृते पथि चरन् प्रभुभिर्न
चाल्यः १९ नार्थो बलेरयमुरुक्रमपादशौचमापः शिखाधृतवतो विबुधाधिपत्यं यो वै प्रतिश्रुतमृते
नचिकीर्षदन्यदात्मानमंग मनसा हरयेऽभिमेने ॥२०॥ ॥ ॥ ॥

मंत्राः किंतु अधिकं परलाभमस्याह नार्थ इति अत्रस्त्वमनायं पुरुषार्थो यद्विबुधाधिपत्यं यतः अयो उरुक्रमपादशौचं पा
आपः ताः शिखायां शिरसि धृतवान् यत आत्मानं प्रतिश्रुतशेषपूरणलेन शिरसा अस्मादरेण अभिमेने अंगीकृता
वात् कथंभूतमात्मानं यः प्रतिश्रुते विना अन्यत् न चिकीर्षत कर्तुं नेच्छत् तत् उलंघनं स्यमाडू सोऽपि ... उभावपध राम
विगुरुणावारितः शप्तश्च २० स्यानालस्पहानार्थं हंसावतारमाह तुभ्यमिति ॥ ॥ २३

योगभक्तियोगं सततं तानिकंफलं २१ दुर्गोपसर्गहानार्थं मन्वंतरेशमाह चक्रमिति स्वं अरुत्रिमं तेजो यस्य तत्स्वतेजश्चक्रं
विभर्ति येन च चक्रवर्त्तीति नाम त्रयाणां लोकानां गृहे यत्तस्सं तस्मिन्नुत्तमायामित्यर्थः २२ व्याधिहानार्थं धन्वंतरिमा
ह धन्वंतरीति नाम्नां कीर्त्तनादित्यर्थः वैद्यरत्नं यं यत्ते भागं यज्ञे बद्धे अलभत कीदृशो अमृतायुः सुस्वादुतारमतेय

हंसः तुभ्यं च नारद भृशं भगवान् विवृद्धभावेन साधुपरितुष्ट उवाच योगं ज्ञानं च भागवतमात्मसतत्त्व
दीपं यदासुरेवश्रारणाविदुरंजसैव २१ मन्वंतरेषु च चक्रधरं स्वतेजसा भुवनत्रयस्य विभर्ति
... दुष्टेषु राजसु दमं व्यदधात्स्वकीर्त्तिं सत्ये त्रिपृष्ठ उशतीं प्रथयंश्चरित्रैः २२
धन्वंतरिः धन्वंतरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्त्तिर्नाम्ना नृणां पुरुरुजां रुज आशु हंति यज्ञे च भाग
ममृतायुरवावरुंधे आयुष्यवेदमनुशास्त्यवतीर्य लोके २३ मोहिनी धान्वंतरशीर्षमंत्रयोर
ग्रामेव च अथापयत्सुरान्मायामोहिन्या मोहयन्स्त्रिया ॥ २४ ॥ ॥ ॥

रोगा महिताश्चासुः आयुःसाधनवेदवैद्यकं अनुशास्ति करोति लोके अधीयेकाशिराज गृहे उत्पन्न ३।७। अथितिहाना
र्थं मोहिनीमाह धान्वंतरमिति धन्वंतरिरूपस्त्रीरूपं सुरानमायय तमुधाकिति शे यः अमानेमुराप्सोरूपनेकिनरूवे या
मोहिमास्त्रिया धन्वंतरिरूपेण अमृतानयनं यया पदं मोहिनीखास्त्रीरूपेण सर्थः सतः शौनकं १२ अद्रिकूटोपसर्गे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल० विधिनादैवेन उपमतं संवर्द्धितम् इत्यापमत्सवे अतो विष्णुः त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारान् परस्वधः परशुः २५ प्रवास
२४ दुःखहानार्थं रामावताराह अस्मादिति अस्मात्तु अस्ताद्विष्णुप्रसादेन सुमुखः प्रहसितमुखः कलेशो विष्णुः सर्वशक्तिमय
सातत्कलेयाश्रयेन गुरुः पिता निदेशः आज्ञा पालित्वि हृष्यवेदं कृत्वा स्वात्मकं धरो प्रवरा आर्तिं आच्छेत्महः खं प्रातः

पादाम्रामः॥ सत्रं स्वयमपविधिनोपपन्नं महालाबुलधुरु जितपथं नरक्रातिलिशु उद्दृत्य मा
ववलिकं टकमुपवीयंज्ञिमत तदुःखउद्धापोस्वधेन २५ गपः अस्माल्पसादसुमुखः कल
माकलेशाद्इक्ष्वाकुवंशमवतीर्यगुरोर्निदेशा निस्वनंसदूमितानुजआविवेशपालितिवि हृष्यस्रा
कं धरआर्तिमाच्छेत २६ पस्माअस्तुदक्षिहृदममगविपोमार्गसपघारिपुरंहरवद्धि धस्तोः॥
दूरेसुतस्मथितरोषसुशोणदृष्ट्यातातप्यमानमकरोरगनक्रचक्रः ॥२७ ॥ ॥

२६ पस्माइति पक्षेरणमापउदधिमार्गप्रसातउठः प्राप्तः प्रपन्न नितः सर्वांगकंपोपेनसतयासपरित्रीघ्रं कस्मान्
पं दिधक्षोः रामादेवपथान्त्रिपुरं हरोदिधक्षुः दूरेसुलहसीतयामथितो विलोड़ितोपो रोषः तेनसुशोणात्राअति
रक्तोपादृष्टिः तपा चक्रसमूहः २७ वक्षस्थलेति श्रीमहादेवबाबाजी ॥ ऋ ॥ एम
२४

दाहतुर्द्धान नस्महासंगर्वविनिष्पतिताश्रापिष्पतिश्रमुभिः प्रायोः सह अधिसैन्यैवानरसैन्यमध्येउच्चातउत्कर्षेणाविवमतः
धनुषोविस्फूर्जिते उग्रशब्दैर्वानरानविद्रावयतस्तस्यर्थः रावणा पश्चवक्षस्थलस्पर्शेन हृग्गाभग्नामेपमहं उवाहस्पैरावणास्य
रंता तेः विरविनीतनरैरीवानहतः ध्वनिहपेणापः ककुभांदिशांजयः तेनहू तेहासः अहोमेअमुतंवीर्यमिति विस्मयस्यानु
भावोहासः सत्वभग्नैरावतदंतेः तत्रतस्यामिनीतद्दूसंग्यः २८ अथसर्वांतरापमहाणाार्थसर्वकामसि ध्यार्थवरू स्मावतीर्
मानवपेरिसाह भमेप्रीति वरूथः समूहः कल्पपापरासस्वरूपेतानलंखेनेहस्मस्तु भगवानस्वपामिस्पनेनवित्तेधातसितेमि

वक्षस्थलस्पर्शहृग्गामहेंद्रवाहदंतैर्विडंबितकुम्भहहासं सद्योसुभिःसहविनिष्पतिहारहर्तुर्विस्फूर्जिते
धनुषउच्चरतोधिसैन्ये २८॥भूमेःसुरेनरवहृथविमर्दितामाः केशापायकलपासितकृतावेशः
जातः करिष्यतिजनानुपलक्ष्यमार्गः कर्माणिचात्ममहिमोपनिबंधनानि ॥ २९ ॥ ॥

लंमुक्तिरूपे कृष्णं अनिर्मलंमुक्तिरूपंयत्स्वंसुखंतस्येशः केशाभ्याखानेसुपूर्ववदिदोधः इत्यन्वंवउज्ज्वहारात्मनः केशो
सितकृष्णोमहामुनेइति तंजातएतेनिरापिव्याख्यायापाके शौसुवखामितोसितोरामः व्यात्मनः स्वमतेनसिकाशानउन्त
हारउद्धृतवानककेलिनवान् हरिवंशेहि भगवान्कस्यंचिद्विशुहापांस्वमतिनिक्षिप्यगाढं उवतत्रावस्थाप्य पम
त्रागतरत्युक्तःतदुक्तेहरिवंशोसदेवानभ्यनुक्तापविविक्तेत्रिदशालये जगामविष्णुःस्वंदेशं क्षीरोदस्योत्तरांदिशं त
त्रवेमावेतीनामगुहादैवैःसुदुर्गमा त्रिभिस्तस्यैवविक्रांतैर्नित्यंपर्वसुपूजिता पुराणां तत्रविमस्यदेहंहरिरुदारधीः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ता॰फल॰ आत्मानं योजयामास वसुदेवगृहे विभुः ऐश्वर्ययोगाश्रित्तमिवेद्याख्यातं तेन सम्यक् परामृष्टवंतः यतः सुरमात्रस्यापि नि
२५ जेच्छया प्रतिभावकालकलिते भगवति जरातुरमन्दे वै श्रीशोल्वयानुपपत्तेः न चास्य केशेषु नैसर्गिकी तितहृस्वतैति प्रमाण
यन्ति अत एव नरसिंहपुराणे कृष्णावतारप्रसंगे ... एव शुक्लो न तु केशशब्दः तथा हि वसुदेवाच्च देवकायाम
वतीर्य महीतले सितकृष्णौ च मम शक्ती कंसादीन् घातयिष्यत इत्यादिना अस्तु तर्हि अंशोपलक्षणः केशशब्दः न च अनुस्तस्य वे
शक्तित्वेनसो स्यादित्युरूपत्वस्यैव निश्चेतुं शक्यत्वात् विभुकृष्णसारिशब्दानामविशेषतः पर्यायत्वमती तेऽस्य नैवमव
तारोऽनर्हेतुक स्वायम्भुवजन्म रिनेजमंसारयायाति प्राप्तिः अत एवोक्तं भारते भगवान् वासुदेवः सर्वकीर्तितं त्रस नात
नः ॥ शाश्वतं ब्रह्म परमं यो गोविन्दे पंनिरञ्जनमिति यत्नक्ते ततोऽजगन्मंगलमच्युतांश मितितत्र वक्तुः श्रीहिः पक्षान्तरा
शेनावतीर्णस्येति तत्राऽंशेन सह सर्वथः अंशोपलम् अरः एवं सर्वत्र एते नमस्के शेवतु धातलद्रुस्यपि व्याख्यातं यत्तु ता
विमोदे भगवतो हरेः शाविहागताविति तदमवत्सविषयपदाच्चरा अस्य शाख्य शानैवेकां शशाष्टेप्य व्याख्यितोर्
नविषयः अमस्तु अंशाः संसेसेतंशाः अंशेश्वाघवत्प्रमयातो भगवद्विषयः पराभिन्नेसा रिहिपा गुरुकः मिसलने
तिप्रसंगे न आत्मनः श्रीकृष्णस्य महिमा उपतिवध्यते संवन्धारस्पते येषु वर्मसुतानि अनुसमसाध्यानीत्यर्थः
तानि चकुर्वतो समार्गो जनैर्नोपलक्ष्यते २८ तामेवाह तोकेनेति ॥ ॥ ॥ हेम २५

तोको बालः उलूकिका पूतना परापादेन अपवृत्तः पर्यस्तीभूतः रिंगता जानुभ्यां गच्छता अन्तरगतेन मध्यप्राप्तेन दिविस्पृ
शोः अर्जुनयोः उन्मूलनं एतत्कर्मत्रयं इतरथा न भाव्यं परिस्वमहिमानं न दर्शयेत् ३० यद्देरिति विषरूपे तोयेपीतं पानंपे
यं तेन या तु शावृक्षोर्थेत शुद्धे वै हृदिनी शुद्धमेव च्छादयिष्यत उच्चाटितवान् अतीनमात्रेलटु अतीतकल्पापेक्षया

तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकायाः षाण्मासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः ॥ यद्रिङ्गतान्तर
गतेन दिविस्पृशोर्वा उन्मूलनं त्वितरथार्जुनयोर्न भाव्यं ३० यद्देवजेज्जय
अनविषतोयमपीतान् गोपान्सजीवमदनु ग्रहदृष्टिवृष्ट्या तच्छुद्धयेतिवि
षवीर्यविलोलजिह्वमुच्चाटयिष्यदुरगं विहरन् ह्रदिन्यां ३१ तत्कर्मदिव्य
मिव यन्निशि निःशयानं दावाग्निना शुचिवने परिदह्यमाने उन्नेष्यति
व्रजमतोऽवसितान्तकालं नेत्रे पिधाप्य सबलोऽनधिगम्यवीर्यः ॥ ३२ ॥

ह तत्वं आगाम्यपेक्षया उन्नेष्यतीमा हरिविषयं उरगं कालियं ह्रदिनी यमुना ३१ तत्कर्मेति इदं व्रजाख्यो वा कालंकाः शु
चिवने ग्रीष्मवने उन्नेष्यति उद्धरिष्यति अतो दवाग्नेः अवसितो निर्णीतः अन्तकालो मृत्युर्यस्य तत्तथा नेत्रे पिधाप्य
पिहितेकार पिल सबलः सबलभद्र ३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल·
२६

मत्तायत्रोरासु त्वं हाम न माति स्मा नत्ताव ध्यते ताव न्मानेन लभते संव्रश्परश्चाम तिबोधिता विश्रुरस्म मिति संजातबोधा ३३
नंरं चेति। पाशात पमर्यंत स्मात ममस तुर्थमः आहृत आहत विकुंठवैकुंठ उपसमीपे नेष्यति ३४ गोपेरिति रिरंसुः
रसितु मिच्छुः आर्षम निंद्वं ठच्छिलीं ध्रंछत्रा कारवर्षा सुमवति मही ध्रंगोवर्द्धनं हे अनघ नारद ३५ क्रीडन्निति

गृह्णीत घटुपबंधनमुख्यमाता शुल्वं सुत स्यनतु तन्नर मुष्यमाति मत्तं मतो स्यवृहन्नेमुवना निगोपी संव्र
स्यशंकित मनाः प्रतिबोधिता सीत ३३ नंरंच मोऽस्पति मयाह्वरुणास्य पाशात गोपान्विलेषु पिहितान्
ममसूनुनाव अद्भाहतं निखिला गामान मतिश्र मे सालोके विकुंठ उपनेष्यति गोकुलं सः ३४
गोपैर्मखे प्रतिहते व्रज विप्लवाय देवेतिवर्षधं मन घेकक रेसलीलं ३५ क्रीडन्वने निशि नितं
व करर श्मिगोपो रासोन्मुखः कुलपदासमतमूर्छितेन उद्दीपित स्मर रुजां व्रज भृद्वधूनां हर्तुर्हरि
तिश्रिराधन स्यानुगास्य ॥ ३६ ॥

गोप्यः शुल्कायां रासोन्मुखः रासक्रीडायामासक्तः कुलैर्मधुरैः पदैः आपतं आलापेन दीर्घतां नीतं प्रदिष्ना वंशीगीतं तान
तेन उद्दीपितो यः स्मरः स एव रुक् मदनपीडा यासां तासां तथा धनदानुगः शंखचूडः ३६ ॥ ॥
तिथ्यन्नरूपधारि रक्षुः धन्नोंच्छिली ध्रमिव स्तमस्ति निमग्न रिनानि मग्नन वर्षा महीं ४२६

पेचेति मलंबाघाः रुक्मिपर्यंताः एकोनविंशतिः वृजो भौमः कपिर्द्विविदः बल्वलो नमिषवलमङ्गराहृतः सप्तो सं सम
हषाः ३७ येवेति संततो संग्रामे शालैं तैश्लाघं तेतेन समितिशालिनः हरिणा सहमृधे संग्रामे स्पति कांबोजाद्याः तेषां
यं निलयं यास्यंति न वि घते स्त्रीनम लोहशार्गि खर्व निलयेम तथा बलभीमपार्थाभ्या ताछयाः कपटत्रा मात्रिपस्ते

येचप्रलंब खरदर्दुर केश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाः कुजपौंड्रकाद्याः अन्ये च शाल्वकपिबल्वल दंत
वक्त्र सप्तोक्षशंबर विदूरथ रुक्मिमुख्याः ३७ ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापाः कांबोजम
त्स्यकुरुकैकयसृंजयाद्याः यास्यंत्यदर्शनमलं बलपार्थभीमव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं त
दीयम् ३८ कालेन मीलितधियामवमृश्य नॄणां स्तोकायुषां स्वनिगमो बत दूरपारः
आविर्हितस्त्वनुयुगं स हि सत्यवत्यां वेदद्रुमं विटपशो विभजिष्यति स्म ॥ ३९ ॥ ॥

नतस्वत सुबल भक्षास्मोह यिनामानएव ३८ अज्ञोऽषसंदेह कावार्थ्ये व्यासावतारमाह कालेनेति स्वनिगमः स्वकृतो वे
दराशिः वृत अहो दूरपारः दुरस्थित पर्यंत इत्यवमृश्य आविर्हितः अवतीर्णः अनुयुगं द्वापरे विटपशः शाखा भे
देन ॥ ३९ ॥ ज्योति इत्यादिना निहतयं बुद्धावतारमाह देवेति ॥ ॥ श्रीरामजी सहाय ॥ श्रीकृष्णजी सहाय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल पूर्भिः पुरीभिः अदृश्यतूर्भिः अलक्षितभ्रमणवेगाभिः विमोहो गृहीतत्याजनेच्छाभिः प्रलोभो मत्स्यग्रहणे भाष्यते उपदिश्यते वि
२७ मुना औपधर्म्यं धर्माभासः स्वार्थे ष्यञ् ४० कलिदोषनिराकार्थं कल्किनमाह यर्हीति॥ यर्हि यदा पाषंडिनो वेदबा
ह्याचाराः नृदेवा राजानः यद्वा वृषलाः शूद्राः एषां च फलोक्तिः षष्ठस्य अष्टमेऽध्याये अनुक्ते तु लैंगिकं फलमूलं अ

बुद्धः देवद्विषां निगमवर्त्मनि निष्ठितानां पूर्भिर्मयेन रचिताभिरदृश्यतूर्भिः लोकान्घ्नतां मतिवि
मोहमतिप्रलोभं वेषं विधाय बहु भाष्यत औपधर्म्यम् ४० कल्किः यर्ह्यालयेष्वपि सतां न ह
रेः कथा स्युः पाषंडिनो द्विजजना वृषला नृदेवाः स्वाहा स्वधा वषडिति स्म गिरो न यत्र शास्ता
भविष्यति कलेर्भगवान्युगान्ते ४१ मन्वंतरावताराः यज्ञः इति मंत्रोपनिषदं व्याहरंतं समा
हितं दृष्ट्वासुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन्क्षुधा ४२ तांस्तथावसितान्वीक्ष्य यज्ञः सर्व
गतो हरिः यामैः परिवृतो देवैर्हत्वाशासत्त्रिविष्टपं ४३

ज्ञानावरम् २७ एवं कल्प्यावताराननुक्त्वा मन्वंतरावतारानाह मन्वंतरेति तत्र स्वायंभुवीये मन्वंतरे जातं यज्ञमाह यज्ञ इति इ
तीमारि इति पूर्वोक्तप्रकारेण मंत्रोपनिषदं ईशावास्येति रहस्यमंत्रं व्याहरंतं जपंतं स्वायंभुवं जग्धुं खादितुं क्षुधावि राम
ष्टाः ४२ अवसितान् अवेति जातनिश्चयान् सितं बंधनं ततो बद्धान् वा हि एते नङ्क्ष्यन्तु विलापतीत्यर्थः ॥४३॥ २७

स्वारोचिषीये विभुमाह ऋषेरिति तस्यां तुषितायां तस्य वेदशिरसः ४४ तस्य विभोः कौमारात् कुमारत्वात् ब्रह्मचारिणः व्रतं
आ बाल्यात् ब्रह्मचर्यं ४५ उत्तमे मन्वंतरे सत्यसेनमाह धर्मस्येति धर्मः पिता सूनृता माता नाम्ना तस्य व्रता देवाः

विभुः ऋषेस्तु वेदशिरसस्तुषिता नाम पत्न्यसूत तस्यां जज्ञे ततो देवो विभुरित्यभिविश्रुतः ४४
अष्टाशीति सहस्राणि मुनयो ये धृतव्रताः अन्वशिक्षन् व्रतं तस्य कौमारब्रह्मचारिणः ४५
सत्यसेनः धर्मस्य सूनृतायां तु भगवान् पुरुषोत्तमः सत्यसेन इति ख्यातो जातः सत्यव्रतैः सह
रा२२ ४६ सोऽनृतव्रतदुःशीलानसतो यक्षराक्षसान् भूतद्रुहो भूतगणांश्चावधीत्सत्यजित्सखः
४७ हरिः तत्रापि जज्ञे भगवान्हरिण्यां हरिमेधसः हरिरित्याहृतो येन गजेन्द्रो मोचितो ग्रहा रि
त् ४८ वैकुंठः पत्नी विकुंठा शुभ्रस्य वैकुंठैः सुरसत्तमैः तयोः स्वकलया जज्ञे वैकुंठो भगवान्

ग्राहः सत्यजित्सखा नीतः इन्द्रः ४६ ४७ तामसीये हरिमाह तत्रापीति हरिण्यां माता हरिमेधाः पिता शुकः परिस्थितं प्र
ति ८१ रैवतीये वैकुंठमाह पत्नीति शुभ्रः पिता वैकुंठा माता ॥ ४९ ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्प्रियकाम्यया तस्याः प्रियचिकीर्षया विममेगणितवान् ५० ५१ यासुधीमेत्र्प्रजितमाह तत्रापीति तत्रापि षष्ठेपन्वे
तरे संभूतिर्माता वैराजः पिता येनअजितेन धृतः ।८।५। वैवस्वतीये वामनमाह। अत्रापीति अत्रापि सप्तममन्वंतरे अ

वैकुंठः कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृतः रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया ५० तस्यानु
भावः कथितो गुणाश्च परमोदयाः भौमान् रेणून् स विममे यो विष्णोर्वर्णयेद्गुणान् ५१ अजितः तत्रापि
देवः संभूत्यां वैराज्ञ तस्याभवत्सुतः अजितो नाम भगवानंशेन जगतः पतिः ५२ पयोधिं येन निर्मथ्य सुराणां
साधिता सुधा भ्रममाणोम्भसि धृतः कूर्मरूपेण मंदरः ॥५३॥ वामनः अत्रापि भगवज्जन्म कश्यपा
त्साधितात्सुधा भ्रममाणोंभसि धृतः कूर्मरूपेण मंदरः ५४ सार्वभौमः वेदगुह्यात्मरस्वतीसार्वभौ
इति तेरमत आदि मानोमवरजो विष्णुर्वामनरूपधृक् ५४ सार्वभौमः वेदगुह्यात्सरस्वत्यां सार्वभौ
मइति प्रभुः स्थानं पुरंदरात् हृत्वा बलये दास्यतीश्वरः ५५ ॥

दित्याः अदितिपुत्राः अवरजः कनिष्ठः ५४ सावर्णीयेसार्वभौममाह वेदेति सरस्वती माता स्थानं इंद्रपदं पुरंदरात् हृत्वा
नद्रः ५५ दक्षसावर्णीये ऋषभावतारमाह। आयुष्मत इति॥ ॥ श्रीगंगाजी शहाय ॥ ॥ एम
२८

अंबुधारामाता संदत्तोऽसमर्पितो श्रुतोनवमरंद्रः ५६ ब्रह्मसावर्णीये विष्वक्सेनमाह विष्वगिति शंभुरिंद्रः विश्वजि
सिता ५७ धर्मसावर्णीये धर्मसेतुमाह आर्यकस्येति वैधृतः इंद्रः ५८ भद्रसावर्णीये स्वधामानम् स्वधामेतित
त्समद्रसावर्णी मनोः अंतरं मन्वंतरं साधयिष्यति पालयिष्यति सत्यसहाः पिता ५९ देवसावर्णीये योगेश्वरमाह
देवहोत्रस्येति उपहर्ता अर्पयिष्यति दिवस्पतेरिंद्रस्य अर्थाद्रिंद्रपदं ६० इंद्रसावर्णीये बृहद्भानुमाह सत्रायणो

ऋषभः आयुष्मतोंबुधारायां ऋषभो भगवान् किल भविता येन संराद्धां त्रिलोकीं भोक्ष्यतेऽद्भुतः ५६
विष्वक्सेनः विष्वक्सेनो विरूच्यां नु शंभोः सख्यं करिष्यति जातः स्वांशेन भगवान् गृहे विश्वजितो
विभुः ॥५७॥ धर्मसेतुः आर्यकस्य सुतस्तत्र धर्मसेतुरिति स्मृतः वैधृतायां हरेरंशस्त्रिलोकीं धा
रयिष्यति ५८ स्वधामा स्वधामा सत्यसहसोऽसूनृतायां हरेरंशः साधयिष्यति तन्मनोः अंतरं सत्यसह
सः सूनृतायाः सुतो विभुः ५९ योगेश्वरः देवहोत्रस्य तनयउपहर्ता दिवस्पतेः योगेश्वरो हरेरंशो
बृहत्यां संभविष्यति ६० बृहद्भानुः सत्रायणस्य तनयो बृहद्भानुस्तदा हरिः वितानायां महाराजक्रि

ति तदा चतुर्दशे मन्वंतरे वितानं यज्ञः क्रियातंतूनः कर्मभेदाः वितायिता विस्तारयिष्यति हि महाराज परीक्षित् हीयन्ते वा मन्व
मन्वंतरेशा नां कल्पावतारलंमंन्वंतरावतार लंच कालत्रयी प्रमाणेन यो गमयत्स भवान् मन्वंतरेशस्तु प्रोक्तोऽध्यनुसं
धेयः अ० ८ । १३ युगावतारमाह कृतेति ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल २९ युगावताराः शुक्लः शुक्ल इति नामतो वर्णतश्च अक्षाः अक्षसूत्रं कृष्णाजिनादीनि बिभ्रत् ब्रह्मचारिवेषइत्यर्थः ६२ तन्ना-
मान्याह हंस इति हंति गच्छति जानाति सर्वमिति हंसः हंते गत्यर्थस्य वर्त्ते यौणादिकः सः सुपर्णः परमात्मा द्वा सुपर्णेति श्रु-
तेः विकुंठाया मातामधितिष्ठतीति वैकुंठः ऊर्ध्वविकोण धारयतीति धर्मः योगः समाधिः परमात्मा ब्रह्म ६३ त्रिमेखलः
त्रिगुणा मेखला दीक्षांगभूता यस्य सतथा दीक्षितवेषइत्यर्थः असौ विष्णुः ६४ तन्नामान्याह विष्णुरिति पृश्निः

युगावताराः शुक्लः कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलांबरः कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दंडकमंड-
लुम् ६२ हंसः सुपर्णो वैकुंठो धर्मो योगेश्वरोऽमलः ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते ६३
रक्तः त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः ६४
विष्णुर्यज्ञः पृश्निगर्भः सर्वदेव उरुक्रमः वृषाकपिर्जयंतश्च उरुगाय इतीर्यते ६५ पीतः द्वापरे भगवा-
ऽपीतः पीतवासा निजायुधः श्रीवत्सादिभिरंकैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ६६ ६६ ॥

सुतपसः प्रजापतेः भार्या तस्याः पुत्रः सर्वे देवा यस्मिन् सतथा वर्षति शुभफलमाकंपयति वृषा पापफलं दहनेनेति वृषा
कपिः जयत्येव सर्वेतिजयंतः उरुमहानगो यागो यागानं यस्य सतथा ६५ निजानि चक्रादीनि आदिशब्दात्तवज्रध्वजम
राजपद्मांकुशादीनि सहजे चिह्नमंकः आगंतुकं लक्षणं कौस्तुभादि राजवेषइत्यर्थः ६६ ६६ ॥ राम २९

तन्नामान्याह नम इति वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धा महदहंकारमनोबुद्धीनां संकल्पाभिमानसंशयनिश्चयहेतूनां क्र-
तः कारणानामधिष्ठातारः ६७ ६८ त्विषा कृष्णं इंद्रनीलोज्वलं अंगं मुखादि उपांगं कर्णादि अस्त्रं चक्रादि पार्ष-
दः सुनंदादि तैः सहितम् वेषस्य च विशेषानिर्देशात् यथाभिमतवेषमिति यज्ञैर्देवता द्वीनेन राधयंतीत्यर्थः संकीर्त्त-

नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भग-
वते नमः ६७ नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने विश्वेश्वराय वि-
श्वाय सर्वभूतात्मने नमः ६८ कृष्णः कलौ कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं सांगो-
पांगास्त्रपार्षदं यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजंति हि सुमेधसः ६९ ॥

प्रायैः नामसंकीर्त्तनप्रधानैः द्वापरे तु पूजायाः प्राधान्यं तदुक्तं ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् यदाप्नो-
ति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवमिति ६९ कलौ यद्यपि किंचिन्महिमानुवर्णनं तत्सर्वं नामानुवृत्ति तुल्यमिति स्व-
पितृनामावसरे स्तुतिमाह ध्येयमिति ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल हे प्रणतपालते चरणारविंदं वन्दे सेवायामाराधि सेवा लघुत्वापादिकेति यास्याबनतिर्नेत्याह महापुरुषेति नचपोगारिवत
३० लक्षेकामामायासदृत्याह ध्येयमिति ध्येयं तु स्वहेतु तन्मात्राराध्यानुमुचितं ॥ तदुक्तं ध्योपामः स्मरणेकोस्य स्मृतौप
छतिपः शुभं पापक्षयश्च भवतिस्मरतो न महद्भिर्निशामिति तर्हि कृतावदेवफलं नेत्याह परीति परिभवं हंतिमनोरथं
पूरयतीत्यर्थः ॥ पद्मपद्मदेवता अप्येवं तथापिता नाशेषपापक्षेपेच्छमाइदं तु स्मतदृत्याह तीर्थेति ॥ तीर्थं गंगा

ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं भवविरंचिनुतं शरण्यं
भृत्यार्तिहं प्रणतपाल भवाब्धिपोतं वंदे महापुरुष ते चरणारविं
दं ७७

आस्पदं आश्रयः अतएव भवविरंचिभ्यामपि स्तुतं का वार्ता मन्यदेवतानाम् तस्मात् आश्रयणीयमित्याह शरण्यमिति म
हद्भिः सेव्यमानत्वात् गंभीरं ततश्च न गण्यापत्यल्पकानिस पिना तत्रीसाह भृत्येति भृत्यं गंभीरं चेत्यर्थः यथाया
न्ये: शमितामप्यार्तिः ॥ उनरुदेति न तथाचेत्याह । भवेति ७० भयत्वा गंभीरतामेवाह त्यक्त्वेति ॥ ॥ राम
३०

अरण्यगमनमपि धर्मते प्रतिकूलपदिजनाद् उपशीराणां राज्यादिन्यत आह सुदुस्त्यजसुरेप्सितेति तर्हि किं नीत्यपीत्या
नाद्बलवद्वशाद्धानेत्याह आर्येति यथा पिता मस्थाप यितुं शक्नोति तथा कि मपि मपि किं निग्रहं दूषणा मत्तिनेत्या
ह धर्मिष्ठ इति अनिच्छतो पि पितुस्तस्य पालनायेत्यर्थः । गंभीर्यमुक्त्वा प्रमन्नतामाह मायेति मृगरूपं मारी

त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादर
ण्यं मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावद्वंदे महापुरुष ते चरणा
रविंदम् ७८

चं दयितासीता धर्मिष्ठ वा स्त्रिको एमव्यापरः तत्र रणो समारोप्यते ऽतिशयार्थम् यथा पापिमनोवाक्कायैः शरणं कर
णात्मकम् जगन्नाथ जन्मजरामरणार्णवतारणं तरिं उरं रंघ्रियुगमिति करभाज्ञनो निमिं ११ ५ स्वक्षावतारमाह
स्वस्मेति ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ता०प० अहं ब्रह्माद्य ईशाः प्रजापतयः स्थानेपालनं धर्मो मन्वाधिष्ठात्री देवता हरिरेव इन्द्रः मनुवंशाः सर्वाश्रयः ब्रह्मानारदेभ
३१ ति १२ १७ एषां च स्वस्वस्थलेन युगमन्वंतरकल्पावतारेषु क्रमाद् व्यक्तं महत्त्वं महत्तमत्वं चेति गम्यते इति केवल्यदीपि

हरत्वंयो खल्वावतारः सर्गेत योनेव येन जेशाः स्थानेषु धर्मे मन्वमन्वमराव नीशाः ।।
अंतेत्वधर्मे हरमनुवंशानुसंघाः मायावितमन्त्र परमाः पुरुशक्तिभाजः २१
इति श्रीमुक्ताफले विष्णोरवतारः विष्णोरधिष्ठानरूपाणि द्वाविंशतिः २२

कार्याविष्णोरवतारहूपाणि ।। ।।एवं योगांतरायप्रतिघातार्थं भगवज्जन्मकर्मानुसंधानमुक्के दानीमेद्भावनमा
विप्लि प्रादिचित्तधर्मिकाज्ञमार्थमेकाग्रतासमानार्थं च भगवतोऽधिष्ठानामाह विस्मारिति तेषां प्रज्ञत्वमा रूप
ह अयेति ।। ३१

भूतात्मानं देहे कृतालयं क्षेत्रज्ञं दानं हीनेषु मानं उत्तमेषु मैत्रीसमेषु अभिन्नेन चक्षुषा सर्वाध्याविष्णुर्गीतितं पुंबुध्या १
जीवाद्गमादिहेष्वभेवद्वते सजीवनिर्जीवनिर्जीवयोः सजीवः श्रेष्ठः प्राणप्रणालिनोः सजीवयोः प्राणी सचित्ता चित्त
योःप्राणिनोः सचित्तः स्पर्शज्ञस्पर्शत्तयोः सचित्तयोः स्पर्शात् रसज्ञो रसज्ञयोः स्पर्शज्ञयो रसज्ञः गंधज्ञो गंधज्ञयोः रसज्ञ

अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयं अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याऽभिन्नेन चक्षुषा १ जीवाः
श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे ततः सचित्ताः प्रवराः ततश्चेंद्रियवृत्तयः २ तत्रापि स्प
र्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः तेभ्यो गंधविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः ३ रूपभेदविदस्त त
त्रत तश्चोभयतोदतः तेषां बहुपदः श्रेष्ठाः चतुष्पादस्ततो द्विपात ४ ४ ।।।।

गंधघतः शब्दज्ञा शब्दज्ञयोर्गंधज्ञयोः शब्दज्ञः रूपज्ञो रूपज्ञयोः शब्दज्ञयोः रूपज्ञः उभयतोदतैकतोदंतैकतोदंतः
सपादापादयोः उभयतोदंतयोः सपादः चतुष्पद बहुपदयोः सपादयोः सपादयोः चतुष्पादः हस्ती भूतपाद
द्वया हस्ती भूतपादद्वयंयोः चतुष्पादयोर्हस्ती भूतपादद्वयः ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुन्याप्र वर्णावर्णयोर्हस्तीमतयोरस्योवर्णाः ब्राह्मणा ब्राह्मणयोः वर्णायो ब्राह्मणाः वेदज्ञावेदज्ञयो ब्राह्मणयोर्विदस्तः वेदावेदार्थज्ञयो
३२ वेदज्ञयो वेदार्थज्ञः ॥५॥ संशयच्छेत्तसंशयच्छेदिनोः वेदार्थज्ञयोः संशयच्छेदी स्वधर्मनिष्ठालस्वधर्मनिष्ठयोः संशयच्छेदिनोः
स्वधर्मनिष्ठः श्रेयान् यथालाभसंतुष्टयथालाभसंतुष्टयोः स्वधर्मनिष्ठयोः यथालाभसंतुष्टः धर्मानुपजीविधर्मोप
जीविनो यथालाभसंतुष्टयोः धर्मानुपजीवी ॥६॥ विमुमुक्षुविमुमुक्षयोः धर्मानुपजीविनोर्विमुमुक्षुः इतिमत्तिसंस्म

ततोपि वर्णाश्रमवतां तेषां ब्राह्मणा उत्तमः ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोभ्यधिकस्ततः ५ अर्थज्ञात्संशय
छेत्ता ततः श्रेयान् स्वधर्मकृत ॥ मुक्तसंगस्ततो भूयानदोग्धा धर्ममात्मनः ६ तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रि
यार्थात्मा निरंतरः मय्यर्पितात्मनः पुंसो मयि संन्यस्तकर्मणः न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात् ७

इंद्रज्ञानादिसाध्यमनन्यसंन्यासत्रिकं क्रियाउद्यमः अर्थस्तत्फलं आत्मा कर्ता भोक्ता च विमुमुक्षुस्त्वर्थमेवोद्यमः फलं वा तु षंगिकं
विमुमुक्षुः स्वधर्ममेव फलं भोगः स्वातानुषंगिकस्वानुषंगिकी विमुमुक्षुस्त्वर्थमेवात्मधारणार्थं मुक्तिस्वानुषंगिकीति अर्पणा
र्थार्थं निरंतरं तत्समस्याश्रितत्वेतेरवं उवाममप्यर्पितं तेतिश्लोकद्वयेन विमुमुक्षुः प्रशंसा पंचत्रिंशत्कपिलः देवहूतिं ३ एम ३२
३९ माहमिमारि

अथ्यन्निसंकुलतः यतः प्रशांतेनिः क्रियेकतः यतो भयेभयाद्दिक्रियाभूयंचद्विती पात तत्वम ति बोधमात्रं कुतः यतः शुद्धं शुद्धस्य ज्ञानस
न कार्यं दिपोमः नचतदसिद्धम् यतः समं ज्ञानविशेषेषु सामान्यरूपेण स्थितम् तथापि ततः परं न कार्यं नापि कारणं विशेषस्वैवतया
लालांतु नचाप्यास्य स्थितिः यतः आत्मरूपं तदुक्तं शाकतत्वैर्यं ज्ञेयज्ञानविहीनोपि सन्न तदस्ति न चततत्ज्ञानशब्देन स हेतुः यतोप्य
नशः ध्वः शब्दो हि कारकार्यः किं पार्थवीवात् नवततद्रूपं नापि मनसा हेतं मनोपि हि मायामात्रपरेति दूरे गच्छ तिस्याभिमुखस्थानुवि
लज्जावानिव ८ तदेवस्थानं भगवतः परं ब्रह्मेति प्रसिद्धं न च निः प्रमाणकं यतः पतोविदुः अनुभवंति अजस्रत्वं विशोकं चयद्विनतो

समं तत् शब्दस्य शांतमभयं प्रतिबोधमात्रं शुद्धं समं तः परमात्मरूपं शब्दे न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थो माया परैत्यभिमु
खिवविलज्जमाना ८ तद्वैपदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकं सध्र्यक्नियम्य यतयोय
मकांतहेतिं जह्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिंद्रः ९

दः स्वपपेतुक्तं शोकविहीनत्वात् किंकृत्स्नतावादिदुः स भ्रमकूस्महवरंचिंत्रनिपम्य लयविक्षेपाभ्यां निवर्त्य सहांतर्नीतिसध्र्यक् ततो य
मकांतहेतिं जह्युः संजति यमाश्रितत्ज्ञानिपमत्तमपत्य सत्यव कांतहेतिः ह्ययं पिंडो देहः शाल्व प्राणोपिया ७ यां परजतीसर्प्यः स्यात्
हृदिरुद्धः सहि स्वराट् न तस्य भ्रत्तोन स्वामी स पूहानिपानमज्जवाशुमूसारवननार्थं प्रपंतिनरलनित्रेणनीवनवनेसंच पादिद्र इस
पन्नोभवतितदानिपानखनित्रंजहाति एवंसंसारीपममभ्यस्य न पदास कोभवतितदायमंजहाति ९ पदेतदुक्तं पदं प्रभ्यतसो पार्जक

[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उ०भा०
३६

यदेतस्य सम्मुक्तं तं भगवान् योपि स्त्रिपसो यदस्तां यदसाधनानां विभुः संपादकः सोपि भगवान् यतः कारणादस्य स्त्रेप सः प्रसिद्धिर्नि
ष्पत्तिः सतः सद्रूपात् भावानां पदार्थानां स्वभावो ब्रास्मणावायस्वाचारणारूपेनैव विहितं स्वत्रास्यैदं लक्षिद्धिर्निष्पत्तिः सतःस्व
प्रसिद्धमितिविभागेनोक्तस्य सद्रूपत्वस एव सहि देहे विशीर्यमाणे न हि विशीर्यते अजमजाप्यमानेन जायते व्योमेव स्वभावतो

सथ्रेपसामपि विभुर्भगवानयतो स्वभावस्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः देहे स्ववातु विगमेनु विशीर्यमा
णे व्योमेवतत्र पुरुषो न विशीर्यते ऽजः १० सोयं जेभिहितस्मात भगवानादि स्वधा वनः समासेन हरे निगद
न्योस्मास्सदस्यपत् ११ इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितं संग्रहोयं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलीकुरु १२

देहव्यारणान्तं विगमेनाशे १० निराकारमहिमानमुक्त्वा उपसंहरति सोयमिति यत्स्य सत्यपद्मासत् तत्सर्वं विस्तारं भवति हीति
अस्मात् स्मरणएवेति संक्षेपः ११ साकारमहिमानं भुवनं वस्तुभिः पूर्वं रंगमाह इदमिति यत् यस्मात् भगवतोक्तं तेन भागवतं प्रो
क्तार्थस्य विभूतयो लीलावताराः विपुलीकुरु विस्तारय १२ ० ० ० एभा० ३६

व्यतिरेक भंगपापि प्रश्नं सति यसेति कुणपे निर्जीवे शरीरे त्रिधातुके तेजोवन्नात्मके वात पित्तकफ व्रद्धत्वा दात्मधीः आ
त्मीयबुद्धिः भोमेषतिमाहेइज्यधीः इज्यधीः पूज्यबुद्धिः यत् यस्य जलेतीर्थबुद्धिः न च भिन्नेषु विसुभक्तेषु कर्हिचित
गोखर इति अतत्वनिघत्वे उक्ते भगवान् कुरुक्षेत्रे मिलितान् मुनीन् १९ ८२ मत्वतस्तु सर्वविश्लोरधिष्ठानमित्याह मन

यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचिज्जने
ष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः १३ मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहुमानयन् ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो
भगवानिति १४ अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुते र्चाविडंबनं १५
यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् हित्वार्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः १६

सेति भगवान् प्रविष्ट इति मनसा बहुमानयन् १४ प्रतिमैकपूजकं निंदति अहमिति अर्चा प्रतिमा यो मामिति सर्व
नियंतं आत्मना जिनिर्मितत्वेमास्यदत्वं ईश्वरत्वात्मल्पदात् त्वमहित्वा सर्वापो वी प्रतिमां भजते सोग्निं हित्वा भस्म
न्येवजुहोति १५ १६ भस्मवत्प्रतिमा पूजनस्य निः फलत्वे हेतुमाह द्विषत इति ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मनःशांतिर्हि फलम् सा च द्वेषहानेः सा च सर्वात्मा विष्णुरिति दर्शनात् तच्च मतिमेव विष्णुरिति पश्यतो नास्ति १७ प्रति
३८ मार्थनाद्विष्णुतुष्टिस्ततो मनःशांतिरिति चेत् सापि नास्तीत्याह अहमिति उच्चावचैर्विविधैः क्रियमाणः स्वर्गापवर्गसाधनैरुपायैरपि
वहते द्वेषेऽहं सत्कृत्य मानं तु कर्तुं गुणेन सर्वभूतेष्वहं स्थितः १८ ये तु न द्वेष्टि किं तु सर्वात्मा विष्णुरिति न जानाति स ममा
वज्ञां जानाति तावत् सर्वोऽहं सर्वेषामेव सहायो न अन्योऽहमिति तदाह अत इति ये पुनः इति एवं स्वत्वमादिष्णुबुद्धिं कुर्युः न स्वधर्मादि

द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः भूतेषु बद्धवैरस्य न मनःशांतिमृच्छति ॥१७॥ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः
श्री क्रिययोत्पन्नयानघे नैव तुष्येर्चितोर्चायां भूतग्रामावमानिनः १८ अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्म
कृत् ॥ यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम् १९ आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यंतरोदरम् ॥ तस्य भि
न्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणम् २० इति श्रीमुक्ताफले विष्णोरधिष्ठानानि विष्णोर्महिमा ॥ ॥

ष्णुरिति जानीयात् १९ तज्ज्ञानं विना दृष्टमुभयं न निवर्त्तते उदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति श्रुतेः तदेतदाह
आत्मन इति श्रुतेर्भेदं उदरं अल्पमल्पं भयं कालचक्रपरिभ्रमणादि विदधे अहं संज्ञानि मृत्युर्हि मद्रूप २० कपिलः दे
वहूतिं ॥३।२९। इति कैवल्यदीपिकायां मुक्ताफले विष्णोरधिष्ठानानि ॥ ॥ एवं भगवतोधिष्ठानान्युक्त्वा इदानीमपरि राम
च्छिद्यते तद्विधीयत इति न्यायान्मुमुक्षोः भगवति सातिशयमनुरागं विधातुं भगवतो माहात्म्यमाह विष्णोरिति ॥ ३८

अत्रापि श्लोकसप्तकेन पूर्वार्द्धे गोविधास्य न प्रसादस्येन महिमा ब्रह्मादिभिरपि दुर्विज्ञात इति द्वाभ्यामाह विष्णोरिति नन्वहोरह एषु त्रै
लोक्यस्थपुरुषेषु मध्ये कतमः किं जातीयः योपि कविः दिग्यतो इह पार्थिवानि रजांसि संख्यातवान् सोपि नार्हतीत्यन्यस्य का वार्त्ता
कोऽसौ विष्णुः यः त्रिपृष्ठं च स्कंभयतवान् यो लोकाः पृष्ठे यस्य तत् त्रिपृष्ठं कालचक्रं स्वरहसास्वीनबलेन अस्खलतात्यतिह

विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽर्हतीह यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि चस्कंभ यः स्वरहसास्ख
लता त्रिपृष्ठं यस्मात्त्रिसाम्यसदनादुरुकंपयानम् १ नांतं विदाम्यहममी मुनयोऽग्रजास्ते मा
याबलस्य पुरुषस्य कुतोऽवरा ये गायन् गुणान् दशशतानन आदिदेवः शेषोऽधुनापि समव
स्यति नास्य पारं २

तेन यस्मादित्यस्योर्थः महत्त्वमासीत् त्रयाणां गुणानां साम्यं मूलप्रकृतिः सदनमधिष्ठानं यस्य सतथा कंपयानं कंपमानं स
र्वाणि वस्तूनि सर्वेषां सर्वचेष्टाप्रदमित्यर्थः १ नांतमिति अहं ब्रह्मा तेन च नारदस्य अग्रजाः सनकादयः पूर्वाधिकरणेषु ब्योऽत्र
वरे इदानीं पतः शेषोपि नाद्यापि समवस्यति जानाति स च गुणानादिदेवो दशशतानन्यः २ एवमविज्ञेयतत्त्वस्याप्यस्य भगवतः
प्रसादात् सुज्ञानतामाह येषामिति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भगवानथ दैत्यवर्यः॥

सुक्राफ सएवनान्तःदयपेतस्यांकृपातुनिर्व्यलीकंनिःकपटं चकाराद्धिदेवमित्व एषांतीर्णमायानांश्वश्रृगालभक्ष्येशरीरेतत्रस्वशरीरेश्च

३४ संधीःपरशरीरेममधीःतीर्णमायलेविहमितदितिसर्ग ३ भगवत्प्रसादाज्ज्ञायतइत्यत्रनिदर्शनान्याहवेदाहमिति अहंब्रह्माहे

अंगनारदमरीच्यादिभिर्विनापासमाविभात्रादाविर्भवतिस्मायोगमायादैत्यवर्यःप्रह्लादःमनुःस्वायंभुवःतत्पत्नीशतरूपाश्च

येषांसएवभगवानदययेदनंतःसर्वात्मनाश्रितपदोयदिनिर्व्यलीकं तेदुस्तरामतितरंतिचदेव

मायांनैषांममाहमितिधीःश्वश्रृगालभक्ष्ये ३ वेदाहमंगपरमस्यहियोगमायांयूयंभवश्च ४ १ था

इक्ष्वाकुरैलमुचुकुंदविदेहगाधिरघ्वंबरीषसगरागयनाहुषाद्याःमांधात्रलर्कशतधन्वनुरंतिदे २

वादेवव्रतोवलिरमूर्त्तरयोदिलीप ५ सौभर्युतंकशिबिदेवलपिप्पलादसारस्वतोद्धवपराश

रभूरिषेणाःयेन्येविभीषणहनुमदुपेंद्रदत्तपार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेववर्याः ६ तेवैविदंत्यतितरं

तिचदेवमायांस्त्रीशूद्रहूणशबराअपिपापजीवाःयद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्तिर्यग्जना

मजाःपिपव्रताद्याःउत्तमहो ४ ऐलःपुरूरवाःविदेहोजनकःनाहुषोययातिःदेववतोभीष्मः ५ उतंकोभगवतादृष्टइतिविश्वरूपः राम०

दितत्कारश्चापंडवः आर्ष्टिषेणोपतत्कारलोपःश्रुतदेवोभगवद्गतिष्पकारी ६ अद्भुतक्रमोविष्णुःतत्परायणांपक्षीलंसद्वृत्तं ३५

चशिक्षायेषांतेतथाश्रुतंगुरुपदेशधारणायेषांतेतथा ७ एवंपूर्वश्लोकलालीलावताराज्ञिराकारमहिमानंतावदाहःशश्वदिति

कृतमुखमुखेनवितानेयज्ञेअरनूअथनतथानाग्निविभृतंद्योततासहताघ्नतेनहुतंआलोडितं यतयथाब्राह्म

णास्यमुखेनचरतःअश्नतःअनुधासंप्रतिग्रासमग्निअग्निसंतुष्टस्यममविनाशपरोअवहितैःअर्पितैःनिजकर्मपा

कैःमास्यधकर्मजनितैःशुभाशुभैःअर्पणंवनाशपरोयेतिसमर्पयेजरितिवस्यति ॥८॥ येषामितिवःशुद्धबो

दन नाहंतथाद्मियजमानहविर्वितानेश्च्योतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन यद्ब्राह्मणस्यमुखतश्चरतो

नुघासंतुष्टस्यमय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ८ येषांबिभर्म्यहमखंडविकुंठयोगमायाविभूतिरमलांघ्रिरजःकिरीटैः विप्रांस्तुकोनविषहेतयदर्हणांभःसद्यःपुनातिसहचंद्रल

लामलोकान् ॥९॥

विप्रान्नविषहेनतत्कृतंक्रोधंनसहेत येविप्रैःसत्यलोकनिवासिभिःत्रिविक्रमलोमचरणार्हणीकृतंपरंभोगंगारू

पंचंद्रललामेनशिवेनसहत्रीनलोकानअघापिसद्यःपुनाति तथायेषांगमलमध्रिरजोअहंसाहमैःकिरीटैः

बिभर्मिअखंडाअखंडदारेशाकालाम्यांविकुंठास्यलोकरूपायोगमायाविभूतिर्यस्यसतथा ॥९॥ मेमेइति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल द्विजवरान् श्रोत्रियान् मदीया दुहतीः दुहितः धेनः गा वोहि सर्पोन्मत्ताः सर्पवद्विसुः अलब्धशरणानि रक्षकहीनानि
३६ भूतानि च एता मम तनवः मम अधिष्ठानानि तानि च भेदबुध्या अन्याधिष्ठानबुध्या द्रक्ष्यंति विहितमन्त्रतोपि ते याम पका
रकरिष्यंति नोपकारं यद्यपि सर्वे विष्णोरधिष्ठानं तत्थाप्यत्र रुताः पुपकारापकारो रुदिति विस्मरयन्तो मम ताः तिरस्कारात
॥ अघक्षतदृशः पापैर्धीहृतदृष्टयः अहिमन्यवः सर्पक्रोधाः सर्पाः स्वल्पेनैव कुप्यंति न च क्रोधं त्यजंति तान् दुर्हवा

ये मे तनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीया भूतान्यलब्धशरणानि च भेदबुध्या। द्रक्ष्यंत्यघक्षतदृशो ह्यहिम
मन्यवस्तान्गृध्रा रुषा मम कुषंत्यधिदंडनेतुः ११ ये ब्राह्मणान्मयि धिया क्षिपतोर्चयंतस्तुष्यद्धृदः
स्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः वाण्यानुरागकलयात्मजवद्गृणंतः संबोधयंत्यहमिवाहमुपाहृतस्तैः ॥१२॥

नरकाधिकारिणमभूताः कुषंति छिंदंति यातयंति मम रुषा प्रेषिताः अहं दंडनेता शमनो यमो हीनामधिष्ठाना ११ ये ब्राह्मणा
णानिति ये ब्राह्मणान् संबोधयंति तैरहमुपाहृतः सत्कृतो वशीकृतः का सवा धियाः मयिधिया अर्चयंतः विकृतबुध्या जयतः क्षि
पतस्तिरस्कारान् कुर्वतोपि तत्र्यादरः दीयमानाः पि ताः पापमपैत्यतस्तिरस्कारादिति यद्वा ब्राह्मणाच्च क्रोधा
धाग्निना शुष्यतस्मिं तसुधया सिंचतं आत्मजवत् पुत्रानिव गृणंतः अहमिव अहमेव प्राप्त बोधयामि। भगवानेवतुः पम
सना।३। १६ ३६

अनेन वक्ष्यति महतो नृणां भक्तिर्भविष्यतीसंकल्प्य मनसि निधाय भागवतं यथावद्दर्शय आह हरेर्भगवत्सेवासर्वात्मक
त्वं सर्वाधारत्वं च वर्णयति न द्विभक्तिं दृढयति ॥७२॥ ननु चिरेंकुरसेव स्तुतिलीलावताराणि मायाकार्यत्वं मामा यम सच
वं सर्वाधारत्वं च वर्णयति नहि जन्तोर्भासमायिपापात्मा शास्मीत्यत आह मायामिति अयमर्थः यद्यपि ब्रह्मैव माया
वर्णनेन समोहितत्वमिद्धिः नहि जन्तोर्भासमायिपापात्मा

यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति॥ सर्वात्मन्यखिलाधार इति संकल्प्य वर्णय १२
मायां वर्णयतोमुष्य ईश्वरस्यानुमोदतः शृण्वतः श्रद्धया नित्यं माययात्मा न मुह्यति १३

मयेत्यत्रापि न च दृढपावर्णी तंश्रुतमस्तु मोहितं वा मायायां निवर्तयति न त्वहेतुः ईश्वरस्येति तथा च सांबः लांतोप्या
लीति ब्रह्मनारदसं ॥ २॥ ७॥ न चेश्वरोपि वेव स्वगुणवर्णनेन तुष्यति न हि राजादितुल्यत्वं स्यादत आह। नेवेति॥ पम

मुक्ताफल
३१

अर्पयति सुःखाने वरणीति कुतः निजस्य नित्य निरतिशयानंदस्वरूपस्य लाभेन पूर्णत्वात्‌ पूर्णोपि कृपया स्वयमेव
दिव्यान्‌ रूपाने अर्पयतु न तथेत्यत आह करुणया इति तथापि लब्ध निर्वाहार्थं मया यत्स्वयं प्रणामाय नेमाहे प्रभुः ईशिता स्व
विद्धपदपि जनएव वा ततमानं सापेक्षेमयन इत्युक्तं न तु सेव्यमानो प्यपमन्या धेयाति शापस्य विलिंगं भवत्येव ननु रक्षतआ
हपदरिति भगवत इति व्रतुर्यामेव स्वस्यपतार्यपि सुखं भजन न कृतस्मातिश्यामस्य भगवत्स्य भावेपितस्यीति बुधाह
तआत्मने फलतीत्यर्थः अतएव विरधीते सुखं ननु विरधाहिति मानंत्याह पंआत्मने परार्थे वत्रिमा फलस्य कृते गामिले

नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते यद्यज्जनो भगवते विदधीत
मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥ ११ ॥ तस्मादहं विगतविक्लव ईश्वरस्य सर्वात्मना महि गृणामि यथा
सुमंगलं ॥ पदे देवदेवो गिरिशश्चंद्रमौलिर्दधारमूर्ध्ना परया यभक्त्या १५

सिद्धेयनु यो निर्दिशोति शापार्थः न त्वमार्थं कृतं स्य मयस्य स्यादिति तत्राह यतीति प्रतिमुखे मुखश्रीति बिंबं सुत्तं बे
दं विस्वात्मनो बिंबप्रतिबिंबत्वात्‌ प्रतिबिंबत्वात्‌ । प्रह्लादः बालान् । ७ । ९ । एवं सर्वांगं कृत्वा रूपो महिमानं ह्युपा
माहन मादेति तस्य वामनस्य चरणा सालनमुखं कल्मषपापस्य वेषापित्री होनाधर्मे विप्रभुजाह यबे तीतिस्व
धर्मेवितवलिः सुभंगा ज्ञातमाह पदेति देवदेवत्वात्स्याहृत्त गिरिशत्वात्ं तावेश्वरत्वं चंद्रमौलित्वात्ं लिकारत्वं एय ३१
एवं भक्तावि रधारितिवल्युशान्तिः ते लिम्वक्तमाध तवान्नेत्याह मर्द्रिति नापिवामोकेनेत्याह पुरेति प्रभु०॥ ८२१८

पस्यात वपादाब्जोः संगीनि कामो सपर्याय पूज्यं अलमागतिर्नमोक्षः अत्रो वलिः पुनः त्रिलोकी दास्या लब्ध्वान्‌ ऊर्ध्वेतुमस्यापात्‌
व्याप्त्यात्रिविक्रमं ८ २२ अथ चतुर्भिः श्लोकैर्नृसिंहिमाह नायंतिति देवोदेवात्रिपः राज्ञो जरासंधवद्धराजपत्न्यः इत्युन्नरासंधः आ
त्मनो आत्मभूतानां प्रपन्नानां विमोक्षणं तस्य वर्जिष्यमाणात्रिपक्षे नैवगाते निधयन्नेनायदमा पात्‌ तु गोपस्य आ श्चात्‌ सुखवेदस

प्रसादस्य शरशाब्दीः सलिलं मदाय दूर्वांकुरैरपि विधायसतीं सपर्याम्‌ अप्युत्तमां गतिमसौ भजति त्रिलोकीं दाश्वा
ग नविक्लवमनाः कथमार्तिमृच्छेत्‌ १६ नायं तिति विदरकर्मगेहेषुदेवो राजत्र उत्सुवत्र धमात्मविमोक्षणं च गो
प्यश्च कुंजरपते जनकात्मजायाः पित्रोश्च लब्धशरणा मुनयो वयं च १७ यच्छ्रुतिः श्रुतिनतिरमलं पुना
तिपादावनेजनपयश्च वचश्च शास्त्रं भूः कालभर्जित भगापि यदंघ्रिपद्मस्पर्शोत्थशक्तिरभिवर्ष
तिनो विशार्थान्‌ १८

बकुंजरपतेर्गजेंद्रस्य मोक्षणं सीतायाश्च पित्रोर्वसुदेवदेवक्यो उद्धवः श्रीकृष्णं १० ७१ यच्छ्रुतिः पुण्यश्लोकस्य स्य विश्व
तिः कीर्तिः इदं जगत्पुनाति श्रुतिस्तु तविदं स्तुता पयोक्तश्च जगत्पुनाति वचः शास्त्रं श्रीभागवते वेदरूपत्वेन हितोपदेशक
त्वात्‌ भगोभजनीलं यदंघ्रिपद्मस्पर्शनिस्भूतशक्तिः सर्वार्थान्‌ वर्षति १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल ३९ दर्शनं च स्पर्शनं च अनुपथः अनुगतिः प्रजल्पो गोष्ठी च आप्यायनं च अशनं भोजनं च सयौनः बंधः विवाहसंबंधः सपिं
डसंबंधः दैहिकसंबंधः तेन श्रीकृष्णेन सह दर्शनाद्युपलक्षितः सयौनः सपिंडसंबंधो येषां वो । किं किं च येषां वः पद्भ्यां अनुपथः
अनुगमनं सयौनं यौनिसंबंधः सपिंडः सापि प्रबंधः संबंधः येषां युष्माकं तस्यापि स्पर्शदर्शनादिलक्षणः स्नेहः स्थितानामप्या
स्वर्गापवर्गयोर्विरमो यस्मात् संबंधात् स च स्पर्शसाक्षाद्विरेवास मनुष्यलयपत्नात् कुरुक्षेत्रे मिलिताराजान १०.८४
हि भुवनमंगलपस्तेपः श्रोमेरतकिम्पादि याजेन जगसलगतिरसापातालं वितानं च ह्यवोच नारदः श्रीकृष्णं १० ७० इतिकि

नस्यर्श तद्दर्शनाद्युपप्रजल्पसह्यप्यासनाशनसयौनसपिंडवंधः येषां गृहे निरयवर्त्मनि वर्त्ततां वः स्वर्गापवर्गविरमः
स्वयमास विष्णुः १९ यत्पादसंदिविपदाः पवित्रं रसायां भूमौ च तेभुवनमप्यपदिग्वितानं मंदाकिनीतिदि
ति विभोगवतीं वाधो गंगेति विहुवरणां दुपुनातिविश्वं २० श्रीमुक्ताफले विष्णुप्रकरणे प्रथमं समाप्तं १

वल्पदीपिकायां मुक्ताफले विष्णुप्रकरणे प्रथमं । एवं विष्णुर्भवेम्हे लिस्तु स्वयमात्म आविरभूत् निरयवर्त्मनि महति मार्गे वर्त
मानानां स्वर्गापवर्गाभ्यां विरमयति विरतस्मान् करोतीति तथा सः ते युयं जन्मभाजः इति यद्भादिति सामान्यनिर्देशात् सच स्वर्गः स च विष्णु
स्पर्शः येषां वो निरयवर्त्मनि संसारकारणे गृहे वर्त्तमानानामपि प्रवर्धते संबंधः तत्प्रतिबंधः स्पर्शनादिभिः संबंधः संनस्वर्गापवर्गविरम मु० ३६
आसपरमसुखप्रदो वभूवेत्यर्थः इति जिम्मीश्रीपंचक्रमप्राप्तं भक्तिप्रकरणमारभ्यते अथापि १ १ १

तत्रापि भक्तेः सामान्यलक्षणं वक्तुमाह तत्रेति तत्र विष्णुभक्तेर्लक्षणं भेदश्च तस्मादिति यस्मात्कृष्ण एव कैवल्य
प्रदः पद्मातसानउपायविशेषस्याविवक्षितत्वात् केनापि विहितेन अविहितेन वा उपायेन साध्यसिद्धावबधस्तस्माद्यत्नेन
तत्साधनाय हरिणा कृष्णे सेवोपाधौ प्रसत्तिर्निवेशयेत स्थापयेत् कुर्यात् स्थिति दर्शयापि विविक्ति तत्वात उपायपर्यवे भवति यत्
नः स्थिरीकरणं भक्तिरिति लक्षणार्थः न तावदसा संभवः महारादेः सुप्रसिद्धत्वात् न च वक्तमेतस्य पार्थविधिसिद्धार्थे

अथ विष्णुभक्तिप्रकरणं ॥ तत्र विष्णुभक्तेर्लक्षणं भेदाश्च
तस्मात् केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत् ॥१॥

यो भक्तेः स्वाप्तिः तयोरप्येवंः करणस्य द्विष्टे तुल्येन मनोनिवेशाद्धेतुत्वात् न चाप्युभाराह्यावभक्तिर्भक्तोऽस्तीत्याशिः तत्या
नुपायत्वेनैनिरस्तत्वात् । नापि शुष्का यां भक्तौ उपायानिर्देशात् उपायेनेति लक्षणे कंतर्भ तन्मितिश्लोकार्थ श्रीनाथा
वेष्यानुमानिक स्पर्शं भवात् तस्मात् नवधं लक्षणं नारदः युधिष्ठिरम् ७।१।११ एवं सामान्यभक्तिलक्षणमपि
नारदानीं उपायभेदान् न द्विशो वा नाह । सति ॥ ॥ श्रीराम श्रीराम श्रीराम ॥ राम ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(उक्ताफल
र्थे

सामान्यरूपाविहिताविहितारूपा देवानामिति देवानां चक्षुरादीनां विषयाणां स्पर्शादीनां गुणानां एव लिंगानि यासां तात् तापकानि येषां तेन तथा तया या रूपमति यत्रिः करणाधिष्ठितकाक्रियात्वात् अधिष्ठितक्रियावत् गुणा एव लिंगानि ननु गुणवंतः तेषां नाशे दुःखापत्तेः गुणास्तन्नाशः ततो मूत्रभावात् एवं च तत्राहुः अवस्थागात महासामान्यसत्त्व एव वृत्तिः आउध्रविकानि वेदोक्तानि कर्माणि येषां देवानां तथा च चक्षुरादिभिर्विहिता एव रूपादयो यागाद्याः नतु सर्वे आनुश्रविकाणि पकर्माणि इति तद्दृष्टानीति यावत् ताभ्या

साध्या विहिताविहिताच तत्र विहिता देवानां गुणलिंगानामानुश्रविककर्म
णाम् सत्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या २

वेदुःखापत्ते रजस्तेषां न फलार्थत्वमनुचित्वस्य फलात्परयोक्रम परीक्षवादो वेदोयं वाजनाम्नस्तशासनमकर्म मोक्षापकर्माणि विधत्ते इति गुरुपयेति सत्व एव न रूपादौ एकमनसः पुरुषस्य देवानां एकत्रैव मनो यस्य नो भयत्रापमर्थः एषापि देवानां सत्वेसत्व रामं०
यापि चावि स्यो हत्तिस्तथापि मनसो विसावेवसा च सा भाविकी स्वभाविकी स्वभावेनजाता नोन्मादादिना विकारेण १ ३९

अनिमित्ते ति निमित्ते नरव्याति लाभपुजादिना रहिता भागवती भगवतश्च भजमानमस्यमानस्य भगवतानयो अस्ते मस्त नैमत्तेषु पः पद्येरिस्यादिना सिद्धेर्गरीयसी चेद्वल्मोर पिकाके वस्मे मुखवस्म भक्तो नु सुखानुभवः जरयति नाशयति कोशं मायावरणं निगीर्णं भुक्तमन्नं अत्साध्या विहितले आनुश्रविककर्मणामिति लिंगं च पिलः देवहूतिम ॥ २॥ २५॥
अथ विहितायाः प्रभेदानाह सेति सा विहिता कर्मक्रिया धात्वर्थः ज्ञानमात्र विषयः परोक्षोबोधः हि सामान्यविभोजको

अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी। जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा॥ ३॥ सा द्विधा मिश्रा शुद्धा च॥ मिश्रा त्रेधा कर्ममिश्रा॥ कर्मता न्नमिश्रा॥ ज्ञानमिश्रा च॥ कर्ममिश्रा त्रिधा॥ राजसी। सात्विकी॥ तामसी च॥ तामसी त्रेधा हिंसार्था दंभार्था मात्सर्यार्था च॥ अभिसंधाय यो हिंसां दंभं मात्सर्यमेव वा। संरंभी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात् स तामसः॥ ४॥ ॥ ॥

सापाः दंभः परवंचनामात्सर्यं परोत्कर्षा हिंसादुःखं अभिसंधायेति अभिसंधाय उद्दिश्य संरंभी सक्रोधः भिन्नदृक् भेदसमन्यमानभावं भक्तिं एवं स्थभावः तामसः तामसभक्तियोगात् एवं राजसः सात्विकश्च भक्तस्य रूपक थनेन भक्तिर्लक्षिता भक्तिप्रसक्त्यात् भक्तप्रापस्य अत्रा भिसंधानकर्म तस्य च हिंसा दि विषयत्वात् ताम सत्वं विहितत्वं च न
यायेन ॥ ४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ता॰फ॰
४०

विषयेति विषयाः शब्दादयः पञ्चाद्याः सात्त्विकाद्याः ऐश्वर्यमणिमादि हन्तालं अर्थाद्वदितितामसराजससात्त्विकवत्त्रैधं ॥५॥ कर्मेति कर्म पापं नि
त्यं एवं स्वपः परक्लिन्नेति यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितं तत्सात्त्विकं भगवद्वास्यपेतं तदेव अत्र हि भगवद्भावस्य दर्पः स
लेपुत्रादित्रिगुणनिर्गुणानीं कवकादस्तुक्तेपर महत्सप्रिया माम् यजेत यजयेत यष्टव्यमिति विधोरुन्सप्रेम्य पः अपमर्थः वि
नेहि पश्यामप्रवृत्ति स्थितिशीलत्वात्त्रिगुणो तत्र प्रस्थारूपं चित्तं भक्तास्तम सात्त्विकस्य श्रेष्ठिः स्तुपुरुषो भवति तथा राजसा

राजसस्त्रेधा ॥ विषयार्थी ॥ यशोर्थी ॥ ऐश्वर्यार्थी च ॥ विषयानभिसंधाय यश ऐश्वर्यमेव वा ॥ अर्चादा
वर्चयेद्यो मां पृथग्भावः स राजसः ॥५॥ सात्त्विकस्त्रेधा ॥ कर्मक्षयार्थी ॥ विष्णुप्रीत्यर्थी ॥ विधिसिद्ध्यर्थी
च कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणम् ॥ यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः ॥६॥
कर्मज्ञानमिश्रा त्रेधा ॥ उत्तमा ॥ मध्यमा ॥ अधमा च ॥ सत्त्वतारतम्यात् ॥ तत्रोत्तमा ॥ ॥ ॥

स्वस्यैश्वर्यादि यं भवति तदेव सर्वभूतेषु आत्मनि ॥ एवं सर्वतः प्रेमोत्तमानमनुविद्धं रजोमात्रं यो भगवत्प्रियः सर्वभूत
भूतेषु प्रवर्तते वर्तते ॥ कपिल इव भूतिं ॥ ३।१९ ॥ एवं कर्ममिश्रा नव भेदा मुक्ता कर्मज्ञानमिश्रां त्रिभेदामाह कर्मेति
त्रितेहेतुमाह सत्त्वेति अयमर्थः ज्ञानं हि सत्त्वसंज्ञा यतो ज्ञानमिति वचनात् अतः सत्त्वस्य प्रकर्षतारतम्यादुत्कर्षः ज्ञा
नस्य त्रिरूपेत्यामस्ते त्रैविध्यं ॥ सत्त्वेति ॥

राम
४०

सर्वभूतेषु स्थितस्यात्मनो जीवस्य भगवत्सम उत्तमः उत्तमभक्तियोगात् एवं मध्यममाह तौ अत्र पक्षे तद्दर्शनं कुमारादिति कर्म
दर्शनस्य यो ज्ञविषयत्वं ज्ञानं आत्मन आत्मभगवत्त्वे भक्तिः उत्तमत्वे चास्याः सर्वभूतस्थिते का भविषयेण ज्ञाते न मिश्रत्वात्
॥७॥ ईश्वर इति अत्रेश्वर इति नामेमादिभिः क्रमात्संबंधः ईश्वरे प्रेमणा विषयगः पात्रि मतेमेत्री ईश्वाद्धिः यथा गर्व उ
पेक्षमाह पः ईश्वरो जगत्कारणमुमायोपाधिः पुरुषः तदधीना ईश्वरापितप्राणाः बालिशा मूर्खाः अत्रेश्वरस्य जगत्सा

सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ॥ भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥७॥ म
ध्यमा ॥ ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च ॥ प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥८॥
अधमा ॥ अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ॥ न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥

रणत्वाद्यनुसंधानं तत्र प्रेमभक्तिः तत्सिद्धं येन दधीनादिषु मैत्र्यादिकरणं कर्म अत्र मध्यमत्वमीश्वरस्य सर्वात्मक
त्वेनानवगमात् ॥८॥ अर्चायामिति ईहते करोति अत्रार्चायामेव हरिरस्तीति बोधो ज्ञानं श्रद्धया तत्पूजनं भक्तिः तद्भ
क्तेषु पूजाद्याः अकरणं कर्म अत्र अधमत्वं चास्याज्ञानमिश्रत्वात् हरिः लिखि ॥९॥ ॥२॥ एवं सगुणा भक्तिर्निरू
प्य निर्गुणामाह ज्ञानेति ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल सर्वगुहाशयेसर्वांतर्यामिनि गंगांभसोऽब्धौ इव अविच्छिन्ना प्रतिबाध्यमानमप्रियथासमुद्रे दिवानिशमविच्छिन्ना तथाविषयैरविच्छिद्यमानापि मनोगतिः
४१ सानतीमनविसृजेदेवेति इति अविच्छेदे दृष्टान्त उक्तः निर्गुणोऽयं नमिश्रः अन्यनिर्गुणत्वं सात्त्विकानां गुणानां कार्यत्वं लाभमनुपल
भात् न वा स्वार्थे कर्तृत्वविषयत्वेनोत्तमं कर्मजं न मिश्रमासहाविशिष्टत्वमिति शंका अत्र परं पदमिति वस्तुकर्मनिर्देशाभावात् न
योत्रापि मनोगतिरिति मनोगमनं कर्मफलेष्वपि यश्चित्तगुणानां श्रुतिमात्रेण स्वभावत एव मनसः मत्स्याप्रफले न पेक्षणाभावात्

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये॥ मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गंगांभसोंऽबुधौ ११ ल
क्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतं॥ अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ११ सा
लोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत दीयमानं न गृह्णंति विना मत्सेवनं जनाः १२ ॥१॥

अत्र मयि मनोगतिरिति भक्तिः तत्रापि सर्वगुहाशये मयीति तत्र मिश्रत्वे बीजं ११ एवं मिश्रां भक्तिमुक्त्वा शुद्धामाह लक्षणमिति
अहैतुकी फलाकांक्षारहिता अव्यवहिता निरंतरा अहैतुकीत्वमेवाह सालोक्येति यस्यां भक्तौ स्मर्यमाणायां तु हेतुत्वेन भ
गवतो दीयमानमपि सालोक्यादिभक्ता न गृह्णंतीति सालोक्यं एकस्मिन् लोके अवस्थानं सामीप्यं समीपे अवस्थानं सारूप्यं तु
स्वरूपप्राप्तिः सार्ष्टिः जगत्स्रष्टृत्ववर्जं तुल्यप्रभावत्वं एकत्वं तु सायुज्यमिति मत्सेवितश्चात्र पुरुषेण महत्स उत अहो देवहूते १२ ४१

अपमात्यंतिकः ततः परं प्रकारांतराभावात् अस्यैव भक्तियोगस्य साध्यत्वं अन्यस्य तेन भक्तिः साध्यत्वेन वर्णितत्वात् इतरे तु हि फलाय
चानुरागेण विक्षेपो फललाभे भक्तियोगात् अस्या अशुद्धत्वं कर्मतानाद्यमम मिश्रत्वात् अथास्य वर्णितविहितभक्तियोगस्य
फलमाह येनेति येन भक्तियोगेन अतिव्रज्य अतीत्य त्रिगुणात्मकं समस्तसंसारिभावान्मद्भावाय ब्रह्मत्वाय प्रबलसायुज्याय उपपद्यते योग्यो

स एव भक्तियोगाख्य आत्यंतिक उदाहृतः॥ येना
तिव्रज्य त्रिगुणान्मद्भावायोपपद्यते ॥१३॥

भवति अधमभक्तियोगादुत्तमभक्तियोगपर्यंतं काम्यमानमपि भवतीति सर्वेषामेकमेव फलं कालविलंबकृतो विशे
षः सर्वः ॥ कपिलः देवहूतिं प्रति॥ ३॥ २९॥ एवं विहितां चतुर्दशमे समुक्त्वा चतुर्थे धामविहितामाह अविहितेति ॥१॥ राम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४२

कामोत्र परपरिगृहीतापात्रनृणापानास्त्रिपाः पातुरुषेदुरभिसंधिः द्वेषोत्र प्रीतिः भयंत्रासः स्नेहः कामातिरिक्त मतिवैरिजः
परस्परमहत्त्विमश्रितंबंधः कामादिमात्रिय यावविहितपाभ तोप्युरो मनोनिवेशकेविकृतिंगाछति तथाऽविहितेनापिकामादि
नावरुवो गतारुपर्थः ततदुरुछ्रेरमप्यपघहिताया ज्ञात त्वेहेतु रीप्सार इति हेतुगर्भोनिर्देशः अपमर्थः ईश्वरो हितापात्मालि
लान्य मुलाद्युक्त यमपिस्वनि विष्टमेतः करणोत्र वेश्य भक्ताना फलमस्ते ननपापविश्रो वितो वेति गंछेती मकुलागतार
तिभूतत्वनिर्देशार विहितानुष्ठाने पिकृतार्थत्वमुक्तं ते नामेषामिह प्रवृत्तिविरोधइत्यर्थः अविहितत्वंत्रसाः कामादेः स्वभावसि
तिलिङ्ग मत्यपेनविहिताः रवेति तत्वप्रतिषिद्धमितिशंकः द्वेषेनविधातुमशक्यत्वात् अप्रातोप्ययोविधिगोचरः विधिरत्य
तमप्राप्तेरस्तन बालेनवमनः कृत्सनेनिवेशपेहि वालिश्री ईश्वराविवक्षितत्वात् सर्वात्मत्वात् नापि वहन्नरुक्ति गतारत्वप

अविहिताचतुर्धा कामजा द्वेषजा भयजा स्नेहजा च ॥ कामाद्भुतात्प्रयात्स्नेहाद्यथाभक्त्येश्वरे मनः॥ आवेश्यतदघंहि
त्वा बहवस्तद्गतिंगताः ॥ १४ ॥ इति पुत्रानपले विघ्नमक्तेलक्षणाभेदाश्च ॥ ॥ वारसामर्थ्या देवविधिकुम्लेनेति वा यंद्यार्थवा

इन्द्रविधिकल्पनस्याप्यप्राप्तविषयत्वात्तन च गोप्यादिषु साध्यसाधनभावस्मर्तुहेतोर्हितत्वेनहि गोपीनामीश्वरत्वबोधेनभ
जनं किंतु जारत्वेनभजमानानां तासांदेवात्तत्स्वरूपत्वान्मुक्तिलाभः तदुक्तं जगमेवपरमात्मानंजारबुद्ध्यापि संगताः जकु गंगामपं
देहसद्यः प्रक्षीणबंधनाइति ननुयथागोप्यादीनांभगवत्सन्निधानात्कामादिरपत्यथावाधुनिकेषु संनिधानाभावेन कामा
दुरप्याभावात्वर्थमस्तु परेशोः नैवं रत्नोपपिविशुस्य मस्त लम संधिहात दिभगवति कामाद्यविनश्वराभावबंधसाहरुपमारत्वा
त एवममत्र तस्मात्सिद्धमप्रसामन्त्रेः अविहितत्वं इति केवलं दीपिकामाविध्नुमक्तेलक्षणाभेदाश्च एवंहिद्रूपाणामपि

४२

अत्रोत्तरस्यकरणत्वारथस्त्राभावः तत्राप्युद्दिश्यकामानुसारेणविहिताधिकारिषु वाच्येषु मत्वासन्नत्वेन बुद्धिस्थत्वादविहिता
धिकारिणएव प्रथमं प्रमाह गोप्य इति ॥ कामादिना गोप्यादयः वर्णनाद्यस्वेभ मत्वाविहितपातकस्तेषांता इति द्वेषोगौ
नवधः ननुनकामादीनांपंचानामुपलंभात् यथम विहितामाश्चातुर्विध्यतत्राह संबंधादिति संबंधेन स्नेहो विशेष्यः सम्यक्
बंधः विजातसत्रीकारोपमान्निहाननिरतिशयादित्यर्थः परिहितसंबंधस्नेहयोः भिन्नविषयत्वमुच्यते ततदासंबंधस्य हर्षि
षु पांडवेषु च सम्राजकृतार्थत्वान्निहिमुहणानर्थकंस्यात स्नेहादित्येवोच्यमाने स्नेहमात्रेतिप्रसक्तिः तदर्थं संबंधे विशेषणं
महात्स्नेहेनेव संबंधो विशेष्यः स्नेहो त्र्यतिरापेन पप्रिमित्तसंबंधोमत्स्यौ मोक्षोऽपि चमत्यपः संबंध शब्द स्तु यथा स्थिता

भक्तिः स्वधिकारिणः ॥ गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयोनृपाः॥ संबंधाद्वृष्णयः स्नेहात्तस्यैभक्त्या वयं वि
भो ॥ १५ संबंधात्स्नेहादृष्णयो पृथक्त्वेस्मिं । भक्त्या विहितमात्रमपि सत्रविभागः ॥ ॥ ॥

र्थः अत्रिप्रमाणेदृष्टिस्नेहप्रहणाद्दुर्योधनादिषु संबंधसत्वेत्रसंभवात तस्माद्रसम्भवादितिप्रसक्तिः संबंधाद्यः स्नेहः त
स्मादिति तुल्याख्याने संबंधग्रहणानर्थकां कथं वि तसंबंध सम्यवेत्रसंभवात तस्मात्तत्बंधस्नेहयोः विशेषणविशेष्यभा
वेनैकत्वात्पुत्रकन्यानुविध्यत्वमेवैतत पीहिमप्यतेभक्तिः मतिरेकेणापंचानामत्रोक्तिरितिनमते तस्मादेण नुबंधे ननिवेरे
णमयेनवास्नेहात्कामेन वा कृष्णात्कथंचिन्नेहतेपथवृद्ध्येतद्धिध्यतेस्मनहि निर्वैरो हि नमक्तिर्निर्देशातभक्तिः सहिता
नामेवपंचानामुक्तिः अतएवेदमपि पुज्यते कंजमोपिनकेनःसात्मसंकथा पुरुषेपतीति तस्मात्पुत्रकेव्याख्यातमाचार्यैणास
नामेवपंचानामुक्तिः अत एवेदमपि युज्यते कं जन्मो पिनकेनःस्मात्मसं कथा पुरुषेपतीति तस्मात्पुत्रकेव्याख्यातमाचार्यैणाम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल० अथ विहितास्वधिकारिभेदमाह निर्विण्णानामिति न्यासिनां कर्मत्यागिनां मध्ये निर्विण्णानां वीतरागाणां ज्ञानयोगः ज्ञानमिश्राभ
७२ क्तिः तेषु न्यासिषु मध्ये अनिर्विण्णानां कर्मसु सक्तानां ज्ञानयोगः कर्मज्ञानयोगः स तेषां स्वकर्मणां मध्ये तीव्रवैराग्यभावात् ज्ञानयुक्त
क्तिः तेषु न्यासिषु मध्ये अनिर्विण्णानां कर्मसु सक्तानां तु कर्मयोगः कर्ममिश्रैवेत्यर्थः ॥ शुद्धभक्त्यधिकारिणमाह । यदृच्छ
या ज्ञानमिश्राभक्तिः ऐश्वर्यः कामिनां कामुकानां सक्तानां तु कर्मयोगः कर्ममिश्रैवेत्यर्थ दुर्लभेति द्योतनाय यदृच्छये
ति । यथा विधिः कामैश्च कर्मभिः शुद्धमत्स्वरूपकथादौ श्रद्धासानुग्रहसाधनसङ्ग्रहत्रदुर्लभेति द्योतनाय यदृच्छये

निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु । तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनां ॥ १६ ॥
यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥ १७ ॥
य एतान्मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् । क्षुद्रान्कामांश्चलैः प्राणैर्जुषन्तः संसरन्ति ते ॥ १८ ॥

शुद्धभक्तियोगः शुद्धभक्तिः स एव भक्तियोगाख्य इत्युक्तं तानत्र्यश्री ॥ १८ ॥ एवमधिकारिभेदं निरूप्य भक्तिहीनान्निंदति य एतानिति
मत्पथः मत्प्राप्त्युपायान् भक्तीति शुद्धा या उक्तिः ज्ञानेति ज्ञानमिश्रा याः क्रियेति कर्ममिश्रा याः ज्ञानक्रियेति सम्यक्तेन
कर्मज्ञानमिश्रा याः क्षुद्रास्तु क्षुद्राः कामा विषया जुषन्तः सेवमानाः संसरंति संसरणं जन्ममृत्युदुःखानुभवः ॥ १८ ॥ राम
भजमाने स्वपिशाधिकारस्य तन्मस्मि कान्त्यागेन भक्तिकांत एधिष्ठाने दोषमाह । स्वेस्व इति ॥ ॥ ॥ ७२

गुणदोषौ भगवान् उद्धवं ॥ ११ ॥ २१ ॥ २ ॥ अथाधिकारिभेदं कार्यसुखग्रहणाय समस्तसमष्टपति एवमिति एवं अधिकारि
निर्णये सति तत्रापि मद्रूपानुरूपेणा सात्विकादिविभागः स्वयमूह्यः उद्देश्य एषु पितिः कामकर्मनाकर्मज्ञानमिश्राऽव विदहपा
त कल्प्या स्यात् अत्र निरत्राणंनमिश्रवो त्रपर महंसाः अमे यानैष्ठिकब्रह्मचारिणो वानकर्मज्ञानमिश्रेव शुद्धेति एवं शुद्धभक्तिर्भा
सव लान्तरं जस्तमः क्षयेविष्णुद्वेजि तस सोन्यलेवेत सिमगावत्सगुणगोदये प्रयत्नमंतेरा शुद्धाभक्ति रावि भवतीत्य भिप्रे
त्याह उतान्वेनुगग इत्यादितनः परमद्रवि प्रकृष्टा मुक्तिः गोप्यादितुल्यां कामितिभगवति मन्तकामदेषभयस्नेहा युक्तानाम

स्वेस्वेधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ॥ विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः ॥ १९ ॥ एवंस
ति कर्ममिश्रानवृग्र हस्थानां कर्मज्ञानमिश्रास्ति वानप्रस्थानां ज्ञानमिश्रैकान्मिक्षुणाम् शु
द्धैका सर्वेषां उत्तम्मनुरागे उत्पाद्येतु यथास्वमिश्रा ॥ अविहिता श्रवणलोगोप्यादितुल्यानां । एवम
धिकारभेदाः ॥ इति मुक्ताफले भक्तेरधिकारिणः ॥ विष्णुभक्तिमहिमा ॥ ॥ ॥

त्याभिप्रायः तदेवमिश्राः स्वरूपोऽस्याः शुद्धैका अविहिता श्रवतस्य इत्यभिधेय भक्ताधारा शाभेदस्पेतिप्रागुक्तमिसाद्या परानुप
संहरति एवमिति उक्तप्रकारेणा इति केवल्यदीपिकायां मुक्ताफले भक्तेलक्षणाभेदाधिकारिणः एवं सपरिकरां भक्तिं नि
रूप्येतत्र मुमुक्षोः प्रवृत्तिविरोधार्थं तन्माहात्म्यमाह विष्णुभक्तीति तत्राप्यष्टाद्द्याभिः पूर्वैरगविधासन मध्यमेन भक्त
गोहनतमाह ॥ यावदिति ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्र.का.प.
६४

परायां कार्यकारणरूपे अस्मिन् ज्ञाप्य इति विश्वेश्वरे विश्वस्य प्रभवनाशे द्रष्टरि साक्षिणि निष्पादितकार्ये भक्तियोगः तल्लीलाश्रवणादिभिर्विना स्यात्तु मच्छक्तिः स्थवीयः योऽयमकले स्थूलं तेनाग्रपारिमल तच्चैतन्नाम पृष्ठादितश्चापि तमितीय पुनरुत्थ मनः क्रियावसाने षोडशोपचारपूजानन्तरं प्रयतः प्रतिदिनं सर्वं भूतो भक्तियोग इत्यताप्रबंधेन निष्पादितस्य सहसा उत्तम तावत् गृहस्थ मिस्पर्धः प्रयुक्तः एवमाने ॥१॥ अथ पञ्चभिः कर्मयोगाः भक्तिमुत्कर्षयन् एकेन भक्तिहीनं कर्मनिंदति नैः कर्म्यमिति नैः कर्म्यमिति नैः कर्म्यं ज्ञानयोगः अच्युतभावो विष्णुभक्तिः कुतो न शोभते यतो ज्ञानमले

पावन्नज्ञापेत परावरेस्मिन् विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः ॥ तावत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः
स्मरेत ॥१॥ नैःकर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनं ॥ कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे
न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥२॥

यज्ञानं मलो दोषो यत्र तत्तथा तत्कुतः यतो निरंजनं निर्गतमंजनं ब्रह्मणो यस्मात्तत् सर्वं यस्मात्तथा अलमत्यर्थं नैःकर्म्यं हि ब्रह्मज्ञानप्रधानं तच्च ब्रह्मसगुणो ब्रह्मणः पुण्यमिति भवति नेतरगुणो निर्गुणो वा परमभक्तिं विना नैःकर्म्यमपि न शोभते तत्र कर्म पुनः कुतः शोभते न कुतोपीत्यर्थः यतः शश्वदभद्रम् अनुष्ठाने फले चामंगलम् न चेश्वरे अर्पितं नारायणायेति मनाम प्रथम
उत्तमं नित्यं न तु किं काम्यं कर्म निंद्यते नेत्याह यदप्यकारणं नित्यं नैमित्तिकं वा कारणं कामना नैःकर्म्यमपीत्यपि शब्दः ६४
कर्मनिंदायां तात्पर्यं ॥२॥

मुमुक्षपाजितास्तु मुपस्थिते अर्थं प्रतिभक्तेरसद्गोपयतो विश्वबंधवं चन दोषः स्यादित्याह । जुगुप्सितमिति ॥ जुगुप्सितमधर्मसाधनं विषयसेवनं तत्रैव स्वभावेन रक्तस्य धर्मकृते धर्मोपायो नुशासितस्य महान् व्यतिक्रमः यस्मात्तेन अहीतं स्वबी धार्मधर्मोऽपि धर्मोपमितिनिश्चित्य स्थितः इतरः साधु तो जनः तत्तस्य वाग्रहणस्य निवारणमन्येः किं प्रमाणमन्यते तस्योपदेशपरं रोषः तदुक्तं कामितो वर्णापन्नकामान् लोभं लुब्धस्य वर्णापन् नरः किं फलमाप्नोतिकूपे ध नितपात पन्त्यिति ॥३॥ कश्चिद्विष्णुलीलाश्रवणादिः सा कारोपासनस्यान्तरंगस्य बहिरंगेणाग्निहोत्रादिना व्यवधानं माभूदिति स्वधर्मं त्यजति कश्चिन्तु

जुगुप्सितं धर्मकृतेनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान् व्यतिक्रमः ॥ यद्वाक्यतो धर्म इतीतरः स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥३॥ त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरेर्भजन्नपक्वोऽथ पतेत्ततो यदि ॥ यत्र क्व वाभद्रमभूदमुष्य किं को वार्थ आप्तोऽभजतां स्वधर्मतः ॥४॥ ॥ ४॥ ॥

निसाकरणोपासनावाममया दीश्वरार्पणेनैव यावत्कृतं स्यादिति च भक्तियोगं प्रवृत्तितत्परोः प्रथमः अपानिसार सक्तेति अनिसाकरणोप सन्वाप्रमया दी श्वरार्थ्यं तत्र यथा वदनं तस्यादिति च भक्तियोगमुत्तितत्पोः प्रथमः साधकः असमर्थः कामपामः अथ निसाकरणाप्रसवापादनंतरं ततः स्थानात्पी यत्र क्वचनस्थाने परिपतेत् अमुष्य पतितस्य किंभद्रमभूत् न विमपीत्यर्थः विष्णुभक्तिवासनासद्भावादिति भावः अभजतां भक्तिहीनेन स्वधर्मतः को वा अर्थः प्राप्तः न कोपीत्यर्थः विषयसुखस्यान्येषामप्यनर्थ तादृशत्वेः ॥४॥ अनर्थत्वमेवाह ॥ तस्यैवेति ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल हेतोरिति। मत्तमनुपर्यधः षष्ठी यत्नतः सुखं भ्रमतामिन्द्रं लभ्यते कारकस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी तदर्थमेव प्रयतेत यस्मात् विषयसुखं तु तत्
४५ दैवाल्लभ्यते दुःखवत् न हि दुःखं केनापि प्रार्थ्यते तच्च हेतुः कालेनेति गभीररंहसा दुर्लक्ष्यवेगेन ॥१८॥ भक्तेरिति श्लोके स्वधर्मत्यागो
न भजतः पतनमभ्युपेत्याभक्तस्य हानि मुक्त्वा इदानीं तु पतनमेव नास्तीत्याह न वै इति जातु कदाचित् प्रमादे नापि संसृतिं नाव्र
जेत् अन्यवत् भक्तिहीनस्वधर्मनिष्ठवत् यस्य कापि स्खलितः स्यात् तस्य वर्तेत ध्यानोपमितिं यम् इति विवेकेदृष्टान्तः अङ्ग अहो व्यास उपगूहनं

तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः॥ तल्लभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र ग
भीररंहसा॥१८॥ न वै जनो जातु कथंचनाव्रजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्ग संसृतिं॥ स्मरन् मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूह
नं पुनः विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो जनः॥१९॥ श्रेयः स्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति ये केवलबो
धलब्धये॥ तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनां ॥४॥ ॥

मानत्वमालिङ्गनेरसेरसनीयेव स्तुनिग्रहः अथ हे तो यस्मात् तथा अत एव कथंचिद्विद्वस्तमपि भक्तिसुखं पुनरुद्दीतिस्मरतिस्म
तएवनयवर्तते नाहो व्यासं॥१॥५॥ अथ पंचभिः ज्ञानयोगाद्भक्तिमुत्कर्षयन् तत्रैकेन भक्तिं विना आत्मसाक्षात्कारेण न मोक्षा
काशेन भवतीत्याह श्रेयः स्रुतिमिति श्रेयः स्रुतिं मुक्तिमार्गं उदस्य त्यक्त्वा क्लिश्यन्ति इत्यादि भक्तिं विनाऽऽत्मसिद्धिं न च केवल ज्ञान
बोधलब्धये ज्ञानेन क्लेशलेशः श्रम एव शिष्यते न तु ज्ञानं स्वार्थेन च यस्मात् यः स्थूलतुषाणामपि स्वार्थिकत्वं दुर्मदवत् ॥४॥ ॥ ४५

ननु तर्हि तानागतानामेव कालेनानुष्ठानात् तज्ज्ञानं भविष्यति किं भक्त्या तत्राह अथापीति अथापि ज्ञानानुष्ठानेऽपि हि निश्चितं न
भक्तिस्तुतिमात्रे अमः भक्तिसायोनापि ज्ञाने भुः एको विजनस्थः विविच्यन् आत्मानं पश्यन् अयमर्थः यथा स्वाकारभग
नेऽन्नं नाप्यासेन तत्वाधिगमोनैव सहस्रानिराकारं भवेत् तस्य बहुक्लेशसाध्यत्वात् तदुक्तम् क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्ता
सक्तचेतसामिति ८ तस्मात्साधनान्तरं अमं हित्वा अनिज्ञासुनामपि भक्तिरेवानुसर्तव्येत्यभिप्रेत्याह ज्ञान इति ज्ञाने विषये प्रयासं

अथापि ते देव पदाम्बुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीत एव हि॥ जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य एकोऽपि चिरं वि
चिन्वन् ८ ज्ञाने प्रयासमुदपास्य नमन्त एव जीवन्ति सन्मुखरितां भवदीयवार्तां॥ स्थाने स्थिताः श्रुतिगतां त
नुवाङ्मनोभिर्ये प्रायशोऽजित जितोऽप्यसि तैस्त्रिलोक्यां ९ ॥ ९ ॥ ९॥

ईशमात्यनुष्ठानं हित्वा भवदीयवार्तां विष्णुभक्तानां वा कीर्तनं तां श्रवणादिभिराद्रियमाणा एव जीवन्ति नाम्यलं कुर्वन्ति सं
तो मुखरितां यथा वाचयमानाः अपि सन्तः कथा सौरभ्यमद्वावालतां भजन्तीत्यर्थः स्थान एवास्थिताः न तु तीर्थविशेषे श्रुतिः क
र्णो वेदश्च अपरत्र श्रुतिगतां जपेयाः यशः इति संप्रदायवचनम् मुक्तिविशेषार्थः स्थान एवास्थिताः न तु तीर्थे विशेषे श्रुतिः कर्णो
वेदश्च अपरत्र स्थितं तनुयेयाः यशः इति संप्रदायवचनम् मुक्तिविशेषार्थं प्रयासमनेन जितः तथापि कथारूपममृतं नाम
के जितः वशीकृतोऽसि भक्ताः ज्ञानीत्यर्थः ९ ॥ उक्तेऽर्थे सदाचारं प्रमाणयति ॥ पुरेति ६ ६॥

मुक्ताफल हेम मन्त्यापितं योगिनोपीत्यपि राद्धयोगेन विलंबितं सिद्धिमालोक्य भक्तिं श्रिता इत्युक्तं त्वदर्पितेति विशेषणात्तपेणतनु
५६ वाग्भिर्नोभिरिति तदिहितम् तत्र ईहा मनः चेष्टेति मनसो व्यापार उक्तः निजकर्मेति कायस्य कथेति वाचः उपनीता निवर्हाह्
ता भक्त्यैव न साधनांतरेण विबुध्य ब्रह्मलोकीति निश्चयेन ज्ञात्वा अंजसा सुखेन परां पदं प्रपन्ना इति तेस्त्र अच्युतस्य गतिं अच्युत
स्थानम् १० एवं ज्ञानयोगादुत्कृष्टं मुक्त्वोपसंहरति तदिति तत्तस्मात् आत्मकृतं स्वकर्मविपाकं विविधफलं भुंजान एव न

पुरेह भूमन् बहवोपि योगिनस्त्वदर्पितेहा निजकर्मलब्धया विबुध्य भक्त्यैव कथोपनीतया प्रपेदिरेंजो
ऽच्युत ते गतिं परां १० ततोनुकंपां सुसमीक्षमाणो भुंजान एवात्मकृतं विपाकम् हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नम
स्ते जीवेत यो मुक्तिपदे स दायभाक् ११ केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः अघं धुन्वंति कार्त्स्न्येन
नीहारमिव भास्करः १२

त्वन्मामार भ मापणः रापभा गीतिवाचो उक्ता मुक्तेर्दायपदपदवत् न पत्नवानीयता दायस्य कर्मसमुक्तं ब्रह्मश्री कृत्स्नः १०।१४
ननु किं भक्त्या प्रायश्चित्तैरेव पापक्षयात्सत्यं शुद्धोतानयुरेष्यतीति चेत्तत्राह केचिदिति केचित्केवलया प्रायश्चित्तं निरपेक्षा
कार्त्स्न्येनेति यथा प्रायश्चित्तेरांशिक पापक्षयः नैवमत्रेत्युक्तं भक्तिस्सकैवसर्वपापक्षयेप्यसमर्था तदेतद्दृष्टांतेन व्यंग भाग
नीहारं हिमं १२ प्रायश्चित्तैः साकर्षोघायशुद्धिं भक्त्या तु पुनः पापप्रवृत्तिनिवारणाद्यात्यंतिकीमाह नतथेति॥ ॥ ॥ ५६

हेणजन परीक्षित आदित्यापृष्ठात्परानतीर्थाद्यप्रयोगे जीवनं तत्पुरुषेषु वैष्णवेषु निषेवया वैष्णवो हि मुख्यमधिष्ठानं विष्णोः तथा
धिष्ठानं विना भक्तिः १३ किंच प्रायश्चित्तेभ्यो भक्तिरेव विशिष्टेत्याह सध्रीचीन इति सध्रीचीनः साधुः यत्र भक्तिमार्गे साधवः सा
धनभूताः साधनं वै गुणपादि विघ्नः १४ इतोपि तेभ्यो भक्तिर्विशिष्टेत्याह प्रायेति न निःपुनंति निश्चयेन न पवित्रयंति नारा
यणपराङ्मुखं यथा सुराजघाचीर्णानि असमर्थः भक्तिहीनैः प्रायश्चित्तैः तान् पर्वेषु पापेषु नरकं संक्षयः किंतु अव्यवहार्य
मात्रं तत्सहितैस्तु पैक्षाद्यमपीतिभक्तैर्वैशिष्ट्यं अत एव बहिः शुद्धिः प्रायश्चित्तैः शुद्धिस्तु भक्त्यैवेति दृष्टांते न अंजितं शुद्धः।

राजन् न तथा ह्यघवान् पूयेत तप आदिभिः यथा कृष्णार्पितप्राणस्तत्पुरुषनिषेवया १३ सध्रीचीनो ह्ययं लोके
पंथाः क्षेमोकुतोभयः सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः १४ प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपरा
ङ्मुखं न निःपुनंति राजेंद्र सुराकुंभमिवापगाः १५ एतावतालमघनिर्हरणाय पुंसां संकीर्तनं भग
वतो गुणकर्मनाम्नां विक्रुश्य पुत्रमघवान्यदजामिलोपि नारायणेति म्रियमाण इयाय मुक्तिं १६

६।१ भक्तेर्विशेषं पापक्षयस्य निदर्शनमाह एतावतेति गुणाः सौंदर्यादयः कर्माणि सृष्ट्यादीनि नामानि नारायणेति एवा
ममतमस्य संकीर्तनं पापक्षयाय समर्थमिति तावता अलं नैव तत्र तस्य यतः अजामिलोपि मुक्तिमवाप अजामिलस्त्र कुलीनोपि विप्र
दासीलालितः दूतमिति अजामिलः सोपि तत्पितृशास्त्रार्थः नारायणेति विक्रुश्य उपासन्नः कीर्तितवान् तद्विकृष्य पुत्रं तदुहरिं किं बहु
घवान् अशुचिरपि म्रियमाणः अवशः स्वपिति नापि १६ नन्वेवं चेत् किं मिति सर्वे एव भक्तिमेव नानुतिष्ठंतीत्यत आह प्रायेणेति॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल० तदिदं भक्तिमाहात्म्यं मध्युनाम मधुरेणार्थवादेन पुष्पिताफला श्रामात्रदानतु कदाचित्कलिता वैतानिके यज्ञसंबंधिनि महति बऊ
४१ लैः शे मायामोहितत्वेन श्रद्धाजाड्यादेदंधर्मेषु प्रवर्त्ततेनतु भक्त्याविमर्थः १७ अमोहितास्तु भक्तिमेवानुतिष्ठंतीत्याह एव
मिति मावोभक्तिः मेपमसस्यथापि प्रमादेनेत्यर्थः उरुगायो विष्णुः वाद्यसंकीर्त्तनं १८ एवं सर्वेगंरुत्वा भक्त्या तिष्ठा ए

प्रायेणवेस्तदिदंनमहाजनोपरेव्याविमोहितमतिर्बतमायपाले त्रय्यांजडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां
वैतानिके महति कर्मणि युज्यमानः १७ एवंविमृश्य सुधियो भगवत्यनंते सर्वात्मना विदधते खलुभा
वयोगं तेमेन दंडमर्हत्यथ यद्यमीषां स्यात्पातकं तदपि हंत्युरुगायवादः १८ ते देववसिद्धपरिगीतपवि
त्रगाथा ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान् नेषां वयं न च वयः प्र
भवाम दंडे १९ तानानयध्वमसतो विमुखान्मुकुंदपादारविंदमकरंदरसादजस्रं निःकिंचनैः पर
महंसकुलैरसङ्गैः जुष्टाद्गृहे निरयवर्त्मनि बद्धतृष्णान् ॥ २० ॥ २० ॥

भक्तिस्तामामस्तोति तेस्वेति नोपसीदत समीपमागच्छत भयं कालः १९ तर्हि कानस्मत्ति गंतव्यमितितानाह तानानयध्वमिति एम
तान् अनुभूतान् असत्रूदत्वागमनात अनुभूतत्वाद्वीतच्छ्रेयछ्रेयश्च नापेक्षतइतिमागुक्तं अजस्रंजुष्टात ॥२०॥ वैमुख्य ४१
मेव स्त्री पति जिह्वे ति ॥ ॥

गुणोभक्त्वादिरूप मधिकृतस्य अन्नंताम यत्प्रेषां यमः स्वदूतान् ६ ३ ननु सांख्ययोगाभ्यासबलात विविक्तप्रकृति पुरुषस्य
मम्तु भयं न भविष्यतिकिंभक्त्यातत्राह दीप्यापानेनेति प्रथमं केथा सुधापाने ततः कथानायके भक्तिः ततो मंत्रवैरा
ग्यं ततः कथानायकस्वरूपज्ञानं ततः स्वपदप्राप्तिः २२ यथा यमादिभिः तथा मो पीत्याह आत्मनः स्वरूपसमाधिः अवि

जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविंदं कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि ता
नानयध्वमसतोकृतविष्णुकृत्यान् २१ पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये वैरा
ग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथांजसान्वीयुरकुंठधिष्ण्यम् २२ तथापरे चात्मसमाधियोगबलेन
जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् त्वामेव धीराः पुरुषं विशंति तेषां श्रमः स्यान्नतु सेवयाते २३ अहो ममामी २४
वितरंत्यनुग्रहं हरिं गुरुं येन मुजाम धीश्वरम् स्वधर्मयोगेन यजंति मामकाः निरंतरं क्षोणितले दृढव्रताः

सिद्धचित्तत्वं तदर्थं योगोपमनियमादिसेवा तद्बलेन प्रकृतिजयः ततस्तद्रहितपुरुषप्राप्तिः अनेयोगोपयोग्यो बधे दि
तीयेश्रमः कृतानि विरक्तं २ ५ एवं भक्तिसामान्यंसंस्तुत्वा तद्विशेषानस्तुवानः सात्विकीभक्तिस्त्रिभिः स्तौति अहोर
सादिना अहोसम्याः मम प्रियाः अमीमदंशावासिनः यजंति पूजयंति अत्र स्वधर्मेति विधिसिद्धधर्मेत्युक्ता मत्सेव्या
न्४।२९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भक्तोपफल अभिजनः कुलं तपः कृच्छ्रादि श्रुतं शास्त्रं ओजो मनःपाटवं तेजः कांतिः प्रभावः शौर्यं बलं देहसोष्ठवं पौरुषं संभावना बु
४८ द्धिमेधा शक्तिः योगः उद्यमः हि यस्मात् धनादि नाम गजयूथपाय गजेंद्राय तुतोष अत्र कमेण समोच्चार्य गजो हि के एकस्मात्
स्तुतवान् २५ द्विषट्द्वादशगुणाः धनाभिजनोरूपः तपश्श्रुतमोजस्तेजः प्रभावः बलं पौरुषं बुद्धिर्योगश्च तैर्युक्तात् विप्रात् सतो
संद्विषट्गुणाः इत्येवोक्ताः षड्गुणा इति पाठे पद्मनाभपदारविंदविमुखाद्विप्राद् एतदर्पितं श्वपचं वरिष्ठं मन्ये। तादृशः श्वपचं
मन्ये धनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः नाराधनाय हि भवंति परस्य पुंसो
भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय २५ विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविंदनाभपादारविंदविमुखाच्छ्वपचं वरि
ष्ठं मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थप्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः २६ देवर्षिभूताप्तनृणां पि
तॄणां न किंकरो नायमृणी च राजन् सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुंदं परिहृत्य कर्तं ॥ २७ ॥॥
श्वपचः भूरिमानो बहुगर्वो विप्रः अनेन विप्रस्य मीतप्रायो अत्र हि वा केसर्वं स भगवदर्पणेनात्यर्थं मुकुंदेन सिद्धं ९ अ
पकर्म तान निश्यां हि भ्यां तुवन् तत्तद्विधिनिषेधातीततोदर्शयति देवेति आत्तनृणां अवशेषाणां नामेति यीना
मित्यर्थः देवस्य देवब्रह्म यज्ञं तव त्यतिथि प्रजानिस्य आत्मापंचमहायज्ञं करणे नदेवादीनां नायमृणी नो नाप्यकरे एम
णो कृणी सर्वात्मना सर्वभूतेषु भगवभ्दावदर्शनेन कर्तं मेदं कृतिच्छेदं नेदं तस्य स्वरूपं २७ २७ ४८
विध्यतीतमुक्तानिषेधातीततामाह स्वपादेति अप्रभावोमेरबुद्धिः विकर्मणापंठत्पतितं अकस्माद्धरितं कथंचित्प्रमादेन न
तु निःकामममस्य भजनेन तु यापस्य पार्दमित्यत आह हरिः सन्निविष्टः इति वस्तुसामर्थ्यादित्यर्थः कुभाजनः निर्मि ११
प वस्तुसामर्थ्यमेवाह शुद्धिरिति हे ईड्य स्तुत्य विद्यावेश्यानएवुपासना श्रुतं शास्त्रं अध्ययनं वेदाक्षरग्रहणं सानंदिहएषा
स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः विकर्म यच्चोत्पतितं कथंचिद्धुनोति सर्वं हृदि स
न्निविष्टः २८ शुद्धिर्नृणां न तु तथेड्य दुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः सत्वात्मना
मृषभ ते यशसि प्रवृद्धसच्छ्रद्धया श्रवणसंभृतया यथा स्यात् २९ तेनाधीतश्रुतिगणा नोपासितमह
त्तमाः अव्रतातप्ततपसो मत्संगान्मामुपागताः ३० बाध्यमानोपि मद्भक्तो विषयैरजितेंद्रियः प्रायः
प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते ३१ यथाग्निः सुसमिद्धार्चिः करोत्येधांसि भस्मसात् तथा म
द्विषया भक्तिरुद्धवैनांसि कृत्स्नशः ३२
रेःपादेरर्पणो जपो मंत्रावृत्तिः क्रिया अग्निहोत्रादिकर्म सत्त्वात्मनां ऋषभ सात्विकश्रेष्ठ विशुद्धोर्जितसत्वकारणोसात् ब्रह्मा
घाः श्रीकृष्णम् ११ ६ उक्तेर्थे निदर्शनमाह तेनेति तेदैत्यादयः अव्रताश्च ते अतप्ततपसश्च श्रीकृष्णः उद्धवं ११ १२
अतो वस्तुतापो विषयाधनर्थश्च सामान्यतीत्याह बाध्येति द्वाभ्यां भस्मसात्करोति कात्स्र्न्येन भस्मीकरोति कृत्स्नशः स
संस्काराणि ३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथ ज्ञानमिश्रां त्रिभिः स्तौति न साधयतीति न साधयति न वशीकरोतीत्यर्थः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः सांख्यं प्रकृतिपुरुषविवेकः धर्मो नित्यनैमित्तिकानुष्ठानं स्वाध्यायो मंत्रजपः तपः प्राणायामः त्यागः संन्यासः ऊर्जिता उत्कटा ३३ अपि संभवात् संभवादपि संभवं तमात्रापि पुनाति किं पुनः प्रौढा श्वपाकोऽत्यजः श्रीरुद्धवं ११ १४ अंतरेणाविना स्वोद्धरणवह्निः अन्नो

न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता ३३ भक्त्याहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयात्मा प्रियः सताम् भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि संभवात् ३४ संसारसिंधुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य लीलाकथारसनिषेवणमंतरेण पुंसो भवेद्विविधदुःखदवार्दितस्य ३५ अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परं ३६

जितैकालीलाकथेति परानिष्ठा ज्ञानमिश्रा सेवीत शुकः १२।४ अतः परं शुद्धभक्तिं स्तौति अकाम इति अकामो भक्तिमात्रकामः सर्वकामः सर्वेषु उक्तानुक्तेषु कामो यस्य भक्तियोगः शुद्धा भक्तिः परं पुरुषं विष्णुं शुकः २ ३ मुक्तिकामस्तु विशेषतो भक्तिमेवाद्रियेतेत्याह यस्येति ॥ ॥

यस्यांघ्रिदलेऽंघ्रिगुल्माघवपवः विलासः सौंदर्यं कर्मणपाश्रयेरतेष्विन्निति कर्माशयरूपश्चित्तं ग्रथितं गुंफितम् उद्ग्रथयंति त्रैगुण्यग्रथिं भिंदंति रिक्तमतयः सोऽस्मीति भावुकाः स्रोतः इंद्रियं तद्वृत्तीरुद्धयंति यद्वत्पूर्णमतयः तेऽपि यद्वदिति भावुकाः भेदभावनापि न हि यथा सीति मतेः प्रणीतं अभेदभावनापातुत्वात्तैवेति रिक्तता अरणं शरणं कुमारः पृथुं ४ २२ न चास्याम

यस्यांघ्रिपंकजपलाशविलासभक्त्या कर्माशयं ग्रथितमुद्ग्रथयंति संतः तद्वन्न रिक्तमतयो यतयोऽपि रुद्धस्रोतोगणास्तमरणं भज वासुदेवं ३७ नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वासुरात्मजाः प्रीणनाय मुकुंदस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ३८ न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडंबनं ३९ धनं कलत्रं पशवः सुतादयो गृहा मही कुंजरकोशभूतयः सर्वेऽर्थकामाः क्षणभंगुरायुषः कुर्वंति मर्त्यस्य कियत्प्रियं चलाः ४० एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी क्षयिष्णवः सातिशया न निर्मलाः तस्माददृष्टश्रुतदूषणं परं भक्त्यैकयेशं भजतात्मलब्धये ४१

सेव्यत्वं तत्वजात्या घेवन्योजकमित्याह नालमिति हे असुरात्मजाः दैत्यपुत्राः वृत्तं सदाचारः ३८ व्रतानि हरिदिनोपवासादीनि अमलाशुद्धा विडंबनं जीवनायनटनं ३९ ननु किं भगवद्भक्त्या दृष्टश्रुतविषयैरेवात्मप्रीतिर्भविष्यतीत्याह धनमिति एषां धनानि भूतिरैश्वर्यं कामाः कामसाधनानि क्षणभंगुरायुषो मर्त्यस्य तच्चलाः प्रह्लादः बालान् ७।७ ॥ ॥।॥

मुक्ताः फ एवमेवमुक्ते तत्र हेतुमाह भयमिति । द्वितीये देहादावभिनिवेशात् तस्य भयं भवेत् तन्मायया स्यात् किं तद्भयमित्यत आह ईश्वरादुपाधिना
५० पृथग्भूतस्य विपर्ययः संसारित्वं भ्रम ईश्वरत्वास्मृतिश्चेति गुरोर्देवताबुद्धिः ४१ यद्विवेकं भक्तिर्योपतेत एवं सगुणोपास्तना
दुपास्य साक्षात्कारे सति तिन स्यात्मतया स्युः एतान्नैवानुपाधिः प्रेमाश्च विधापाश्चावरकत्वनिवृत्तिरानन्दकामता च भवतीमा

भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः । तन्माययातो बुध आ-
भजेत्तं भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा ॥ ४२ ॥ भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक
एककालः । प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासम् ४३

ह भक्तिरिति भक्तिः प्रेमात्मिका यया विष्णुं विना सत्तामपि नावतिष्ठते तत आत्मनो ब्रह्मत्वानुभवः तस्य च परमानन्दरूपत
या अन्यत्र विरक्तिः अरुचिः प्रपद्यमानस्य भक्तो गौवर्गेण भजतः एककालत्वे दृष्टान्तः यथेति यथा भुञ्जानस्य प्रतिग्रासं सु
खलसुधानिवृत्तयः स्युः ४३ राम
५०

विषु जातेषु कृतार्थता माह इतीति अनुवृत्तिर्विच्छेदः कविर्नित्यं ११।२ भक्तेरेव फलावाप्तिः इत्यत्र निदर्शनमाह एवमिति
हेतुः साधनं अर्थः प्रयोजनं कर्म उद्यमः फले विकल्पाः षष्ठीस्थाने योगे विवदसंज्ञायामप्यलुक् अञ्जसा अनायासेन ४५ य
ह एवासक्तस्यापि भगवत्प्रीतावुपायमाह यदिति यद्युज्यते तत्परीभवते असवः प्राणाः वसु धनं कर्म कायचेष्टा एष

इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः भवन्ति वै भागवतस्य राजन् ततः परां शान्तिमु
पैति साक्षात् ४४ एवं सुरासुरगणाः समदेशकालहेतुक्रियार्थमतयोऽपि फले विकल्पाः तत्रामृतं सुर
गणाः फलमञ्जसापुर्यत्पादपङ्कजरजःश्रयणान्न दैत्याः ४५ यद्युज्यतेऽसुवसुकर्ममनोवचोभि
र्देहात्मजादिषु नृभिस्तदसत्पृथक्त्वात् तैरेव सद्भवति यत्क्रियतेऽपृथक्त्वात् सर्वस्य तद्भवति मूल
निषेचनं यत् ४६

वं विष्णुबुद्धिबहिर्भावः तैर्देहादिभिः अपृथक्त्वात् सर्वात्मकविष्ण्वाराधनबुध्या विष्णुर्हि मूलं शुकः ९ २ नचाज्ञा
रिवद्विष्णुभजने फलविकल्प इत्याह नत इति ॥ ॥ ॥

मुक्ता प० सुहृत्वात् स्वसुपकारमुपकारकत्वेपि प्रियात्मत्वेप्यलं आत्मत्वान्तिकत्वमुक्तं यतः स्मात् पृथगात्मनः भेदबुद्धीनपि नोऽस्मा-
५१ स्मान् स्तुतं मात्स्यं पुरे हरा रहितं वा नास्ति वैवस्वतः भगवंत ८।२४ भगवत्याक्रोशं सविकृतार्थतामाह तस्मिन्निति आत्मतात्त्विकं रूपं हेतुर्निमित्तं कारणेन स्वष्टारि नामस्त्विं ये सततत्वतस्व मर्तिः भावं चित्त इति हे महात्मन्नेदृग्व

न तेऽरविंदाक्ष पदोपसर्पणं मृषा भवेत्सर्वसुहृत्प्रियात्मनः यथेतरेषां पृथगात्मनोऽसतामदी-
दृशोप संमतौ भावविधत्तोनितरां महात्मन् किं दुष्करं ब्रुतं हि नः ४७ तस्मिन्नवंतावविला-
म हेतौ नाणयेणे कारणमसंमतौ भावं विधत्तोनितरां महात्मन् किं वावमो द्रुवपोऽस्म-
हूत्सोम् ४८ यत्सारदस्ते वामिह चिंतयस्विना मनोषजन्मोपचितं मलं धियः सद्यः क्षिणोत्य-
न्वहमेधती सतीयथापदांगुष्ठविनिःसृता सरित् ४९

योऽस्मत्प्रोदानस्योः उद्धवः नेरस्मोरे १० ४९ तस्मिन्निति सुकेसमकः इति तमाह यत्सारेति नपस्विनां तापत्रयसंतप्तानां मलं का-
लुष्यं क्षिणोति नाशयति। एधती वर्द्धमाना विषयेभ्यो दूर्यात् सतीसाध्वी विषयप्रशुद्धत्वात् दृष्टुः सम्यानपति ४ २१ शुद्ध-
भक्तेरन्यमुपायषड्भिरिति वस्तुनो गहनत्वेन तिराकांक्षमति यत्नपेपुनः पुनर्वचनेन दोषाये साह न स्यत इति ।।। प्रम
५२

रहस्यं कृतसुखरूपामोऽसिस्तौ भगवतीति विश्रोयरतां विषमसोऽदयोदिवभक्तिनिर्वाह इत्येवमर्थं शुकर आत्मानं चितं ५१
एतात्मनश्चिन्तामाह कथमिति प्रत्येकं विनाशब्दस्य निर्देशात् रोमहर्षादीनां प्रत्येकं शुद्धिहेतुत्वं भक्त्यामवासनचित्तशुद्धि-
तिरस्याते न सर्वे यतिमयेति ध्मातं तस्य कर्मानुशयो लिंगदेहं भक्तियोगेन भजतीति भक्तिरेव भजनहेतुर्नफलं

नष्टतोऽमृतः शिवः पंथा विज्ञातः संस्तवो विह वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत् ५० धर्मः सत्यद-
योपेतो विद्या वा तपसान्विता मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हि ५१ कथं विना रोमहर्षं
द्रवता चेतसा विना विनानंदाश्रुकलया शुध्येद्भक्त्या विनाशयः ५२ यथाग्निना हेम मलं जहाति
ध्मातं पुनः स्वं भजते च रूपं आत्मा तु कर्मानुशयं विधूय मद्भक्तियोगेन भजत्यथो माम् ५३ तापत्रये-
णाभिहतस्य घोरे संतप्यमानस्य भवाध्वनीश पश्यामि नान्यच्छरणं तवांघ्रिद्वंद्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ५४

कांस्ते तु तत्त्वम् अघोशु घनंतां भगवान् उद्धवं ११ १४ शरणमात्मप्रपन्नस्य तस्य धामोऽस्य उद्धवः श्रीकृ० ११ १९
प्रेमेति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल ५२ असतिरेहा वात्मभावाद्वेगः नन्वमरत्वमप्यकुतश्चिद्भयं नेत्याह विश्वात्मनाकात्म्येन च अमरत्वं तु सावधिकमित्यर्थः आ
भूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति वचनात् कविः निमिं ११.२ शुद्धभक्तिसुखेऽरपि तुल्ले मेत्याह राजन्निति राजन्
हे परीक्षित पतिः इष्टोपद्रवनिवारणात् गुरुर्हितोपदेशात् भक्ततां पांडवानां देव मदहोपद्रवनिवारणात् प्रियः

मयेऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादांबुजोपासनमत्र नित्यं उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद्विश्वा
त्मना यत्र निवर्तते भीः ५५ राजन्पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः क्व च किंकरो वः
भाग अस्त्वेवमंग भगवान्भजतां मुकुंदो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगं ५६ ५६

प्रीतिजननात् कुलपतिः पोषणात् किंकरः आज्ञाकरणात् अतः कारणादेव मस्तु मुकुंदो मुक्तिं ददाति
न तु भक्तिं भक्तिदाने हि भक्तस्य स्वसंविधानं कार्यं न मुक्तिदाने शुकः ५६ ५६ ५ ६ गम ५२

भजमानः पुमान् देवैरप्याश्रियत इत्याह यस्येति अकिंचना शुद्धा सुराः इंद्रादयः गुणाः ऐश्वर्यादयः गुणोः समासते गु
णाद्धा रसमग्रवंसती स्पर्धः महतां निंदादीनां गुणा महद्गुणाः असति विषये ५७ शुद्धभक्तिं स्तुतोपसंहरति तस्मादि
ति रजोरजः कार्यं तस्मादि रागः स्नेहपाशाः मन्युः क्रोधः मानो दर्पः आधिर्मनोव्यथा समतीतां दुरवस्थानां चक्र

यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा मनो
रथेनासति धावतो बहिः ५७ तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलं हित्वा
गृहं संसृतिचक्रवालं नृसिंहपादं भजता कुतोभयं ५८ न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिला
त्मनि सदृशोस्ति शिवः पंथा योगिनां ब्रह्मसिद्धये ॥५९॥ इति हेमाद्रिकृते विष्णुभक्तिप्रक
रणे अथ विष्णुभक्तांगवर्गप्रकरणं तत्र विष्णुभक्तांगवलक्षणान्येराश्च ॥ ॥

बालमंडलं यस्मिन्गृहे मङ्कारसंनृसिंहं प्रति ७.१८ किंवदूनाभक्तिर्मे वेकामाद्वियध्वमित्याह नेति युज्यमानया विषमा
णा ब्रह्मसिद्धिर्मोक्षः कपिलः देवहूतिं ३.२५ इति हेमाद्रिकृतायां कैवल्यदीपिकायां भक्तिप्रकरणम् तदेवं भक्तिप्रकरण
मुक्त्वा मलेने सुकृतं तत्रेति कर्तव्यतां वक्तुमिदमारभ्यते अथेति तत्राप्यंगसामान्यलक्षणमतिकामेनेति॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु॰ त्का॰ फ॰ ५३ मनसासंकल्पः इंद्रियैः श्रोत्रादिभिः रूपोपलब्ध्यादि बुध्यानिश्चयः आत्मनाहंकारेणाभिमानः वाशब्दश्चार्थे तेनानुसृतस्
संकल्पहेतोर्महत्तत्त्वस्य मन्त्रयः इंद्रियैरित्यत्र वृत्तिद्धिकामा घुक्तिरेकैकव्यापारस्यापरंगत्वार्थं अनुसृत एव तु स्यकृत्वा गांविक
त्वार्थः प्रधर्मो वाशब्दः प्रघटितिर्यीपक्षे यासर्वेस्वमावं देहक्रियमाणस्यार्पणमित्युक्तं तत्किंनिषिद्धमप्यनुमतं तेनेत्याह
स्वभावमितिस्वस्वभावप्रतेमाप्यते शास्त्रेणेति स्वभावम् स्वविहितमित्यर्थः तथापिकिं विहितेतिस्मारबुध्यार्पयेत् तेन्नेत्या

कायेनवाचामनसेंद्रियैर्वा बुध्यात्मना वानुसृतः स्वभावात्
करोतियद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् १

हं अनुसृत इति आत्मेश्वरयोः स्वस्वामिभावानुसंधानमनुसरणं परस्मैभगवद्रहिरूपाय इतिशब्दः प्रकारे तेन ह्रदं नारायण
णायेत्यनेन प्रकारेणार्पयेत् नामध्येत्यर्थः अन्नहि चतुर्थीनिर्देशात् तादर्थ्यावगमात् तत्फलमित्युक्तम् ततश्च भग
वदर्थे त्वेनस्वर्वस्य सर्माणः करणं भक्त्यंगमिति लक्षणार्थः कविर्निमिः ११ २ एवं वर्गलक्षणमुक्त्वा तद्भेदान्वक्तुमाह फ॰
स इति ५३

सवर्गः नन्वेकोनविंशतिवर्गेषु किमुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वबाधकत्वं किंवा मदत्रीहिवत्सर्वेषांविकल्पः आद्ये सर्वबाधक सेवकथने
नवरितार्थत्वाद्यमोक्तानर्थक्यं द्वितीये विषमशिष्टविकल्पानुपपत्तिरिति चेत्तत्राह एते वेति अन्तरंगत्वेन पूर्वपूर्वस्मात्प्रगुणतरउत्त
रोत्तरस्मिन्स्तामुक्तानामंगानामुपलंभात् वस्तुतस्त्वेकस्मिन्नेव सर्वसम्भवादेकत्वं तेन अवस्थाभेदेनान्तरंगपरिणामगा

स एकोनविंशतिधा षड्विंशद्वर्गः त्रिंशद्वर्गः षड्विंशतिवर्गः पंचविंशतिवर्गः चतुर्विंशतिवर्गः विंशा
तिवर्गः एकोनविंशतिवर्गः अष्टादशवर्गः पंचदशवर्गः त्रयोदशवर्गः द्वादशवर्गः एकादशवर्गः द
शवर्गः सप्तवर्गः षड्वर्गः पंचवर्गः चतुर्वर्गः त्रिवर्गः एते वयथोत्तरमंतरंगाः तत्र षड्विंशद्वर्गः तस्मा
द्गुरुंप्रपद्येतजिज्ञासुः श्रेयउत्तमम् शाब्देपरेचनिष्णातंब्रह्मण्युपशमाश्रयं २

रनेकत्वं तत्र षड्विंशद्वर्गस्त्रीपुत्राभ्यां एवेरंगमाह तस्मादिति तस्माल्लोकद्वयस्यापि सदोषत्वात् प्रपद्येत निर्विण्णः सन्मिस्रा
णित्वाचार्यमुपतिष्ठेत श्रेयउत्तमं श्रेयस्सु सत्कर्मसु मध्ये उत्तमं भक्त्यंगमाख्यं शाब्दे ब्रह्मणि वेदे तात्पर्यविचारेण परेवापरोक्षा
नुभवेन निष्णातं निष्ठांगतं उपशमाश्रयमितिमनेनेवक्तिष्यवासत्वादयो सत्यिगुणाः ज्ञेयाः २ ॥१॥

मुक्ताफ॰ ५४ तत्रेति तत्र गुरुकुले गुरुरेव आत्मा दैवतं च यस्य आत्मवद्दैवतवच्च गुरुं स कुर्यादित्यर्थः गुरुभक्त्या हि सर्वं फलं तदुक्तं यस्य देवे परा
भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति मायामकपटं अनुवृत्तिः शुश्रूषा यैर्धर्मैर्हरिस्तुष्ये
न ननु कथं तेषां हरितुष्टिः तत्राह आत्मा तुष्येत् आत्मनुष्ट्या विष्णुतुष्टिरनुमेया विम्बात्मकोऽयं यतो विम्बत्वादित्यर्थः न

तत्र भागवतान् धर्मान् शिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः अमायया नुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरिः ३
सर्वतो मनसोऽसंगमादौ संगं च साधुषु दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वद्धा यथोचितम् ४

नु हरौ तुष्टेऽपि किं तत्राह आत्मद इति ३ अथांगान्याह सर्वत इति सर्वत्र इहामुत्र भोगेषु असंगे अनासक्तिं आदौ शिक्षेदिति सर्वैर्हि
तोपोत्तेः संबध्यते संगः साधुष्वेव २ यथोचितमिति क्रमात् उः हीनेषु समेषु उत्तमेषु इत्यादीनि त्रीणि ५ प्रश्रयो विनयः अद्धा तत्त्व
तः शौचमिति ॥ ॥

एम ५४

शौचं स्नानादिभिर्वाह्यं रागद्वेषादिराहित्यमान्तरं ६ तपः एकादश्युपवासादि स्वधर्मनिष्ठा वा ७ तितिक्षा क्षमा ८ मौनमभाषणं तामि
तभाषणं वा ९ स्वाध्यायो द्वादशाक्षरादिमंत्रजपः १० आर्जवं सरलता ११ ब्रह्मचर्यं यस्य यथायोग्यं गृहस्थानां ऋतौ स्वदार
गमनं अन्येषां तु स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं संकल्पोऽध्यवसायः क्रियानिर्वृत्तिरेव चेति अष्टांगमैथुनवर्जं
ब्रह्मचर्यं १२ अहिंसा अद्रोहो परकरणं १३ द्वंद्वसंज्ञयोः मानापमानादिकयोः समत्वं तुल्यबुद्धित्वं १४ सर्वत्रेति सर्वभूतेषु आ

शौचं तपस्तितिक्षां च मौनं स्वाध्यायमार्जवं ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं द्वंद्वसंज्ञयोः ५ सर्वत्रात्मेश्व
रान्वीक्षां कैवल्यमनिकेततां विविक्तचीरवसनं संतोषं येन केनचित् ६ श्रद्धां भागवते शास्त्रेऽनिं
दामन्यत्र चापि हि मनोवाक्कर्मदंडं च सत्यं शमदमावपि ॥ ७॥ ७॥ ॥

त्मन ईश्वरस्य अनुसंधानं १५ कैवल्यमेकाकिता १६ अनिकेततां स्थानाभिमानराहित्यं १७ विविक्तचीरवसनं
पूतवस्त्रं वल्कलपरिधानं १८ यदृच्छालब्धेनालं बुद्धिः संतोषः १९ श्रद्धामिति भगवत्प्रतिपादके शास्त्रे श्रद्धां अप्रति
पादके वा निंदामित्यर्थः २० दंडं दुःसंकल्पपारुष्यचापलानां त्यागः २३ सत्यं मृषावादवर्जनं २४ शमविषयेभ्यो बुद्धे
रुपरतिः २५ दम इन्द्रियादीनां २६ चेत्यादिमित्यत्र मः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल ५५ श्रवणमिति हरेर्जन्मादीनां श्रवणादि त्रयं २९ तदर्थे हर्यर्थमखिलचेष्टितं देवाह इष्टमिति भाविक्तः वृत्तमाचारः आत्मनः प्रियं
वहीविषयेष्टिर्वैमा इष्टादेर्दारादेश्चतादर्थ्यं परस्मै हरये निवेदनं समर्पणं यत्तत्स्यापि तादर्थ्ये निक्षिप्तेत अत्रास्विलचेष्टित
शब्देन निर्देशात् एकैकत्र दारादीनां तादर्थ्यमनुष्ठेयम् ३० एवमिति एवं यथाह कृष्ण एवात्मा नाथो येषां तेषु
तिर्थीपषां तेषु सौहृदमनिमित्तबंधुत्वं मनुष्येष्विति जातिविशेषविवक्षया ३१ किंतदुभयं तदाह महत्स्विति महांत उत्त

श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितं ८ इष्टं दत्तं तपो जप्तं
वृत्तं यच्चात्मनः प्रियं दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनं ९ एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्ये
षु च सौहृदं परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु १० परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः मिथो रति
र्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः ११

माः साधवः सदाचाराः उभयत्र हरौ महत्सु भेदेन परिचर्यार्थं ३२ परस्परेति अनु अनुवृत्त्या अविच्छेदेन कथनं शिक्षेत किं तत्कथनं
भगवद्यशः भगवतो यशो यस्मिन्ननुकथने ३४ किमिति परस्परं तत्राह मिथ इति रतिर्भगवति इत्यर्थसिद्धं तुष्टिः सुखेन नि
र्वृतिः तापापगम इति हूयमात्मनः एतत्त्रयं परस्परमनुकथनादेव स्यात् नैकाकिनेत्येतिर्यक्तं मिथः शब्दत्रयं स्मरंत इति ॥ प्रम ५५

स्मरंतः स्मारयंतो मिथो ३६ अथ षड्भिः साधनानुष्ठानस्य फलमाह भक्त्येति भक्तिः साधनरूपा भक्तितः प्रेमा उत्पन्नप्रे
म्णः चिह्नमाह बिभ्रतीति उत्पुलकां ३७ तमाह क्वचिदिति इतरेतिप्राणिनो भुंजतेति वंदंति नंदंतीति सुखमनुभवंति अलौकि
काः लोकव्याहृताः अजं विष्णुं अनुशीलयंति तन्निलाममभिनयंति ततः परं विष्णुं एत्य प्राप्य तूष्णीं भवंति उपशाम्यंति यतो
स्मरंतः स्मारयंतश्च मिथोऽघौघहरं हरिं भक्त्या संजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुं १२ क्वचिद्रुदंत्यच्युतचिंतया क्व
चिद्धसंति नंदंति वदंत्यलौकिकाः नृत्यंति गायंत्यनुशीलयंत्यजं भवंति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः १३ इति भाग
ण वतान्धर्मान्भक्त्या शिक्षेत तदुत्थया नारायणपरो मायामंजस्तरति दुस्तरां १४ त्रिशद्रूगः सत्यदयातपः श्रे
वंतिति शौचाशामोदमः अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवं १५ संतोषः समदृक्सेवा ग्राम्येहो
परमः शनैः नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनं १६ १६ १६
निर्वृताः संप्राप्तपरमानंदाः ३३ तुतः पुनरेषां मंगलमित्याह इतीति तदुत्थया भागवतधर्मोत्थया भक्त्या संजातेलिंगमितिभा
वः प्रबुद्धोतिषि ३१ ३ त्रिंशल्लक्षणमाह सत्यमिति इज्याभ्यां गदुर्हेतोन हविस्यागः साधनं काम्यनिषिद्धकर्मत्यागो ३५ संताष इ
ति समदृशः रिपुमित्रोदासीनेषु तुल्यबुद्धयः ग्राम्येहाविषयार्थचेष्टा नृणां विपर्ययेहेक्षासुखार्थप्रयत्नस्य दुःखफलत्वेक्ष
णं आत्मनः असंगो दासीनत्वानुसंधानं १६ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु॰भा॰ अन्नाद्यं भस्म गोमादि आदिशब्दात् फलमलादेश्च भूतेभ्यः श्वकाकादि तिथिन ल चाण्डाल्यो गृह स्थाद्यैर्विभागः यथार्ह नरस्तिप
५६ सपत्नं विभागे ऽर्हतान यातमस्यर्थः तेषु भूतेषु आत्मबुद्धिः ईश्वरत्वेन वा न विशेषतो मनुष्येषु तत्रापि विकारेहेपाउवशुधिष्ठिर
१२ अप्रेमभिन्नयेनपुरतः स्वश्रीकृष्ण निर्दिशति महतां गतेर्गम्यस्य सेवादिक्रियानुवृत्तिः मायास्य श्रुति स्मृतिरूपात्तानुले
घनात् ईज्या पूजा अवनतिः प्रणामः दास्यं किंकरत्वं सख्यं अहितान मतिषु रक्षाहितेच्छेयम वर्तनं आत्मनेचापरि त्यागं त्रिंशविधं
मा विलक्षणा मि त्युक्तस्य सविधर्मस्य भगवत्तत्वेन भावनं अमानित्वस्वगतानि आत्मसमर्पणात् स्वशरीरस्य ख्यातश्च

अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः तेष्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव १७ श्रवणं की
र्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः सेवेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणं १८ नृणामयं परो धर्मः सर्वे
षां समुदाहृतः त्रिंशल्लक्षणवान् राजा सर्वात्मा येन तुष्यति १९ यदि संस्कारो गोहोरो गुरो रपि भक्त्या
तुरस्मा वित्तस्य यादृच्छति तिस्मा च सर्वत्र जंतोर्यस्य नाव गामा जितास्यात तपस्तेह निवृत्ता २०

नसत्तांगं १८ येन धर्मेण साक्षात् धर्मोत्तरानुष्ठानाव्यवधाने न शेषं भागवत नारदो युधिष्ठिरं ७ ११ यदि संस्कारो गोमाह हाणवि
मादि अनुवृत्तिः परिवर्णामा व भसातात्पर्येण नत मथाकुर्यंत्वित हरोरूह माजेमारिका १ गोलधार्यमारिका २ वित्तस्या
दृष्टश्रुत विषयेवेत स्थ्य ३ दृढ द्रीतो स्मादि ४ सर्वत्र ब्रह्म पश्यादि षव्यक्रमेनकालभय ५ जितासाश्चात्मनः ६ तपः अपमा एम
विनादि ७ इहा निवृत्तिः कर्मपवे छासागः ८
५६

मत्कर्मपिर्मरर्पितिः कर्मभिः ९ मत्कथाकथानमसं प्रति १० अहंदेवोपेषांतेमद्देवाविसुमक्ताः ११ कीर्तनं एकाकिना १२ निर्वे
रमहिंसा १३ साम्यं शत्रुमित्रोदासीनेषु तुल्यबुद्धिता १४ उपशमो निरभिमानता १५ हेतुत्वाः देहगेहे चाहं ममेति बुद्धेः त्याने
च्छा १६ अध्यात्मयोगो मोक्षशास्त्राभ्यासः १७ विविक्तमेकांतः १८ मामाराधाम भिजपः क्रमात्माणायाम प्रत्याहारणा
दिभिः अन्नेमामाणादिबद्धत्वेप्यमिजपस्ते वृत्ताद्रेकत्वं १९ सत्तुश्रद्धा सर्वभक्ति बुद्धिः २० ब्रह्मचर्यं भागवत २१ संममाहात्मभक्तिः साध
मत्कर्मभिर्मत्कथया मत्प्रतिमद्देवसंगाद्गुणकीर्तनान्मे निर्वैरसाम्योपशमेन पुत्राजिहासया देहगेहात्म
बुद्धेः २१ अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया प्राणेंद्रियात्माभिजयेन सध्र्यक् सच्छ्रद्धया ब्रह्मचर्येण शश्व
दसंप्रमादेन यमेन वाचां २२ सर्वत्र मद्भावविचक्षणेन ज्ञानेन विज्ञानविराजितेन योगेन धृत्युद्यम
सत्त्वयुक्तो लिंगं व्यपोहत् कुशलोहमाख्यं २३
सामाममावना २२ वाचोयमो मौनं २३ सर्वत्रास्थिरचरेषु मद्भावो मत्सत्ताविव्याप्यने द्रूपतेपेन ततथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मे
त्याद्युपनिषदुक्तो बोधो ज्ञानं २४ अनुभवो विज्ञानं २५ विराजितमुपबृंहितं योगो चित्तसमाधिः २६ धृतिर्धैर्यं फलसिद्धौ वि
कल्पनाभावः उद्यमो अनलसत्वं सत्त्वं शास्त्रहत्व एतामधिकारि विशेषणानि उक्तानि अतएवैषात्तीयपा
येन मध्यावानतिदृशः कुशलः ममहं विशेषरघ्नं निपुणः लिंगं लिंग देहं व्यपोहत् मोक्तुंसमः अहं मोहंकारः रूपमः उपार्थ

मुक्ताफ. पंचविंशतिवर्गमाह स्वधर्मेति विधर्मो निषिद्धः परधर्मश्च २ आभ्यधर्मः स्त्रीघृतादिसेवापमेष्यंमिक्षाहविव्यादिनि
५७ तं तु अर्द्धं सअजनात्वसत्वती पमुर कृसाय वामोः संचारणार्थं वेतु धर्मवशेषपेरिति ७ क्षेमं मन्त्राकाघनुपहतं
८ स्नेयंश्च विधिनाऽध्यारानं ११ पुरुकोविमुः १७ स्थैर्यश्च चंचलत्व २० प्राणजमः प्राणापामज्ञानैर्नतु सहसा २१ आ
सनादिलसणजमोपामश्च पातंजलेहरिमनो धिष्ठानेम साहारःप्रमानेमन २२ धिष्ण्यानां मागुरुक्षो नालहृदपपुंडरीका

पंचविंशतिवर्गः स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनं दैवाल्लब्धेन संतोष आत्मविच्चरणार्चनं २४ ग्रा
म्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा मितमेध्यादनं शश्वद्विविक्तक्षेमभावनं २५ अहिंसा सत्यम
स्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनं २६ मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राण
जयः शनैः प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि २७ धिष्ण्यानामेकदेशे च मनसा प्राणधारणा
वैकुंठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः २८ एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्पथे बुध्या युंजीत शनकैः

रिष्यानानांएकदेशेविधिक्षामासाधारणाकार्यामातोसस्मारितिप्राणाश्चितंदेशबंधश्चित्तस्यधारणेतिहिपातंजले ए
कस्मिन्देशेचित्तं धार्यमित्यर्थः २३ लीलास्मितावलोकादि २४ समाधानं ध्यातृध्येयरूपेणावस्थानं २५ एतैरिति ए
तैः स्वधर्माचरणाद्यैः जितप्राणो जितचित्तः अन्यैः कामादिभिर्दुष्टं सत्तदसन्मार्गगं मनो बुध्या शनकैः स्वमार्गेणा राम
णा अतंद्रितः अनलसः कपिलः देवहूतिं प्रति ३ २८ ५७

चतुर्विंशतिवर्गमाह मल्लिंगेति मल्लिंगानि मम भक्तास्तेषां दर्शनादिरूपं मेऽर्चा दर्शनादहं स्फुरामीति तत्तथा मयाश्रुतेतु लिं
गमन्तूविषयत्वेन दर्शनादेः चतुर्थ्याञ्चतुर्विंशतितत्वानुपपत्तिः परिचर्यापुष्पगुंफनादि ४ अह्लोनमता ६ अनुश्रनुहृसा
७ पर्वजन्माष्टम्यादि १३ यात्रा द्वारकादिगमनं १४ बलिविधानं पुष्पोपहारादि वार्षिकपर्वं स्थितिविशेषनिर्देशास्त
त्फलाधिकार्थः १५ तत्रपा चणत्रं १६ अंतं देवताद्वै नादिनियमः १७ ममयप्रतिमास्थापने उद्यानादिकरणे चश्रद्धा १८

चतुर्विंशतिवर्गः मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनं परिचर्या स्तुतिः प्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनं ३० मत्कथाश्रवणे श्र
द्धा मदनुध्यानमुद्धव सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनं ३१ मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनं गीततां
डववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः ३२ यात्रा बलिविधानं च सर्ववार्षिकपर्वसु वैदिकी तांत्रिकी दीक्षा मदीयव्रत
धारणं ३३ ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः उद्यानोपवनाक्रीडपुरमंदिरकर्मणि ३४ संमार्जनोपले
पाभ्यां सेकमंडलवर्तनैः गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया ३५

उद्यमश्च १९ अ सामर्थ्ये तु संहत्य मिलित्वा उद्यानं पुष्पाणां उपवनं तु फलानां आक्रीडं जलादिक्रीडास्थानं संमार्जनं अव
करसनं उपलेपो गोमयादिना सेको जलसेचनं मंडलवर्तनं चतुष्करंगमालिकादिकरणं एतैः कपटेनाद्गृहशुश्रूषणं

२० २०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफ. मानोदर्प्यः २१ दंभः पखंचनं २२ यत्रापिशाठ्यं ततो मत्रतात्पर्यं यथा अप्यीमादिवमप्युग्रं ब्रह्मस्वं तुनरूहि विदितादो अतो
५८ दीपावलोकमपी समस्देवापस्वं यं अम्रमेन दत्तं वस्तु देवो पभोगमाछ्छि घनोपयुंजीते तत्र तात्पर्यं प्रसाद तु ध्या निवेदितं २७ दीपा
त अमयातिर्मा संज्ञिरमाधार्यं देवे घमुदरहरेः स्वयोपमुक्तस्त्रगंधवासोलंकारवर्चिताः उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां
जयेम हीत्यादि बहुवाक्यविरोधः दीपावलोकपरिहारार्थं देवस्याग्रे वर्त्ति द्युपेन दीपः कार्यः २८। सर्वेला भार्यप्रणास्य फलमाह य

अमानित्वमदंभित्वं कृतस्यापरिकीर्तनं अपि दीपावलोकं मेनोपयुंज्यान्निवेदितं ३६ यद्यदिष्टतमं लोके
यच्चातिप्रियमात्मनः तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानंत्याय कल्पते ३७ मदर्चां संप्रतिष्ठाप्य मंदिरं कारयेद् दृढं उ
ष्पोद्यानानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान् ३८ पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्वथान्वहं क्षेत्राप
णपुरग्रामान् दत्वा मत्सार्ष्टितामियात् ३९

घरिति दृष्टं धर्मसाधनं प्रियं सुखसाधनं श्रीकृष्णः उद्धवं श्री ११ अर्चास्थापनादेः फलमाह मदर्चामिति आदिशब्दात्स्नु
जवस्त्रपात्र। मासासदी नोमप्रवाहो निर्वाहः तदर्थं पूजाद्याश्रितान् क्षेत्रादीन् कारयेत तत्र पूज्यते अनेनेति पूज्याणि पा
त्रापत्रनानादेशाः लंधि तानि स्ववलनिविक्रेतुं यस्सहमिलंतिसा उत्तं पण्याहर्षः क्षेत्रं केदारः आपणो हट्टः पुरं पंचशत
ग्राममुख्यं ग्रामः केवलशूद्रवासः सार्ष्टिता समानप्रभावत्वं इयात प्राप्नुयात ३९ ॥ ३९ राम ५८

प्रतिष्ठया पारकृते देवकुले जीर्णोद्धाररूपेण प्रतिमास्थापनं सद्मयत्प्रतिष्ठित प्रतिमायाः प्रासादमात्रकरणं ब्रह्मलोकं तदधि
पत्यं ब्रह्मत्वं त्रिभिः स्वकृतैः प्रतिमाप्रासादपूजादिभिः मत्साम्यतां मामेव भगवानुद्धवं ११ २७ विंशतिवर्गमाह
निषेविते नेति अनिमित्तो निःकामः स्वधर्मः वर्णाश्रमधर्मः महीपात्वं यथमकल्पानुष्ठितः १ तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणि

॥ ॥प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्मना भुवनत्रयं पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात ४० विंशतिव ॥
॥ ॥र्गं निषेवितेनानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः ४१ मद्धिष्ण्य
२ दर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवंदनैः भूतेषु मद्भावनया सत्वेनासंगमेन च ४२ महतां बहुमानेन दीनानामनु
कंपया ॥ ॥

धाना क्रियायोगः तपः उपवासादिकायिकं कर्म स्वाध्यायो मंत्रजपो वाचिकं ईश्वरप्रणिधानं विष्णुध्यानं मानसं त
स्य त्रिविधस्य शस्तत्वं देशकालपुरुषवशात नातिहिंस्रत्वं शरीरपीडाकरत्वाभावात् उक्तं च पातंजलभाष्ये तत्तु चि
त्तप्रसादमबाधमानेनास्येव्यमिति मन्यतइति २ मद्धिष्ण्यं शालग्रामादि तस्य दर्शनादि ७ सत्वमास्तिकं ६ अ
संगमो निःसंगता १० १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पु०भा०टी०
५६

अहिंसात्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः १७ शौचसंतोषः तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः १८ आध्यात्मिकेऽभ्यासः ॥ १६ मद्धर्मो विष्णुभक्तिः २० आशयोऽतःकरणम् श्रुतमात्रान् तु वस्तुतो दृष्टगुणान्यस्मिन् रते निर्गुणविषये भवतीति भावः कपिलः २ २६ एकोनविंशतिवर्गमाह सघ्रद्धयेति अत्र भगवत्प्रश्लोकोक्तं प्रहस्यस हितीयश्लो

मे श्रावैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्तनाच्च मे ४३ आर्जवेनार्यसंगेन निरहंक्रियया तथा मद्धर्माचरणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः ४४ पुरुषश्चांजसाभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि मां एकोनविंशतिवर्गः सघ्रद्धया भगवद्धर्मे चर्यया तिज्ञासया आध्यात्मिकयोगनिष्ठया योगेश्वरोपासनया च नित्यं पुण्यश्रवः कथया पुण्यया च ४६

कोत्तंवानस्यस तृतीयश्लोकोक्तं यतेः ततः परं नैष्ठिकब्रह्मचारिणो विष्णुभक्तिदृढीकारणमिति श्लोकचतुष्टयार्थः भगवद्धर्मो वार्तिकवर्जनादि जिज्ञासा अध्यात्मशास्त्राभ्यासः ३ अध्यात्मयोगनिष्ठान्तर्यामिध्यानम् ४ पुण्यश्रवः कथा विष्णुकथा ६ पुण्या विष्णुभक्तकथा ७

एग
५६

अर्थेंद्रियारामाः अर्थकामलुब्धास्तैः सह गोष्ठी सम्मानं सम्भवं तत्र अतः स्मात् सामान्य अप्यभावः किं पुनः सेवायाः ८ तत्संगमाः स्त्रक् चंदनादयः ९ विविक्तरुचिः विजनप्रीतिः सा च आत्मन उपरितोषे सति आत्मनि सुखरूपे परितोषः सुखं तत एनपेक्षत्वं विना विविक्तरुचिर्विजनप्रीतिः सा च आत्मन उपरितोषे सति आत्मनि सुखरूपे चेन्निर्व्यापारत्वात् नन्दुर्जके मे इंद्रियाणि संयम्य आस्ते मनसा स्मरन् इंद्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते इति सत्यं परितोषो हरिकथां विना हरिकथाकर्णेनापेक्षा सत्स्येवेत्यर्थः १० अहिंसयेति पारमहंस्यं परमहंसधर्मः ११ अत्मतात्वामनेच्छिरकेन ॥ ॥

अर्थेंद्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णया तत्संमतानामपरिग्रहेण च विविक्तरुच्या परितोष आत्मन् विना हरेर्गुणपीयूषपानात् ४७ अहिंसया पारमहंस्यचर्यया स्मृत्या मुकुंदाचरिताग्र्यसीधुना यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिंदया निरीहया द्वंद्वतितिक्षया च ४८ हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेन विजृंभमाणया भक्त्या ह्यसंगः सदसत्यनात्मनि स्यान्निर्गुणो ब्रह्मणि चांजसा रतिः ४९ ॥ ४९ ॥

विष्णुकथामधुपानेन यद्यहिस्मृतिभ्रंशहेतुः १३ पूर्वं केवलकथापानं अत्र तु नामाग्रहणेति यैरः यमनियमाभ्याख्याताः १५ अनिंदामार्गांतरस्य १६ निरीहा योगक्षेमार्थं चेष्टारहितं १७ हरेरिति तत्परं कर्णपूरा विष्णुभक्तकर्णालंकारभूता ये गुणाः ऐश्वर्यादयः तेषामभिधानं १९ हरेर्गुणाभिधानेन समाभैर्घ्यायेत्वा तत्संयोः विजृंभमाणयेति सर्वेषु तत्तीर्थेषु ततः सं वर्ध्यते सदसति कार्यकारणरूपे अनात्मनि देहादौ असंगो रतिश्चेत्यनिषेहानिरिहात्प्रिये ति इदमुक्तं सनत्कुमारः एषु ४ १२ अथा

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफलमपि सतो भावो निःकामा भजनप्रवृत्तिः १ सर्वभूतेषु विष्णुर्धिष्ठातेति समत्वम् ३ अप्रसंगो निःसंगत्वं ५ मुनिर्मननशीलः
६० ११ शरणागताश्रयः १२ आत्मवान् जितमनाः १६ अनुबंधः पुत्रादिः असदाग्रहो ममाहंभावः १७ दृष्टं प्रकृतिपुरुषयो
स्तत्त्वेन ज्ञानेन १८ बुध्यवस्थाने जाग्रदादि अन्यदर्शनमात्मव्यतिरिक्तज्ञानमुपलभ्येति आत्मना जीवेन आत्मानं

अथासदावर्गाः मदभिभावेन सत्सेन भक्त्याश्रवणेन च सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसंगतः ५० ब्र
ह्मचर्येण मौनेन स्वधर्मेण महीयसा यदृच्छयोपलब्धेन संतुष्टो मितभुक् मुनिः ५१ विविक्तशरणः
शांतो मैत्रः करुण आत्मवान् सानुबंधे च देहेस्मिन्नकुर्वन्नसदाग्रहम् ५२ ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः पु
रुषस्य च निवृत्तबुध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः ५३ उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक्
मुक्तलिंगं सदाभासमसति प्रतिपद्यते ५४

परमात्मानं चक्षुषा सूर्यमिव उपाधिच्छिन्नेन सूर्येण अर्कं गगनस्थं सूर्यं आत्मदृक् जीवस्वरूपमविद्याज्ञानमयं मुक्तलिंगं लिं
गशरीररहितं प्रतिपद्यते जानाति ततो असति सत्ये प्रपंचे स्थितस्सतः सत्स्वरूपं परमात्मानं आभासकम् ॥ ॥ ॥ राम ६०

ततस्तस्यैव सतो बंधुर्योसौ सोहमिति ज्ञानं ततो असतः प्रपंचस्य चक्षुर्मिथ्यात्वप्रकाशकं ततः सर्वत्रानुस्यूतं साक्ष्यस्थितम् त
तोऽहमस्मि सोऽस्म्यहमेवेति ज्ञानं तदुक्तं शंकराचार्यैः योसौ सोहं सोस्म्यहमेवेति विदुर्येभिरिति कपिलः देवहूतिं ३ २७ अथ
पंचदशावर्गमाह श्रद्धेति अनुकीर्तनं नामोच्चारणं २ परिचर्या पुष्पगुंफनादि ३ सर्वांगैरष्टभिः तथा वहे ... पद्भ्यां च
जानुभ्यां उरसा शिरसा दृशा मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टांग ईरित इति ६ अंगचेष्टा सम्मार्जनोपलेपादि ६

सतो बंधुमसच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयं ५५ पंचदशावर्गाः श्रद्धामृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनं परि
निष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम ५६ आदरः परिचर्यायां सर्वांगैरभिवंदनं मद्भक्तपूजाभ्यधिका
सर्वभूतेषु मन्मतिः ५७ मदर्थेष्वंगचेष्टा च वचसा मद्गुणेरणं मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविव
र्जनं ५८ मदर्थेर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद्व्रतं तपः ५९ एवं धर्मै
र्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् मयि संजायते भक्तिः कोन्योर्थोस्यावशिष्यते ६० ६०

ईरणं उच्चारणं १० भोगो विषयार्जनं १३ सुखं उपभोगः १४ इष्टादेरप्यर्थमदर्थत्वं १५ आत्मनिवेदनं ज्ञानं आत्मनि
वेदनमित्युक्तं तद्यथा स्यात्तथा भक्तिर्जायत इति त्रिभिर्विशेषितां आत्मसमर्पणादिति व्याख्याने मय्यर्पणं च म
नस इत्यनेन पौनरुक्त्यं भगवान् उद्धवं ११ १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल
६१

अथ चतुर्दशावर्गमाह कुर्यादिति स्मरन्मामेव १ मनः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपे २ चित्तं स्वच्छतादिरूपं ३ मद्धर्म सुमद्धर्मानुष्ठानात् ४ ८
महात्म सुमपि स मावि हेषु मनोरतिः मनोग्रहणं मनः शुचिकारतिरित्येव मर्थम् ५ देशप्रतामासेन ६ देवादिषु वेमभक्ताः
न चरितानि च पूजयेत् श्रवणादिभिः ७ सत्रेणा श्रमैर्मिलित्वा पर्वणि शयनबोधनद्वादश्यादौ यात्रा ८ महोत्सवा श्र
९ मद्धं मदर्थं विभूत पेत्रा मदा घाः सर्वभूतेषु आत्मनि च मामात्मानं च अपावृतं अतिरोहितं बहिः कालरूपं अन्तः अन्तर्या

मिरूपं १० केवलं शुद्धं तां न मयं च सर्वसाधिष्ठानमिति मूलमेमानः मत्प्रावेन सह ध्यानभाजनं सेवा ११ पुष्कसोन्त्यजवि
शेषः ब्राह्मणो ब्राह्मणप्रसहितः ब्रह्मणपोब्रह्मणहितः ब्राह्मणादिष्वपि सुदृष्टमोदिमोः क्रमात् जातिक्रिमादय
गुणाहृतवैषम्यं तेषु विषमेष्वपि समं मत्स्वरूपं यः पश्यतीति समदृक् १२ १२ १२

अथादशावर्गः कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनैः स्मरन् मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्मात्मनोरतिः ९ देशान्पु
ण्यान्‌ आश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च १० पृथक् सत्रेण वा मह्यं पर्वया
त्रामहोत्सवान् कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ११ मामेव सर्वभूतेषु बहिरन्तरपावृतम् ईक्षेतात्मनि
चात्मानं यथा खममलाशयः १२ इति सर्वाणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते सभाजयन्मन्यमानो ज्ञानं केवल
माश्रितः १३ ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिंगके अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक् पण्डितो मतः १४

एम
६१

स्वपरस्वरूपेष्वेव स्वांहरोष्वहंबुद्धिः अन्योन्यमबुद्धिं वक्ष्याराह्यो के श्रीउ च १५ एतदनुष्ठानस्यावधिमाह यावदिति नोपजायते
नश्यताश्च भवति ३ उपासनायाः फलमाह नरेष्विति मद्भावो मत्सत्ता नरेषु अष्टउपलक्षणेषु सर्वभूतेष्वित्यर्थः स्पर्धासूयादि
भिः सह साभिः च असूयागुणेषु दोषारोपः तिरस्कारो मानभंगः अहंकारो अनात्मनि आत्मबुद्धिः गर्वो वा विमतिवि
शेषाद्वृत्तिः संस्कारैः सह नश्यन्तीत्यर्थः हिस्फुटं न स्तुतिमात्रं भगवानुद्धवं ११ २६ अथ षड्दशवर्गमाह गुरुष्व

विसृज्य स्मयमानान्स्वान्दृशं व्रीडां च दैहिकीं प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोखरम् १६ यावत्सर्वेषु भू
तेषु मद्भावो नोपजायते तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः १७ नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं पुंसो भाव
यतोऽचिरात् स्पर्धासूयातिरस्काराः साहंकारा वियन्ति हि १८ चतुस्त्रावर्गः गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलाभा
र्पणेन च संगेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च १९ श्रद्धया तत्कथायां च कीर्तनैर्गुणकर्मणां तत्पादाम्बुरु
हध्यानात्तल्लिंगेक्षार्हणादिभिः २० हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु

श्रूयेति भक्तात्मार्पणेषु अश्रुवा १ अर्पणं गुरवे वृह साधवस्त्वीभक्ताश्च साधवः केवलस्वधर्मनिष्ठाः ४ ईश्वराः लोकाकमे
विपाशपरपरामदाः गुरुरूपः तेषामाधनं सर्वकर्मार्पणं ५ कथायां श्रद्धा श्रवणेन स्मर्थः ६ गुणाः ऐश्वर्यादयः कर्माणि म
त्स्यादीनि ७ लिंगमधिष्ठानं प्रतिमादिर्दृक्षार्हणं १० अर्हणं पूजा ११ नवादिरिव बिन्दवेषु श्रापुत्र लौर द्वारं गावरोप
तिज्ञाभंगइति या कं दह स्व त्राष्ट्र निर्दिष्टैरेवांगैर्वर्गसमाप्ति विवक्षितं वात् ११ हरिरास्ते इति मनसा कामैस्तन्नखिन्नानु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफ एवं द्वादशवर्गानुष्ठानेन षड्वर्गो मनः षष्ठानीन्द्रियाणि ईश्वरे फलार्पणम् सर्वे भागवति भजनीयत्वेन रूपी हि शुद्ध्यत इत्याह यया
६२ ७३ प्रतीतेश्वित्तानि शाम्येति निशाम्य श्रुत्वा कर्माणि सख्यादीनि लीलावतारैः कृतानि वीर्याणि साध्यानि ७४ अत्र रमं
न्नाम यथोत्सादि ज्ञातत्सेन त्रास नम् आत्मनि स्वरूपेण मतिर्यस्य नन्तु लोके अत एव गतत्रपः ७५ एतेः फलमाह तदेति
बधनानि न्निर्वृत्तकर्मविपाकाश्रमाः तद्विष्णुभावमते सा प्राप्नोतीति तेन भावस्तद्विषयत्वस्यर्थः प्रामस्येभक्त्युदयावेलिसवा

एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे वासुदेवे भगवति यया संलभते रतिम् ७३ निशाम्य कर्माणि गुणान
तुल्यानि वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति ७४ य
दा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धसत्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् मुहुः श्वसन् वक्ति हरे जगत्पते नारायणेत्यात्मा
त्ममतिर्गतत्रपः ७५ तदा पुमान्मुक्तसमस्तबन्धनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः निर्दग्धबीजानुश
यो महीयसा भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ७६

सो भावो मनोविकारः तस्मात्तस्यानुकृतेन आशयाकृतीअर्थादिन्द्रियोदेवयेन पुंसा सतथा आशयोन्तःकरणं आकृतिर्व
पुः वहेपीन्द्रियादि विष्णुविषयेन भावेन तद्विषयोदिवास्य प्रसन्नेयतो वृषश्वतथा एतद्विषयः बीजानि पुण्यपापानि
अनुशयाः स्तेषांमिलितिबीजानुशयो लिङ्गदेहस्य महीयान साधनसहस्त्रेष्वत्तमः समेति संगतो भवति अधः अक्षजं इन्द्रि
यजे ज्ञानं यस्य तं अवाङ्मनसगोचरं रूपं प्राप्नोतीत्यर्थः प्रकृतः बीजानि ७ ७ ॥ ॥ ६२

अथैकादशवर्गमाह सर्वैरिति सर्वैर्बहिरन्तःस्तम्भतां भक्तानां च कथा लिङ्गप्रतिमाजपोध्यानं सर्पादि वश
दो भि न त्रमः नुलकर्म्याभ्युत्तारभे तमार समतोनेतिति सारकलितसत्तोजसो मइति सर्वे रूपकप हेद्दिखाम्प्रमार्न तु गंधस्त
भावःत रूप्यितिनेवे येस्तेत्रं दास्त्रकारिं यद्दिरजादि काममभिलाषं हासेन तु ऋङ्गादिसेवायां कामेनरहितः मत्य्यासा
वीत्रविष्णुजनाश्रया यथा मे न शस्य कामेन अत्र पा पुवर्ता मामिन्द्रिया णां विरसरव्याया पारे कोद शांगानि श्रुकः ६४

एकादशावर्गोः सर्वैर्मनः कृ सपदारवि दयोर्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु श्रुतीं चकारा
च्युतसत्कथोदये ६३ मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ तद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽङ्गसङ्गमम् घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे श्री
मत्तुलस्या रसनां तदर्पिते ६४ पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने कामं च दास्ये
न तु कामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः ६५ एवावर्गः आसु हरेरति वेपुसा सुघन्तस्तं चय
न्तेसो तस्मै तेपनस्त्रणो भीत अत्तमश्लोक अवाप्ते मा ६६ ॥

एवमन्वयमुक्तेन सांख्यवर्गानुक्त्वा व्यतिरेकमुखेन सावर्गमाह आपुर्वितापृ इति उत्पन्न आत्तं पाक्षिमादिं वपनग
त्यन् अत्र सावभिनयेन सर्वदृश्योपतिनत्सन्नं तस्य पुर्विनापन येन स्तम्पित सापुः सप ललाद स्तवरि सर्व अत्रवा
नेयेस मश्रतिगुणाभिधानेनेकूमंगामिस्पभिप्रेतं १ उनर त्रगाथो यगा नमेका किन ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु.का.टी. ननु कथमपापुष्यो वैपर्थ्यं भोगसमस्तावादित्यत आह तर इति उनतश्च हो विष्णुगहो ग्राम श्वसूकर श्वादिभिः सह सं स्तुतः
६३ तत्प्रस्ताव गृहीत नामा बिले छिद्रे न लिंग्रिपे बतकर्णे न न श्रुणवत इति नर विशेषणं अत्र कर्णीमध्योपेन इति न श्रुणव
तो मे इति चकेभ्य श्रवणमुक्तं २ रई उरो मंडूकः वश्य इच्छेदरसे गाथ्याः कथाः ३ पद्‌द्वेषवस्त्रम ४ शवसिमोरूगावी वाग्योमघ
तरवः किंन जीवंति मस्त्राः किंन श्वसंत्युत न खादंति न मेहंति किं ग्रामपश्चवोपरे ६७ श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः
पुरुषः पशुः न मत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः ६८ बिले बतोरुक्रमविक्रमान् पे न श्रुणवतः कर्णपुटे न
रस्य जिह्वा सती दार्दुरिकेव सूत न चोपगायत्युरुगायगाथाः ६९ भारः परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगं न न
मेन्मुकुंदम् शावौकरौ नो कुरुतः सपर्यां हरेर्लसत्कांचनकंकणौ वा ७० बर्हायिते ते नयने नराणां लिंगा
नि विष्णोर्न निरीक्षतो ये पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ ७१ जीवन्छवो भागव
तांघ्रिरेणुं न जातु मर्त्योभिलभेत यस्तु श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः श्वसन्छवो यस्तु न वेद गंधम् ७२
ये ५ बर्हमयूरपिच्छम् ६ द्रुमजन्म वृक्षसमलत्वम् ७ नाभिलभेत न स्पृशेत ८ श्री त्राब्दो नाम्नः पूजार्थः विष्णोः पादे
इति गच्छती विष्णुपदी विष्णुचरणास्यैतसर्थः ईलकांसा सा विति हीघ्रेय्यमसहारे ९ १० ११ राम
६३

अश्मसारं पाषाणवत् लोहवद्वा कठिनं विकृतेव यल्लक्ष्यं विक्रियामोग्गात् पराविकारा एतदाश्रूस्त्राणि रोमहर्षश्च १० श्रोत्रकः
सूत २३ अथ नववर्गमाह श्रवणमिति पादसेवनं पादयोः सेवनं नमनमित्यर्थः वंदनं स्तुतिः सख्यं भागवत नवलक्ष
णा नवोंगा भक्तादः पितरं ७ ५ सप्तवर्गमाह अनिमित्तेति अनिमित्तं निमित्तस्याभावः निमित्तं प्रयोजनं फलस्यते न
एवं लक्षणं क्रियायोगाः सर्वे सर्वे संस्तिहेतवः त एवात्मविनाशाय कल्पंते कल्पिताः परे इत्युक्ते न अमलः आत्मावि
तदश्मसारं हृदयं बतेदं यद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः न विक्रियेताथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु ह
र्षः ७३ नववर्गः श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेद
नम् ७४ इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येधीतमुत्तमम्
७५ सप्तवर्गः अनिमित्तनिमित्तेन निमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसंभृतया चि
रम् ७६ ज्ञानेन दृष्टतत्वेन वैराग्येण बलीयसा तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना ७७ ॥
मं पस्मात्तेन शुद्धं मं न हृद्यात्मके नेत्यर्थः १ श्रुतं कथाश्रवणं तेन संभृता उपचिता २ दृष्टतत्वेन सत्पुरुषासक्ता त्यातिरे
केण ३ वैराग्येण गुणसंग त्यजनेन गुरुपमला पक्वस्या बलीयसा वशीकार संज्ञा लक्षणेन योगाध्यानं ६ योगः सत्र
हनो पायध्यान संगति युक्ति स्थितिना नार्थांत ध्यानमेवार्थमात्र निर्भातं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति समाधिलक्षणम् ७

मुक्ताफल ६७

अत्र स्वधर्मादिभिः षड्भिः तीव्रया श्रुतसंभृतया च भक्त्या दह्यमाना प्रकृतिस्तिरोभवित्रीति प्रतिपन्नं यथा श्रुतेनु स्वधर्मा
दिव भक्तेरप्यंगकोटिनिविष्टत्वादितीदानुपपत्तिः प्रक्रांतं चांगित्वं भवित्रीति साधुकादिति तत्र यत्र न पुनराविर्भावः
स साधुतिरोभावः यथा यथारणिरग्निसाधनं तेजसा न रूपतितद्वत् प्रकृतिः भक्तिं प्रसाध्य मुक्ति रूपा सती तत्ते जसा न रूप
तीत्यर्थः कपिलः २ २७ षड्वर्गमाह वाणीति पारमो हरत्वाम् नः शिरः प्रणामे हे निवास जगत् जगन्निवासोपसेति

प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम् तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः ७८ षड्वर्गः वाणी गुणा
नुकथने श्रवणौ कथायां हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे दृष्टिः स
तां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ७९ पंचवर्गः अप्येवतां रतां आश्रवदर्शनं तां त्वाभिवंदतां नतां स्मरतां
तदंहरि भासमलात्मनाम् ८० चतुर्वर्गः तस्मादेकेन मनसा भगवान् सात्वतां पतिः श्रोतव्यः कीर्तितव्य
श्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा ८१

निवासत्वात् सप्तमी विशेषणो बहुव्रीहादिति पूर्वनिपातः नलकूवरः श्रीरुस्सम् १० १० पंचवर्गमाह अप्येवतामिति अ
तस्वः श्रीरुस्सम् १० ८६ चतुर्वर्गमाह तस्मादिति यस्मात्सर्वधर्माणां विष्णुभक्तिः फलम् सात्वताम् सत्त्ववताम्
सच्छब्देन सत्त्वम् यतेस्ततः शौनकम् १ २ त्रिवर्गमाह तस्मादिति॥ ॥ श्री श्री श्री एम ६७

तस्मात् यस्मात् अन्येषां सदोषत्वात् सर्वात्मसारात्मीयत्वं भगवत्त्वाद्भजनीयत्वं ईश्वरत्वाद्दुरत्ययं श्रवणादिभ्य इति हेतुः
अभयं मोक्षं शुकः २ १ तस्मादिति तस्मात् यस्मात् भक्त्यावेदवेदेरस्तामयं सर्वात्मना सर्वावस्थेनापि सर्वदेशेषु स
र्वकालेषु च शुकः २ २ ननु वर्गीत एवोक्तत्वे को नित्रिवर्गस्तु कि मर्थं पुनरुच्यते इत्यत आह पुनर्वचनमिति

तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताभयम् ८२ तस्मा
त्सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयो भगवान्नृणाम् ८३ पुनर्व
चनं त्रिवर्गस्य तरंगतेमसख्यापनार्थं इति मुक्ताफले भक्त्यंगवर्गलक्षणो भेदाश्च वर्गस्य अथ
विष्णुश्रवणं

तमवर्योस्यतित्राः सर्वास्मस्यपेसहत्यर्थाम् सर्वस्य वर्गन्यस्य स्मानरंगत्वरसम् नत्सर्वस्यत्वं तरंगत्वमपि सुत्कं भवति
इत्याचार्यश्रीवोपदेवपंडितविरचिते वल्लहीपिकायां भक्त्यंगलक्षणो भेदाश्च एवं भक्त्यंगान्युक्त्वा तेषु सर्वश्राः
श्रोतव्येषु प्राधान्यात्रिवर्गमेवस्तोति वर्गस्येति महिमेति शेषः॥ तेष्वपि श्रवणमाहात्म्यमाह अयेति कोनामेति॥

पु०भा० महत्तमाः एकांतेन निःप्रमेन परायणं परः आश्रयो यस्य तेषां महत्तमैः कथ्यमानः असहस्वभवतीति भावः अंतं नि
६५ श्चयम् इदं रूपं ईदृशं रूपेस्य वमस्तरोतीमारि अगुणस्य गुणान् सु (वो) धिवत् स्वरूपसुखलुब्धतारग्रहीत गुणास्य
स्वरूपसुखमेव गुणोघमिश्रं नममानुखमति अभिव्यक्तिनारतम्यानुखतारतम्यम् भवो रुद्रः पाद्मो ब्रह्मा मु

को नाम तृप्येद्रसवित्कथायां महत्तमैकांतपरायणस्य नांतं गुणानामगुणस्य जग्मुर्योगेश्वरा
ये भवपाद्ममुख्याः १ ततो भवान्वै भगवत्प्रधानो महत्तमैकांतपरायणस्य हरेरुदारं चरितं
विशुद्धं शुश्रूषतां नो वितनोतु विद्वन् २ को नाम लोके पुरुषार्थसारवित् पुराकथानां भगवत्कथा
सुधां आपीय कर्णांजलिभिर्भवापहामहो विरज्येत विना नरेतरम् ३ ३ ३

ख्यशब्दात्सनकादयः योगस्य समाधेरीश्वराः वशीकृतसमाधयः समाधिबलात्कलितसकलपदार्था अपि विस्मृगु
णान्कलयंतीत्यर्थः १ ततः इति भगवत्प्रधानः इति बहुव्रीहिः महत्तमेति तत्पुरुषः विशुद्धं कर्मेन राम कीर्तिं शौ
नकः सूतम् १ १२ को नामेति पुराकथानां मध्ये नरेतरं पशुम् मैत्रेयः विदुरम् ३ २ १ श्री राम
६५

तर्षो विषमेच्छा अनुवारः दस्यैः क्षिपमाणारिस्यर्थः निवृत्ततर्षैरिभिः त्रिभिर्मुक्तमुमुक्षुसकामानां त्रविरज्येत इत्युक्तं पशुघ्नो
हिंसाविरतः राजा श्रुवं १० १ कस्तृप्नुयादिति तीर्थपादो विष्णुः सत्रेषु बुद्धगुणेषु विस्मृतमहिम्नः सा कल्मैनक्तु महाकाल
तऊगुणानो सुखनामरूपैः रामस्त्र स्त्वकर्णानांडीं कर्णमूलं विदुरः मैत्रेयं एतेहि शुश्रूषोर्वचसा २ ५ श्लोकः की

निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोभिरामात् क उत्तमश्लोकगुणानुवादा
त्पुमान्विरज्येत विना पशुघ्नात् ४ कस्तृप्नुयात्तीर्थपदोऽभिधानात्सत्रेषु वः सूरि
भिरीड्यमानात् यः कर्णनाडीं पुरुषस्य यातो भवप्रदां गेहरतिं छिनत्ति ५ को वा भग
वतस्तस्य पुण्यश्लोकेड्यकर्मणः शुद्धिकामो न शृणुयाद्यशः कलिमलापहम् ६
एवं तं न वितृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमैः यच्छृण्वतां रसज्ञानां स्वादु स्वादु पदे पदे ७ ॥

र्तिः ईड्यं स्तुत्यं ६ यत्प्येयैविक्रमाः स्वादु स्वादु स्वादवः स्वादवः उप पत्यसुपां सुलुक् पूर्वसवर्णेति सुलुक् पदे पदे स
णो सर्पणे शौनकः सूतं १ १ श्री रामजी सहाय ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताः श्रुतस्येति मुकुंदस्य पादारविंदं येषां हृदयेषु तत्तेभ्यस्तस्य मुकुंदस्य गुणानुश्रवणम् श्रुतश्रमस्य फलम् विदुरः मैत्रेयं ३ १३
६६ पिबंतीति सतामात्मनः सुहृदः आत्मत्वेन ज्ञातस्य शुकः २ २ ज्ञानमिति हरिकथासु को न निर्वृतः को वा रतिं न कुर्यात् य
त् यस्मात् ज्ञानादयो गुणाः आ इति स्मरणे भागवतसंग्रहे शुकः स्मरति प्रतिनिवृत्तं यत्त्रोरितं तत्त्रैवलीनम् गुणाना

श्रुतस्य पुंसां सुचिरश्रमस्य नन्वंजसा सूरिभिरीडितोऽर्थः तत्तद्गुणानुश्रवणं मुकुंदपादारविंदं हृदयेषु
येषाम् ८ पिबंति ये भगवत आत्मनः सतां कथामृतं श्रवणपुटेषु संभृतम् पुनंति ते विषयवि
दूषिताशयं व्रजंति तच्चरणसरोरुहांतिकं ९ ज्ञानं यदाप्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रं आत्मप्रसा
द उत यत्र गुणेष्वसंगः कैवल्यसंमतपथस्त्वथ भक्तियोगः को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न
कुर्यात १० १०

र्मिचक्रं महदादिप्रपंचः पूर्वोपेन ज्ञानेन तत्त्वया आत्मप्रसादः शुद्धसत्वात्मकत्वं उभयत्र गुणेष्वसंगः इहामुत्र भोगविरागः
कैवल्यमिति वसंमतः पंथाः फलसाधनत्वेपि फलरूपत्वात् शार्ङ्गधरादिवत् जनवत् शुकः २ ३ तस्मिन्निति॥ एम
६६

तस्मिन् भागवतसरसि महद्भिर्मुखरिताः वाचालीकृताः स्वयमेवात्मानं यथामत्या वर्णितवंतो व्याख्याताः महन्मनो मुखादाभूर
णास्पतरवैस्य तच्छेषतम् परितः सर्वतः श्रोतॄन् प्रति अवितृषः विविधतृष्णारहिताः तदेकाभिलाषा इत्यर्थः अशनं भु
क्तं तृणमरणं चेति षड्ऊर्मयः मनसः शोकमोहौ च प्राणस्य च तृषा क्षुधा जरामृत्यु शरीरस्य षडूर्मिरहिताः शिव इति वचनात् ना
रदः मीनवर्हिषं ४ २९ गृहेति आवेशः स्थितिः कुशले विहिते वार्त्ता याम्रुत तातयापाता नीतः यामः प्रहरो येः भ

तस्मिन्महन्मुखरिता मधुभिच्चरित्रपीयूषशेषसरितः परितः स्रवंति ताये पिबंति तायेपिबंत्यवितृषो न
पगाढकर्णैस्तान्न स्पृशंत्यशनतृड्भयशोकमोहाः ११ गृहेष्वाविशतां चापि पुंसां कुशलकर्मणाम्
मद्वार्त्तायातयामानां न बंधाय गृहा मताः १२ कुतोऽशिवं त्वच्चरणांबुजासवं महन्मनस्तो मुखनिःसृतं
क्वचित् पिबंति ये कर्णपुटैरलं प्रभो देहंभृतां देहकृदस्मृतिच्छिदम् १३ १३ श्री

गवान् प्रचेतसः ४ ३० कुत इति आसवः पुष्परसः कीर्तिरूपमहतां मनस्तो मुखात् निःसृतम् मनस्त इति प्रथमार्थे तसिः
तत्र समासः मनः शुभ्राम हरिर्वर्णितमित्यर्थः क्वचित्

मुक्ताफ
६९

विध्यः मंगलघ्नाः अमृतं सुधा उदवहाः नद्यः सरितो गंगा तन्मयम् अत एव त्रिलोक्याः स्तुतम् शमलानि पापानि अनुश्रय
त इत्यनुश्रवं कथा तीर्थं श्रुतिभिः श्रवणाभ्याम् अङ्घ्रिजं गंगा अंगसंगैः स्नानादिभिः शुचीषीदंतीति शुचिषदः उपस्पृशः
आचमनम् सामीप्येन सेवा च तीर्थद्वयोपस्पर्शसाध्यस्य शुचिषदत्व सिद्धवन्निर्देशात् कार्यकारणयोः पौर्वापर्य
रूपातिशयोक्तिरियम् एवे उपस्पृशंतीति ते शुचयः स्युरित्यर्थः श्लाघाः श्रीकृष्णम् ११ ६ यत्कीर्तिस्त्वमंगलघ्ने

विध्यस्तवामृतकथोदवहास्त्रिलोक्याः पादावनेजसरितः शमलानि हंतुम् आनुश्रवं श्रुतिभिरंघ्रिजमं
गसंगैस्तीर्थद्वयं शुचिषदस्त उपस्पृशंति १४ भक्तोत्तमश्लोकगुणानुवादः संगीयतेऽभीक्ष्णममं
गलघ्नः तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः १५ ये तु त्वदीयचरणांबुजकोश
गंधं जिघ्रंति कर्णविवरैः श्रुतिवातनीतं भक्त्या गृहीतचरणः परया च तेषां नापैषि नाथ हृदयांबुरुहात्स्वपुंसाम् १६ पैरिना

संगीयते प्रतिवाक्यं संसाते सार्थं त्राय त्रमंगानश्रवणाभीप्सानां मद्भक्तीर्थं शुक १२ ३ ये त्विति गंधः कीर्तिरामोदः कोशो
भांडागारं कुड्मलपक्षे हि गधामावः श्रुतिर्वेदः चरणाग्रहणां कीर्तिसैकदेशस्येव श्रुतिगोचरत्वं न सर्वकीर्तिरिति त्वाप
नार्थं भक्त्या ग्रहणात् परं ज्ञानयोगाय विना यया सिधिये ते कीर्तिश्रवणानिष्ठास्तेषां मनोऽस्य न्ना सीत्यर्थः ब्रह्मा विष्णुं ३ ९ राम
६९

श्रवणमाहात्म्यसदृशामुक्त्वा उपसंहरति इत्थमिति परो निराकाशः दृशः सान्स्तितुमिच्छा आर्षभनिर्लं तस्य रूपमनुविड
बनानि अनुचिंतानि तत्स्वरूपमाहात्म्यपर्यालोचनेन सदृशानीत्यर्थः जगतः स्थ्यादिकर्तुर्हिं कंसादिकीट निरसने विरु
पलौतुकं कर्मपापम् कषणांहिंसा अपास्वानितिराजस्याशीः अनुवृत्तिं भक्तिं शुकः १० ९० श्रवणांस्तु तावकी

इत्थं परस्य निजधर्मरिरक्षयात्तलीलातनोस्तदनुरूपविडंबनानि कर्माणि कर्मकषणानि यदूत्तमस्य श्रू
यादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् १७ इति विष्णुश्रवणं अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि यद्व्या
जहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः ८ एतेनैव ह्यघोनोऽस्य कृतं स्यादघनिष्कृतम् यदा नारायणायेति जगा
द चतुरक्षरम् १९ स्तेनः सुरापो मित्रध्रुक् ब्रह्महा गुरुतल्पगः स्त्रीराजपितृगोहंता ये च पातकिनोऽपरे २
० सर्वेषामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतम् नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः २१ ॥

जैनं स्तौति अयमिति अयमजामिलः निर्वेशः प्रायश्चित्तम् १८ अघोनः अघवतः अतः मघवच्छब्दवद्रूपम् यदा
य स्मिन्नेव काले एतेनैव कालेन निमेषत्रयमात्रेण १९ किं बादरायणेन यतो नाम व्याहरणात्तेन तद्विषया मति
र्भवति २१ तदितरैः प्रायश्चित्तैस्तु तत्पापक्षयमात्रं फलं वादितिचेत्तत्राह न निष्कृतैरिति ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ता० निःकृतं प्रायश्चित्तं परस्य ग्रहणामु संस्कृतेषु नामसु उत्तानसनिरासार्थम् यत्तु नरोत्तमश्लोकगुणोपलंभकं व्याहर्तुर्विष्णुगुणा
६८ ज्ञानं करोति तदिति हरेर्नाम्नोऽधिकं पुनः पापप्रवृत्तिनिवारणात् २२ तस्मात्तत्प्रायश्चित्तं नैकांतिकं नात्यन्तिकम् यद्यस्मात्
असत्पथे धावति पुनरपि यत्कामयं करोति तत्तस्मान्निर्हारमस्य तन्नाशं गुणानुवादः विष्णोर्गुणानामनुरसनेन तन्मयावाप्ति
मत् नामव्याहरणात् तत्तोप्यधिकं काम्यकर्मप्रवृत्तिनिवारणात् सत्त्वभावनः इति विशुद्धोर्जितसत्त्वमन्तःकरणं यो

न निःकृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुद्ध्यत्यघवान्व्रतादिभिः यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलंभकम् २२ नैकांतिकं तद्धि कृतेपि निःकृते मनः पुनर्धावति चेदसत्पथे तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः २३ सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा मुकुंद नामग्रहणमशेषाघहरं विदुः २४

२४ २४

ति २३ ननु अजामिलेन पुत्रनाम गृहीतं न तु विष्णुनामेति चेत्तत्राह सांकेत्यमिति सांकेत्यं अन्यत्र प्रयुक्तं संकेतितम्
पारिहास्यं विष्णुरसीति परिहासेनारोपितम् स्तोभं गीतालापपरिपूरणार्थं गृहीतम् हेलनं किं विष्णुनेति निरादरे
विष्णोरिदं नामेति ज्ञातं चेत्तत्सर्वं विनापि फलप्रदमित्यर्थः २४ यद्यपि विष्णुनामैव पुत्रनाम ज्ञानं च तथापि संभ्रम
भ्रमादज्ञानमिति चेत्तत्राह पतित इति ॥ ॥ ६८

अवशेन संकल्पं विना यथा वेगाद्विनिर्गता वर्णास्तैरेवाद्विष्णुनामरूपा जाता इत्यर्थः तथापि पातनां नार्हति पापस्य पात
कीर्तनं हि तत्र न निष्पन्नं श्रवणेन तु निष्पन्नमेव अश्रमकीर्तितनामवत् यस्मात्तत्त्वस्य पापसंकल्पं विना कीर्तनमपि न चेत
ग्रहणोति तस्मान्न पापक्षयः श्रुतिप्रसंगात् अकारोऽपि प्रसिद्धं विष्णुनाम तद्यथा रूपं विधिना कीर्तितं श्रुतं स्मृतं वा
कोपि नास्ति तस्मादिदं विष्णुनाम तत्त्वममया कीर्तितं श्रुतं स्मृतं चेति मत्ज्ञानं तस्येव पापक्षयः संगीकृतं अयम् विष्णु
हूताः पमहूतान् ६२ आपन्न इति॥ गृणन् कीर्तयन् यतः यस्मात्स्वयं भयं साक्षाद्भयं यत्सत्त्वं धारमेषां भयहेतुरल

पतितः स्खलितो भग्नः संदष्टस्तप्त आहतः हरिरित्यवशेनाह पुमान्नार्हति यातनां २५ आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन् ततः सद्यो विमुच्येत यद्बिभेति स्वयं भयं २६ न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् तद्वायसं तीर्थमुशंति मानसा न यत्र हंसा निरमंत्युशिक्क्षयाः २७ ॥

प्र शौनकः सूतं ११ न यदित्यादि व्यासोवाक्यं विचित्राणि पदानि यत्र तत्तथा जगत्पवित्रं यस्मात्तत्तथा कर्हिचित्करोचि
त उशंति मन्यन्ते मानसाः हंसाः ब्रह्मनिष्ठाः मनन्ति भवाः तत्र काकरूपः विरमंति उशिक्षया रमन्ते उशिक् उत्तमः क्षयो निवासो येषां
ते तथा काकतीर्थं यथा हंसानामा मानसा सरोवरस्थाः २७ विष्णुमहिमायुक्तं वाक्यं निंदितं ततः सहितं स्तोतीति तद्वाणीति

मु०का० वाग्विसर्गो वाक्प्रयोगः जनताजनसमूहस्तस्या अघं पापम् तस्य विप्लवो विनाशहेतु कोसौ यस्मिन् अनंतस्य नामानि
६९ अबद्धवत्यपि पद्यत यस्मात् तं वाग्विसर्गं साधवो वक्तृ विप्र ति शृ एवं ति श्रोतरि स्तुति गृणंति उभयाभावे स्वयं गायंति
२८ इहेहीति सर्वस्य सत्कर्मणो विष्णुभजनं फलमिति श्लोकार्थः सत्कर्मस्तदुपदेशः तच्छ्रवणं अतम् तस्यार्थावधा

तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि नामान्यनंतस्य यशोंकितानि यत् शृ
ण्वंति गायंति गृणंति साधवः २८ इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धदत्तयोः अ
विच्युतोर्थः कविभिर्निरूपितो यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं २९ यायेणामुनयो राजन् नतिवृत्ता विधिने
षेधतः नैर्गुण्यस्था रमंते स्म गुणानुकथने हरेः ३० यन्नामश्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्तो वा यदि पति
मं तः प्रलंभनाद्वा हंत्यंहः सपदि नृणामशेषमन्यं कं शेषाद्भगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः ३१ ॥

णां बुद्धम् तस्यानुष्ठानं स्विष्टम् दत्तयश्च अविच्युतः अविनाशी नारदव्यासम ९ ५ यायेणेति नैर्गुण्यं परब्रह्म
शुकः २ १ यन्नामेति यस्य नाम श्रुतं सत् नृणां अंहः पापं हंति यश्चानुकीर्तयेत्तस्य विश्वार्तो रोगी प्रलंभनं परिहा ६ ६ म
सः ततः शेषाद्भगवतः अंकं मुमुक्षुराश्रयेत शुकः ५ २५ यतदिति ६९

योगिनः समाहिताः शुकः २ १ पतित इति स्खलास्तु तहला ३३ संकीर्त्यमानेति अनुभावो महिमा व्यसनं मलम् त
च्छेदधामापि कर्मकार्यं च तत्रोभयोरपि निवृत्तिविवक्षया क्रमात्ययोः पादानम् स्तुतः १२ १२ मृषेति मृषा असत्याः

एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् योगिनां नृपनिर्णीतं हरेर्नामानुकीर्तनम् ३२ पतितः
स्खलितो वार्तः क्षुत्वा वा विवशो ब्रुवन् हरये नम इत्युच्चैर्मुच्यते सर्वपातकात् ३३ संकीर्त्यमा
नो भगवाननंतः श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसाम् आविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं यथा तमोर्कोऽभ्र
मिवातः ३४ मृषा गिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा न कथ्यते यद्भगवानधोक्षजः तदेव सत्यं तदु
हैव मंगलं तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ३५ ३५ ३५ ॥॥

या अस्य मिथ्या मतत्वात् असतीः अमंगलाः असत्कथाः अपुण्यरूपाः यत् १२ याभिः कान्तर्हि समीच्य
इत्यत आह तदेवेति उभयोह प्रसिद्धं भगवतां श्रीमतां गुणानामुदयो यस्मात्तत्तथा ३५ ॥॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफ ७० रुचिरं प्रीतिवर्द्धनम् तदेवरम्यं मेत्रायणीसुरम् अतो नवं नवं गाथत्रयं पूर्वापरसंदर्भशोधककम् महोत्सवं च पश्मि
नमस्ततः १२ १२ कलेरिति परं वैकुंठं शुकः १२ ४ दरिति आतुरः सरोगाः कर्मपापं उत्तमां गतिं मोक्षः नयक्ष्यंति
नरजपिष्यंति शुकः १२ ३ उपसंहरति इत्थमिति रुचिरेति प्रोठ चेष्टितानां मुक्तिः शांतमानि सुखात्मकानि श्रम

तदेव रम्यं रुचिरं नवं नवं तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् तदेव शोकार्णवशोषणं नृणां यदुत्तमश्लो
कयशोनुगीयते २६ कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान्गुणः कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबंधः
परं व्रजेत् २७ यन्नामधेयं म्रियमाण आतुरः पतन्स्खलन्वा विवशो गृणन्पुमान् विमुक्त
कर्मार्गल उत्तमां गतिं प्राप्नोति यक्ष्यंति न तं कलौ जनाः २८ इत्थं हरेर्भगवतो रुचिरावतारवी
र्याणि बालचरितानि च शंतमानि अन्यत्र चेह च श्रुतानि गृणन्मनुष्यो भक्तिं परां परमहंस
गतौ लभेत २९ इति श्रीमुक्ताफले विष्णुकीर्तनमहिमा अथ विष्णुस्मरणं ॥ १ ॥

च ब्रह्मन्स्तथा हेरस्तानि श्रुतानि च काररूपसुभपत्रमाधामार्थमयशसम्प्रेमाक्तिकाम् शुकः १० १२ इति श्री
कैवल्यदीपिकायां वोपदेवकृतायां विष्णुकीर्तनमहिमा क्रमप्राप्तस्मरणमाहात्म्यमाह अथेति ॥ ॥ मु.फ ७०

तस्मिन्निति तस्मिन्नविष्टे कूटस्थ कर्मणा पामरयोनेमहिनाम् हातव्येन हि स्वाप्नोपि क्रमः हरिस्मृतिर्हि सर्वार्थातरमाह शुकः
८ १० एतावानिति सांख्यं प्रकृतिपुरुषविवेकः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः स्वधर्मपरिनिष्ठा नित्यनैमित्तिकानुष्ठानं एभि
स्त्रिभिरेतावान्परो जन्मलाभः जन्मनः साफल्यम् यदंते नारायणस्मृतिः शुकः २१ यशाइति यशांसि श्रीणां वते

तस्मिन्नविष्टे स्थकूटस्थ कर्मणामापावितेश्रमहिनामहीपतः स्वप्नोपथाद्विप्रतिबोध आगते हरेः
स्मृतिः सर्वविपद्विमोक्षणम् १ एतावान्सांख्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया जन्मलाभः परः पुंसा
मंते नारायणस्मृतिः २ यशः श्रियामेव परिश्रमः परो वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु गुणानुवा
दश्रवणादरादिभिर् विस्मृतिः कृष्णपदारविंदयोः ३ अविस्मृतिः श्रीधरपादपद्मयोः क्षिणोत्य
भद्राणि शं तनोति सत्वस्य शुद्धिं परमात्मभक्तिं ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तं ४ ४ ॥

वंधिसुपशो निमित्तेषु श्रीनिमित्तेषु च आचारादिषु परः केवलः परिश्रमः क्लेश एव न तु फलं यस्मात् गवत्पादस्योरवि
स्मृतिः सा च तु गुणानुवादादिभिः ३ ननु किमविस्मृत्येति तत्राह अविस्मृतिरिति क्षिणोतीति हिनस्ति अभद्राणि दुर्वा
सनाः शं सुखं सत्वशुद्धिर्वीजस्यनो ततो भगवति प्रेम ततोन्यत्र विरागः ततः परोक्षो बोधः ततः साक्षात्कार इत्यर्थः सूतः १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रकाशफल विद्यार्थेश्वानदानशुचाशन्ताः प्राणनिरोधः प्राणायामः जप्यमणानां हरिनाम ५ तस्मात् यस्मात्ततो हरिस्मरणात् पुरुषः
७१ परांगतिं याति ६ त्रिपमाणेति इति आत्मभावे स्वरूपप्राप्ति सर्वात्मत्वात् तन्मयत्वम् सर्वत्र संभवत्वात् भक्तः स विष्णुवि

विद्या तपः प्राणनिरोध मैत्री तीर्थाभिषेक व्रत दान जप्यैः नात्यन्तशुद्धिं लभतेन्तरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्यनंते ५ तस्मात्सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवान्नृणाम् ६ त्रिपमाणोत्र वह्नि न सन्तो याति परांगतिम् ६ त्रिपमाणोऽभिधेयो भगवान् परमेश्वरः आत्मभावं नयत्यंग सर्वात्मा सर्वसंभवः ७
इति वीपूर्व कृते मुक्ताफले विष्णुस्मरणम् अथ विष्णुश्रवणकीर्तने एकान्तलाभं वचसोनु
पुंसां सुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः श्रुतेश्च विद्वद्भिरुपाकृतायां कथासुधायामभिसम्प्रयोग
१ अ एवं ततः अद्य प्रानि संगणातश्च स्वचेष्टितम् कालेन नातिदीर्घेण भगवान् विशते हृदि २ २

वर्त्मत्वात् सम्प्रावापतिः शुकः १२ २ इति कैवल्यदीपिकायां विष्णुस्मरणम् एवं प्रत्येकं श्रवणादिस्तु लाभ्यति संयोगा एम
स्तोतुमाह अथेति नुग्रहोउपाकृतो निरूपिता मैत्रेयः ३६ अतः इति नातिदीर्घो ऽस्वल्पः ब्रह्मानारदम् २२ मथेति ।७१

ततेषु मरुत्यारिषु सत्सु स्वमग्रूपुरुषाख्यम् भगवानुद्धवम् ११ १४ एतदिति एतत् विष्णुयशः नरिष्यते न नश्यति यस्मात् अनुवर्णनमिति पक्षे दुर्गिर्जितम् ११ १४ एतदिति एतत् विष्णुमन्त्रः नरिष्यते न नश्यति स्वस्य श्रवणम् स्वार्थेणार्जितपक्षेनुकीर्तनमिति तद्रूपमपि स्तुतं शुकः ८ १२ तद्गानेयानुसंहितया कीर्तितया च अमघा सेह

यथाग्नि यात्मवरिमत्स्यतेजसो मत्सुणपगाथाश्रवणाभिधानैः तथा तथा पश्यति तत्त्वम् सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवांजनसम्प्रयुक्तम् २ एतन्मुहुः कीर्तयतोऽनुशृण्वतो न रिष्यते जातु समुद्यमः क्वचित् पवित्रमश्लोकगुणानुवर्णनं समस्तसंसारपरिश्रमापहम् ४ इति विष्णुश्रवणकीर्तने अथ स्मरणकीर्तने वपुषि हि महायोगिन् धर्मं ततः कर्मरतो सु सद्यो नेमान् रिष्याम स्तावकेऽस्तारं तमः ५ स्मरंतः कीर्तयंतस्ते कृतानि गिरितानि चगतुस्मितेक्षणाक्ष्वेलि पिंगलो लोकविडंबनं ६ इति विष्णुस्मरणकीर्तने ॥ ॥

याचश्रिंतः तावकैर्भक्तैः सहत रिष्यामः ५ स्मरंत इति उत्स्मितं उत्तमं हास्यं क्ष्वेली परिहासः ६ हे कलात्र पुंसक लम्बउ
द्धवः श्रीहंसं ११ ६ इति टीकायां विष्णुस्मरणकीर्तने अथ विष्णुश्रवणकीर्तनस्मरणानि ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफ.
७२

अशेषसंक्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः अनुवादः कीर्त्तनं सेयामनसः संनिधानम् तत्र रतिः प्रीतिः आत्मलब्धा
स्वाभाविकी मैत्रेयः विदुरं ३७ अयातयामेति तस्यस्वामं भुवस्यपातयामाः उपभुक्ताः तद्विपरीता अयामाः पुनः पु
नः पुनरुपभुज्यमाना अपि अपूर्ववदुपभोग्याइत्यर्थः मावस्प्रिंपीमेमन्वंतरास्समानंतावंतोयामाः विष्णुकथासंबं
धादुत्तरोत्तरं रमणीयाः जाताइत्यर्थः कुर्वतः स्ववाकोशुंवतः मैत्रेयः ३ २२ अवणादिति अंतेवसायिनोप्य

अशेषसंक्लेशशममेविधत्ते गुणानुवादः श्रवणं मुरारेः किंवा पुनस्तच्चरणारविंदपरागसेवारतिरात्म
लब्धा ७ अयातयामास्तस्यासन्यामाःस्वांतरयापनाः एवंतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो ब्रुवतः कथाः
८ अवणात्कीर्त्तनाद्धानात्पूयंतेंतेवसायिनः तवब्रह्ममयेशास्यकिंपुनस्तेशाभिमर्षिनः ९ मर्त्यस्तया
ननुसमेधितयामुकुंदश्रीमत्कथा श्रवणकीर्त्तनचिंतयैति तद्धामदुस्तरकृतांतजवापवर्गंग्रामाद्वने
क्षितिभुजोपययुर्यदर्थाः १०

जाः ब्रह्ममयोब्रह्मरूपः ईशास्दर्शनं अभिमर्शः स्पर्शः तौ विद्यतेयेषां तेतथानारदः श्रीकृष्णं १० ७० मर्त्यइतितयाब्र एम
ह्मसभाहोमप्रतिहूंया श्रवणकीर्त्तनचिंतयेतिद्वंद्वैकत्वेपिनपुंसकत्वमितिकीर्त्यजपेतत्त्वोक्तं तद्धामवैष्णवस्था ७२
न कृतांतस्यजवोवेगस्तस्यापवर्गंअपवर्जनंनिवृत्तिर्यस्मिन्ततस्अकालकलितमित्यर्थः परीक्षाः पद्मामाभिलाषा शुकः १० ८०

पानीति हृत्तिः स्थितिः अनन्यविषयाणि अनन्यसाध्यानि गानंकीर्त्तनं अनुमोदनंमानसःस्वीकारः सचस्मरणपूर्वकः शु
कः १० ८९ तस्येति अविदुःरक्षकस्य रंहितुःत्यघुःसंहर्त्तुश्च अंघ्रिमूलंतदुत्तरश्लोकस्थेनभजामीत्यनेनान्वयः यत्रस्थ
मत्रास्थितं कर्म पुण्यपापे गुणाः रजः प्रभृतयः कालोमृत्युस्तएवविकाराः पारकत्वात्तरुजोरोगाः एते स्वजंतस्थितं
रेबाधवार्त्तीःस्तुतिर्वाचागुणकीर्त्तनं जपः मनसा जपस्तु उच्चारइतिधातुसूत्रात् नितमंतिश्रवंति उपसर्गयोगा

पानीहविश्वविलयोद्भवर्त्तिहेतुः कर्माण्यनन्यविषयाणिहरिश्चकार यस्त्वंगगायतिशृणोत्यनुमोद
नेवाभक्तिर्भवेद्भगवतिह्यपवर्गमार्गे ११ तस्यावितुःस्थिररजःहरितुरंघ्रिमूलंयत्रस्थनकर्मगुणकाल
रुजः स्पृशंति यद्वैस्तुवंतिनिनमंतिजपंत्यभीक्ष्णंध्यायंतिवेदहृदयामुनयस्तदाद्ये १२ मनसो
वचसोनःपुंःक्रूपमपांतांबुजाश्रयाः वाचोभिधायिनीर्नाम्नांकायस्तत्प्रह्वणादिषु १३ ॥।॥

ह्यमर्थः धात्वर्थवाधनेकश्चित्तकश्चित्तमनुवर्त्तते इत्युपसर्गवृत्तौ वेदोहृदयेषांतेतथा तदास्सेविष्णुमानयेमार्कं
डेयः नारायणं १२ ८ मनइति अभिधायिनीः अभिधायिकाःतेषुनामसुप्रह्वणां नम्रता सापकीर्त्तनस्यग्रयुक्त
त्वात्अवणादेरेतेत्यर्थसिद्धं आदिशब्दात्तालस्वरादि १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल
७३

कर्मेभिरिति मनसोरस्तमरस्तेव सिद्धमतिपुनर्वचनेविद्वर्गमध्येपिसमरणासात्संततंगतोवक्तुं एतामेवहि शास्त्रेषु श्रव
णमनननिदिध्यासनशब्दैरुक्तं ते नेदारत्यः उद्धवं १० ४६ इतिश्रीमुक्ताफलटीकायांविस्मृतमंगमप्रकरणे इति पूर्वो
क्तेर एवमपिपता मवंधेनविस्मृतं चात्मकं नित्समपारत्रपंचविधि अविष्टंव्याख्यातुमिरमारभ्यते अथेति तत्रापिनाग्र्ह
तविशेषणाबुद्धिविशेषमुपसंक्रामतीतिमापातामामप्यपरिहारणविशेषमतिपत्त संभवाभक्तसामामलक्षणाम
वतारयितुमाह तत्रेति स्वक्रदिति सकृदिमारिबुध्यपिशाद्वः प्रत्येक सकृदपिकिंपुनरभ्यासेन मनःसंज्ञमात्मकमपिस्व
तःकरणाक्तिं पुनर्निश्चयात्मिकाबुद्धिः परारविंदमोरविंदमोरपिकिंपुनःसर्वमतो निवेशितंबलाद्पिकिंपुनःस्वतोनि

कर्मनिर्धाम्ममाणानांपत्रद्वापीश्वरेच्छया मंगलाचरितेर्हानेर्मतिर्नः कृसर्ईश्वरो १४ इतिमुक्ताफलेविस्मृम
तंगवर्गमकरणम् अथविशुभक्तमकरणम् तत्रविस्मुभक्तस्मलसणामभेदाश्च सकृन्मनःकृष्णप
दारविंदयोनिवेशितंतद्गुणरागियैरिह नतेयमंपाशभृतश्चतद्भटान्स्वप्नेपि पश्यंतिहिचीर्णनिष्कृताः १

विष्टंतद्गुणेष्वपिरागिकिंपुनस्तत्स्वरूपेपैरिहेतिमामाम्याचिम्यंमनोनिवेशनेजातिरेवाविशेषानमेसेतिगम्यतेयेनि
वेशितंबलाद्पिते भक्ताइतिशेषःतेषांफलमाहनेति चक्रायघमेचपाशभृत्तथाशमहतामन्यस्यापिकरालदृष्टा
देःमीषणस्योपलक्षणं यमम पिन पश्यंतिकिं पुनर्निरीक्षं स्वप्नेपि किंपुनःप्रत्यक्षेणनपश्यंतपिकिंतुनतत्र्जेनाहि
कुतइत्यत्रहि यस्मात्चीर्णनिष्कृताः श्रीवरीतस्यापश्चित्ताः पापोघभुतांहिपमर्दनादि भक्तावसर्वपापक्षय एम
मिपइत्सस्कृदुक्त ततश्चमगावन्निविष्टचित्तोमक्तइतिलक्षणं तोर्थः शुकः ६ १ १ ७३

एवंभक्तसामामलक्षणमुक्तातद्विशेषानाहसरइतिसमक्तःनवविधत्वेहेतुमाह मक्तीतिभक्तिर्विहिताऽविहिताच
सेवपरांप्रकर्षरेखामापन्नारसःपराङ्ःभावाएकातिसंपन्नाःश्रयांतिरत्नतामनीरंति भक्तिरसानुभवाभ्रमक्तःप
यात्सनुभवात्तत्परत्सक्तते सयानुभवोनवधाहास्यादिभंगिभेदेनहास्यादयएवहि भगवतिप्रयुज्यमानाअस्त
स्माल्केनाप्युपायेनमनःकृष्णो निवेशयेदितिभक्तिलक्षणाक्रांतत्वात भक्तिरसपदवीमासाद्यंतीतिभावःहास्यादि
लक्षणांतुवक्ष्यतेतेषामीनवानामपिसुखदुःखमोहात्मकेत्रगुणयप्रतिकरोमवाःतथाहि प्रथमेत्रयोरजोमक्ताःमध्या
स्तुतमोमत्ताःयरमेसत्वमक्ताःपतिहासाद्योहिरजःममतीनांविकाराइत्युक्तमेकादशेस्पपंचविंशेध्यायेतथापि
प्रथमेषुत्रंमात्मत्वेसंमिश्रंतमःसंतिश्रंसत्वतमःसंमिश्रंवारजोमरलममध्येषुरजोमिश्रमसत्वमिश्रंचतमःचरमेषु
स नवधाभक्तिरसस्पैवहास्यश्रृंगारकरुणारौद्रभयानकवीभत्सेशांतामुतवीररूपेणानुभवात ॥॥

तमोमिश्रंरजोमिश्रंरजस्तमोमिश्रंच सत्वंहेयाभिधानक्रमेणाचैषत्रमरतोद्दारीतांतामसत्वेनामंगलत्वात्प्रथममनभि
धानेनतुतथापिकामस्यस्वहणीयत्वेनसर्वप्राणिनामसंततपरिचितत्वानथृंगारोनायकोरसइतिनासायार्थप्रति
हेःशृंगारमाधान्यमित्यत्तिमायानांनीतिसुसतेभ्यारस्तेषुशृंगारसमाधान्यमितिगम्यतेतत्रचतस्यैवधुर्तिनिवेशनत
चितंकिमितिहास्यस्तोपिनिवेशितःसत्सर्किंतुनोत्रवैचत्सपरेशाद्वैमुक्तिपरःश्रृंगारःमधानमितिघोतयितुमन्या
योमेशानेषःप्रथममुक्तःएवमेतिकस्मिनपिप्रथमममभिधानबोहास्यरसस्योपकारत्वात्तएवोक्तःस्यायिभा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथाहि हासोरतिःशोकरोषभीजुगुप्साश्चमत्क्रियाः उत्साहश्चक्रमादेषु स्थायिभावाः स्मृतेष्वमी तत्रवाग्विकारादिरेकृतैश्चे
तोविकासो हासः परस्परमास्थाबंधोरतिः इष्टनाशादिभ्रमवैक्लव्यस्यैव प्रयं शोकः प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबो
धः क्रोधः रौद्रशक्त्यादिजनितंश्चीनीचप्रकृतिवंचितस्यवैक्लव्यंभयं दोषदर्शनादिभिः पदार्थानांगर्हणाजुगुप्सा प
दार्थेषुतृष्णाक्षयःशमः तेष्ववलोकसीमातिक्रमास्पदेष्वर्थेषु दर्शनाच्चित्तस्यविस्मितिर्विस्मयः कार्यारंभेषु संरंभः
पानुत्तमप्रतिकृत्साहः तथास्थितिः श्यामः कपोतधूम्रः रक्तः शुक्लः श्यामनीलकः विशारदः पीतगौरो घेत्सेषुवर्णाः क्रमादमी
त उपयोगस्तुचित्रे ध्यानेच ध्यातान्येतेमुखरागनिर्हरंती त्समभिनवगुप्तपादाः प्रमथ्योमन्मथपमोहहदुकालोप
पाकमममहाकालाजितब्रह्ममहेशास्तेषुदेवताः एवमेवंविधहासादिरत्वकेमंगपामक्तिरसोनुभपते नतुक
भक्तेरसत्वम् रसत्वस्य भावानं तनुस्थाहृपकाही तथाहि विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः आनीय
मानःस्वाद्यत्वं स्थायीभावोरसः स्मृतः एतद्विवरणते कस्यमायास्वभावैर्विभावादिभिःकाव्योपात्तैरभिनयोपद
शितैर्वोध्यात्मेसकाणांमतवि परिवर्त्तमानो रत्यादिः स्थायीस्वादगोचरतांनिर्भरानंदसंविदात्मतांनीयमा
नोरसस्तेनहि रसिकाः सामाजिकाः काव्यंतु तथाविधीनंदसंविदुन्मीलनहेतुस्तेनरसवत आयुधंतम्मितिवद्यतवि
भावादिलक्षणंतु काव्यशास्त्रमथकाव्योत्तिसहकारित्त्वोपानिवदस्माद्देः स्थायिनोलोकेनानिवेत्थप्रकाश्यपाः विभा
वा अनुभावाःसात्विकाश्चातेव्यभिचारिणः विभावाःद्वेधा केचिदालंबनरूपाः यथाशृंगारेतोयोगोविदं रसस्थके
चिदुद्दीपकाः यथाः तत्रैव चंद्रातपादयः अनुभावालक्षकेयाक्षाद्यपः इष्टजभावाभवसमेनुभावल्ले पिसात्विकाः

नवरंतोव्यभिचारिणः स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोलाइववारिधौ तेचनिर्वेदग्लानिशंकाश्रमधृतिजडतावेग
तर्काः वहित्थामोधुन्मादोविषादोत्सुकचपलताश्चिंशदितेचत्रयस्त्रिंशत्विरुद्धैर्विरुद्धैर्वाभावैर्विच्छिद्यतेनयः आ
त्मभावेनयत्समानस्स्थायीलवणाकरः एवंविधविभावादिसंयोगाद्रसोनिष्पद्यते तस्य च मुख्यया वृत्त्या रा
मादावनुकार्येवृत्तिः नटेरूपबलादिसेकः पक्षः अनुकर्त्तर्येवेति द्वितीयः सामाजिकेष्वेवेति तृतीयः रसंविद
उभयत्रातत्पारंपर्येणानुकर्त्तरि सामाजिकेषुचेतिचतुर्थः सर्वत्रसतः कार्य इति केचित् तात्पर्यदृत्येके भोगपर
त्वमेवेत्यपरे तत्परे पुनरुक्तपक्षस्तु तत्रैवानुसंधेयाः अथ शृंगारवभयानकेहास्यतमते तस्माद्विभावादिरससामग्री वि
रहान्नभक्तेरसत्वं अतएवोपमन्येरेवं भक्ताः गोप्यादयः श्रवणादिनैमास्त्रिकाद्या इत्यनकीर्त्तनस्मरणा
भिनयाः चमत्कारः सामाजिकानां हि यस्मादेव सामग्रीको भक्तिरसस्तस्मादनपढ़कवनीपरह्स्पर्कः तत्रैवासा
मग्रीकेनाप्युपायेन मनो निवेशः स्थायीचरितश्रवणादयउद्दीपनविभावाः विष्णुभक्ताश्चालंबनंअ
नुभावास्तत्रभावाद्योवस्त्रमाणायथायोग्यंधसादिकाव्यभिचारिणः आनंदरूपायतु रतिहासादिः कविभि
र्वर्णितस्ससनेनमहाकविप्रबंधसमर्पमाणातोविवरतव्यवहारोनामस्तुत्तं एवमनेचेनतेअनुकार्ये।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल
७५

बुद्धिज्ञानकीतमप्रमहारिषु सारिमात्रं नतरसत्वम् तस्यलोकोत्तरचमत्काररूपत्वात् चमत्कारस्य च पद पिरुद्ध
राहेबद्ध. च्चिदृष्टिः तथापितस्यमयानकादव नुपलंभात्तदारस्ययवहारः अत एव वतानि येन्द्रापका
व्ययोरित्यादि विद्योषणानि अनितेपैरु परद्वंपमानारपिसंदर्भैः स्मर्यमाणो रमतिस्वरते अत एवोक्तं
धृ. विवागभिनेयं चतुरुपायोद्दिधेष्यतेवम् शक्तिमहिम्नातु प्रथमोत्तरविद्विष्यत इति फलभिनवगुप्तहेमंच
द्राभ्यामेवं द्राभ्यामेवं भक्तावपिवाच्यमित्युक्तं तदसत् रसत्व सदृशितत्वात् सामग्रीसद्भावेपि प्रसा
ख्यानमरोचकतामात्रशरणा न च संगच्छमानोप्य प्रमसर्वेविषयत्वात् तरसत्वात् यवनाप्रितितोघंतथा
गतिसर्वरसोच्छेदापातात् तथाहि श्रीत्रिपञ्चरस्मीमांसकास्योहि नाप्रमंडपातः भक्तिहास्य पिचमत्काराभावा
तकीलवकंनापा एवं एवं प्रश्नंशात्तत्र तेवारिप्रभृतयः श्रृंगाररसालस्याद्विवृहिंगाः गाढरागीणात् वृंशात्तरस्य चर्वणा
नमितत्व अनुभतशोक स्य शोकानां चकरुणारसालावदरसे पाषाणाप्रत्यं नस्मात्सवालनस्त्वे वरस चर्वणा
तिसर्वेषामित्युंबभक्तिरसदर्शनं ननु तथाप्यस्य स्थापितस्तु च्यतेसनवधति मतवहिरभातरागपयिभोनराजा
दि भिर्दर्शितानि तथाहि स्नेहस्यापि भावः प्रेयानप्यथापरेवाराचेतिमद्युतरेवकुरुतैर्मियाइतिविवत्तिनक्षीना
लितत्स्त्रियं पदाः रीति सा अत्र येस लप्रकृते घीरललितमापकसप्रियालंब नविभावाविषयेसोरम्यपुष्टिप

नविभावोमोहमतिधृतिस्मृतादिव्यभिचारीलि
हः प्रेयानितिप्रतीयतेतथामतिस्था ॥ ॥
राम
७५

पिभावादुरतः पश्चा साधारण्योनिरातेवः क्रमामनोपिपाघातिकिं पुनर्न ग्रतांतेनास्यौत्रः परमेष्टिनः अत्रहिय
मलोत्पन्नमकृतेः सीतेपमम खीकारेपोपिसेवंरूपेणप्रकृतामतिः पवनाजार्या नालस्माणमोसाहनात्पामुदीप्य
मानाजापमानानायमानचिन्नवितर्क श्रीरावहित्थामरसादिभिः कालोचितोत्तरानुमीयमानैरप्यविवेकत्वानुमे
धैर्योदार्यादिभिः संस्पृश्यमानोदात्तरसत्वेपाधिप्यते गर्वस्यापिभावकुहतः यथावक्ता पुष्योपावरहंताव
र्मेः विमापुधैः यद्धानस्थितुं मस्थितामम तेक नेतिस्यातीति मेवम् मोलिकसास्यापिनएवात्रसम्भवात्

व्यभिचारिभिः वर्णितस्यपिसोपिविप्रभक्तानांचापपत्रिस्यनवस्तात्मकसवणारिनाजनि
तश्चमकारोहिभक्तिरसः इतिमुक्ताफलेविप्रभक्तानांलक्षणामेराष्ट्र ॥ ॥

लिहारयोहियभिचारिषु ते रेव पठिताः गर्वस्तिहेघृतिश्रीरेत्सारितायभिचारिणः स्यायिनस्त्वेवतिनमम
ताबंधेतिवदृ प्रतिषिद्धवत्स्येपंवमप्पु यमानेप्यभिचारिसंस्पर्शादंस्ववंत्सायपतिः स्यात् अत एवेदम
स्पष्टं भरतादिभिः एतेन गर्वस्यापिभावत्वोलोक्ता माश्रपरोस्त इस पिप्रयुक्तत स्याद्युक्तमुक्तमाया
पैगास्तनवधेतिष्टनिर्ये वस्त्रदीपिकायां भक्तानांलक्षणामेराष्ट्र ॥ ॥ श्री राम राम ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल ७६

मत्तिसेएव स्यादिरूपे तान वधानुभपतरस्तुक्तं तत्रनिदर्शनाति ब्रुवाणो हास्यापि भावे विकृतवेषालंकारधार्ष्ट्य
लौल्यकुहकाः सत्यलापव्यंगदर्शनदोषोदाहरणादिविभावेनोष्ठोष्ठकपोलस्पंदनदृष्टिव्याकोशाकुंचनस्वे
दास्यरागपार्श्वग्रहणाद्यनुभावैरपि अवहित्थालस्यतंद्राचपलादि मारिसंचारिणि हास्यस्थायी भावे हास्य
स्याह तत्रेति सच त्रेधा उत्तममध्यमाधमेषु स्मितादिभेदात् पराह भरतः ईषद्विकसितैर्गंडैः कटाक्षैः सौ

तत्र हास्यरसे गोप्यः स्तनान् मुंचन् वृक्षविस्मये क्रोऽपि संजातहासः स्तनपं स्वाद्य दधिपयः कुलि
तैक्षितैर्गोपीगेहेः मर्कान् भोक्ष्यन्नुविभजति सवेनाति भांडं भिनत्ति इत्यालाभे सागरहेतुपितापास्युपक्रोशत्य
तोकान् १

ष्टयान्वितेः अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् आकुंचिताक्षिगंडं यत्सदशनं मधुरं तथा कालागतं सास्य
रागं तद्वै विहसितं भवेत् अस्थानहसितं यत्तु साश्रुनेत्रं तथैव च उत्कंपितांसकशिरस्तच्चापहसितं भवेत् तत्रापि
स्मीनीचमकृतावेषभ दिष्टरूपतेरसइतिभरतवचनाद्यनुद्दोदाहरिष्णुतमाह वत्सानिति क्रोशोनामे स्योक्रोशे
स्तेयं चौर्यं लब्धं ननुस्तनं दधिपयश्च मोहेऽपापैः मर्कान् मर्कटान् भोक्ष्यन् भोक्ष्यमाणाः सन् वेद्यश्च अश्वैर्दैवं राम
पक्रोशपरोरविलातोकान्बालान् १ हसतीति ॥ ॥ ७६

विधिरूपापः अंतर्निहितस्तनवनीतादेः वपुनेतानेस्ततिअर्थमरीपेअर्धमकाशाकं स्वांगारस्य पत्तिपाही
तिरेप हकारस्पोविश्लेषः छरानुरोधात र स्वमिति सत्रुभ्रमः उशातिकमनीपेवस्तुनिवासुवेशभ्रमः विरचित
स्मृतिः कृतकार्यः सुप्रतीकः शोभनावपवः नेष्ठस्सलक्षणासम्प्रवनापात सभयेभपविलोलेनयनेयस्मि ८

हस्ताग्रास्येरचपतिविधिंपीठकोलस्वलाघैः छिद्रं घंतर्निहितवपुनेशिक्यभांडेषुतद्दितधांता
गारेध्वतमणिगणंस्वांगमर्थमरीपंकालेगोप्योपरहिगहकृत्येषुसव्यग्रचित्ताः २ स्वंधा
र्षो सुशातिकुरुतेमे हनाहानिवात्तोस्तेयो पापेर्विरचितकृतिः सुप्रतीकोपयालेरूप्यंस्त्री
भिः सभयचनयनश्रीमुखोलोकिनीभिर्व्याख्यातार्थाप्रहसितमुखीनसुपालब्धुमैच्छत् ४ कृस
स्यगोप्योरुविरंचीसकोमारचोपजन्मश्रएवतासाः किलतन्मातुरेतिहोचुः समागता ५॥ मुक्ताफलटी ७८

तश्रीमतिभगवन्मुखेनहालोकिनीभिः व्याख्यातअर्थोवस्तमोचनादियेसेताशोराउपालब्धुंनातिनुअत्रयशो
दायाः उत्तमप्रकृतिरबालउत्तमहास्यप्रहसितमुखीअतएवप्रकर्षोर्थेः प्रशादः स्वअालंबनं वत्समोचनादि
धार्ष्ट्यविभावः अनुभावः सवाणिगूलः पशोरायारसाभिव्यक्तिः ४ कृस्यस्येतिश्लोकोवत्सकथनाद्यैः गो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु०का० मध्यमहास्यमाह तस्येति तस्यश्रीकृष्णस्य ततवस्त्रोदामकृष्यमस्खेलनं परिहासतश्चित्ता श्रीः इति तानग्नलात्तनिर्ग
७७ भ्रुं जलान्तः पात अत्र रैवश्चालंबनम् स्खेलनं विभावः अन्यो मप्रेम प्रेरणा मनुभावः श्रीजन्संचारी न चात्र शृं
गारएव हास्यांगभूतो द्वेति वाच्यम् अत्र घोषिता सा कौमारानपरमात शृंगारोहि पुत्रप्रकृतिः अतएवात्र घोषा
गोपकन्या इत्युक्तम् तासां च परशोराप्रेस्यामध्यमलेनहास्यमध्यमत्वम् तृतीयस्कंधेपंत्तेयम् शुकः १० २२ इति वा प

गोपकन्याः तस्य ततस्खेलनं दृष्ट्वा गोप्यः प्रेमपरिप्लुताः व्रीडिताः प्रेक्ष्य चान्योन्यं जातहासा न
निर्ययुः ६ इति मुक्ताफले हास्यरसः ॥ ॥ ॥

रेवकृतायां कैवल्यदीपिकायां मुक्ताफले हास्यरसः अथ रतिस्थायिनमुज्ज्वलवेषात्मकमुत्तमप्रकृति
कमलश्रीपुंसहेतुकमास्वाद्यतुरो लघुरहम्यं नदीचंद्रोपवनदीर्घिकाजलक्रीडादिरूपमायानुभवमानविभावं
जुगुप्सालस्योग्रवर्जसंचारिणां गुणदीर्घापाङ्गल्लिताद्यनुभावं शृंगारं सप्रभेदमाह शृंगारेति ॥ ॥ राम
७७

स्त्रीपुंसयोः संबंधतया भोगः संभोगः स च संबंधश्चतुर्धा परस्परस्त्रीति स्पर्शने चंद्रोदयवर्णनादरूपस्तु संतत संग
लसंप्रयोगभेदात भेदांतरत्वात्तत्रैवांतर्भावः तथाहि कुसुमावचयोदर्शने चुंबनालिंगनकेशग्रहादयस्तु स्पर्शने चं
द्रोदयवर्णनादस्यस्तु संजल्पे संतत्कृत पापाने संप्रयोगे ने सचक्रमथाद्यो ने एव मस्तजलक्रीडादीनां संप्रयोगस्तु
स्पर्शाद्रूपत्वे पि माधामात पार्थ काम विप्रकर्षेण लंभः प्राप्तिर्विप्रलंभः स च विप्रकर्षश्चतुर्धेति वक्ष्यते तत्रापि

शृंगारस्सो द्विविधः संभोगो विप्रलंभश्च तत्र संभोगशृंगारे कौरवेंद्रपुरस्त्रियः ॥ ॥

संभोगपूर्वको विप्रलंभ इति संभोगस्य प्रागुक्तिः स च सुखमपद्यत्ति स्मृतिमतिहर्षादि संचारी रोमांचस्वेद
कंपाश्रुमेखलास्खलनश्वसितस्पाध्वसकेशबंधनवस्त्रसंयमनवस्त्राभरणामोल्यादि सस्पृहः वेशानवि
चित्रेसणगुणवर्णनयाद्यमस्तिवाचिककायिकव्यापारानुभावः विभावास्तु प्रागुक्ताः तत्रनायकश्च पु
ला दृष्टिसंभोगाद्रत्नरागमाधुर्येणानापि काम पुत्रः एव प्रदृश्यत इति तं दृष्ट्वा प नृत्यन्नेनं संभोगमवतारयति त
नेति कौरवेंद्रपुरं हस्तिनापुरं सवे इत्यादि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफ० वैशाब्दः मारतो विलयाय उत्पत्त्यां उत्प्रेक्षावतुर्निरूपत्वात एको द्वितीयः पुरुषः सोऽयं स्मरः पुरातनः आद्यः कराख्यः
७८ आत्मनि विशेषभेदरहिते पाधिरहिते स्वरूपे तर स्थितः अग्रे गुणेभ्यः गुणक्षोभात्पूर्वं तथा निशि गुणात्यागादनं
तरं कदा गुणसाम्यगुः जेगदिस्यादि प्रपंचाकारेण दृष्टिं निमात्मानं पश्यन् स्वप्नपति तथाप्तु सर्वशक्तिषु विलुप्तासु जा
न्योपपद्यानुपमा भवति आलक्षितत्र सुप्तशक्तिषु प्रवेस्वरर्तात्मा सर्वमालुप्त निराकार मुक्ता साकार निरूपयति स

स वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मनि । अग्रे गुणेभ्यो जगदात्मनीश्वरे निमीलितात्मन्निशि सुप्तशक्तिषु ॥ स एव भूयो निजवीर्यचोदितां स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षतीं । अनामरूपात्मनि रूपनामनी विधित्समानोऽनुससार शास्त्रकृत ॥

एवं निराकारः कारणं एव प्रकृतिमनु ससार अधिष्ठितवान् अनुभावः स्पष्टि प्रवाहस्यानादित्वात् निजवीर्यचोदितां कालप्रे
रितां अत एव स्वजीवमायां जीवस्थितिहेतुभूतां विमोहिनीं अत एव जीवरूपतया संसृष्टिं सिसृक्षतीं अरूप
स्वरूपाणि अनात्मनां नामानि संविधित्सानुससार नानि यामेतानि ख्यातिशास्त्रकृत शास्त्रं वेदः ॥ दुर्लभस्य सु एम
लभतां निरूपयेति सर्वाश्रयमिति ॥ ॥ ७८

पश्यति यदर्दे समाधौ सरूपः पश्यति सोऽयं मत्ता अक्लिष्टः कदापि पाणीतु लंघितः अमलरूपः आत्मानेन अत्र आत्मनि
जितमातरिश्वन इति ॥ पात स्वमार्ये द्वितीयात्तु अर्हति हेष हृस्म ः तत्व प्रमस्स संपरिमार्ष्टुं नार्हति हेरात
रागमनेन स्वस्पर्शो मा प्रसृत सर्वेवात्म दृगो वृत्तिः स्मारिति भावः एतद्वेदहृजन प्रतिभोगे घोतके तथात्र परमार्थे निरूप
णादेप शान्तइतिमंतव्यम् भगवति सकामत्वे मतासौ तत्स्वरूपस्य ग्रामस्याभावात् अत एव नन्वेवं सत्य मिम
व्याख्यानं तेऽतिरिक्तं तरस्थापीतु नरश्लोकः शुशुभ्रं नापि निकृष्टं मतात्तत्त्वो अत्र दृष्टि परिपूर्णा इति

स वा अयं यत्पदमत्र सूरयो जितेन्द्रिया निर्जितमातरिश्वनः पश्यन्ति भक्त्युत्कलितामलात्मना नन्वेष सत्त्वं परिमार्ष्टुमर्हति १० १० १०

भक्त्या किमत्र लपरिहार इति पर्यवगाहमानो वेषमहर्षिवजहत्या सकलपरिहारवनगमनयोः ज्ञात्वा तु भावयोति
चाजात्यलप्रतिपादनस्य यांत विभाव्येन शृंगारविरुद्धत्वात् अति मूलविभावा दिग्रहलक्षणा रसदोषः प्रसज्य
त इति चो घारत्तु लक्ष्य भंगाद्वि दोषसम् मुख्यार्थ हति दोषइतिवचनात् माधात्र भगवद्गुणानुवादे न पुष्यतीति न
दोषत्वं उरुषातदेव नन्वेतु वि भावादिशाति कूले दोष एवं यथा प्रसादिवते स्वप्रकार प्रमुंदस्त मञ्जहसचक्रिये शुद्धं साम
गामम तमि वते ति चतु वयः निधानं सौख्यानां स्मरणमपि मुखं नमुग्धेमस्येतु प्रभवतिगतः कालहरिणः स्मत्र

मु.का० उत्तमश्लोक स्वं त्रिरूपपति सदा इति पावे स्त्वारिभिः अनुगीत सत्कथः सोपं गुह्येषु विरातेषु वेदवेदांताद इमप्रतिपाद तत्व ७८
शालेति स्पर्धेः का सोत स्तं ध्यापत्व के ईशः आत्मलीलयाज गत्सृष्टी स्थिको तितिनयत अस ज्ञाते इत्येवं हूपा ११ अवतार
रूपतिरूपपति पदेति सात्वतः हतसः रूपाणि दधत भगवानेनि धत्ते भगं भजती पहासत्यस्य त्पपति त्वं सं कृतं सत्तो
पदे शाय कल्पं दपाभ क्ता नुकंपा प्रशोः सु तव कामेलं भवाप स्थितेः १२ इत्स सं गा ह्यहां तिरूपपति अहोद स्यारि अहो अ
स्वर्प अलं अप्त धंम धोव नेम पुरापल कलेव नंच स्व ज ननक बंकमला प्पां अचतिग छ ति पजपति मान पतिय
सदा अपं सख अनुगीत सत्कथो वेदेषु गुह्येषु च वेदवादिभिः परेक ईशो जगदात्मलीलया सृजत्यवत्यत्ति न तत्र
सज्जते ११ पराव धर्मेण तमोधियां नृणां वतिन ते सुहिंसा सत. किलध भं गसत्य सतं दध्या यत्रो भवाप रूप
तिर धपु गेषु गे १२ अहो अलेश्लाघ्य तमं यदोः कुलं अहो अलं पुण्यतमं मधोर्वनं यदेष पुंसामृषभः श्रि
यः प्रियः स्वजन्मना चंक्रमणेन चांचति १३ अहो बत स्वर्पशोभति तिरस्कृतो कुशस्थली पुण्ययशस्करी भुवः
पश्यंति नित्यं यदनु ग्रहेषितं स्मितावलोकं स्वपतिं स्म यत्प्रजाः १४ ॥ १४ ॥ ॥
पुंसां ऋषभः श्रियः प्रियः प्रियस्ता मांगविशोतां स्य हणीय धीरलालि तत्समुक्तो १३ अहो इति अहो बतस्य अहो आश्चर्य कु
शस्थली द्वारका पि छन्नाम्नां सेवस्मितपुत्रः अवलोको पसतं स्वपतिं कृष्णं यत्प्रजा स्वमात्मनः पतिः अमोद्दहस
यदु कुला हिनिधस्रालि न स्यत्र अस्म सक सचिलु नमेतत रुवा मही ह्रीनं नायेकाले नालकृत मिति भावाति
राम ७८

स्वर्गातं भोगाद्यारूहन्लामिसारिनलं खो वितर्क हसम स ग्रहीतयात्तिभिः पत्नीभिः स्मियोर्चितः पद्वे जन्म स्तु अयमितियात्ये
स्वरोक्तिर्लोक व्याप सप्र धरमन तस्य श्रीशपांगमिलाषिताब्नत्रिप संमुमुदुः अनेन्धीतां मुरलीवान व्वधमें सा
गतेसमोहाख्यं नवम स्मर स्तास नेस्य पुरुषी स्वर्य १५ या इति विप्ण्विपिता बलिष्टान प्रद्युम्न सुतान् किता सावसु
ताज्ञो बबती आव सुतानाम्निजितो भौमाद्भरकासुरः सहस्राः सहस्राः सहस्रं सह ग्रंपावत बोडश्वा १६ एता
ति एताः परं केवलं स्त्री संक्षाधु कुर्वते पेशालप्रियं वरं संगो चंगुबिलं आरक्तिभिः पाद्मिना ताद्रिप्रिपव स्त्ताम्रो
नतंगत स्तानकृताद्रिनेश्वरः समचिंतो ह्यस्परहीनपातिभिः पिवंतिमाः माख्य धरामृतं मुकुंदेनाक्षियः
सं मुमुदे ग्राशया १५ यावीर्य शुल्केन हृताः स्वयंवरे प्रमथ्य चैद्य प्रमुखान् विशुष्मिणः प्रद्युम्नसांबावसु
तास्तोपरा याश्चा हृता भौमवधे सहस्रशः १६ एताः परं स्त्रीत्वमपास्तपेशलं निरस्तशौचं बत साधु कुर्वते यासां
गृहात्पुष्करलोचनः पतिर्न जात्वपैत्याहृतिभिर्हृदि स्पृशन् १७ इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मा
दयोपि न विदुः पदवीं यदीयां भेजुर्मुदाविरतमेधितयानुराग हासावलोक नवसंगम जल्प ल ज्जाः १८
हृगोः तद्दिस्त्रान उकंठेन न पन न च पुरन्धीणां स्त्रकामलेपि भगवतोनि पि सहेन पाद्मरान भावात्ता सा भात्सो पीमिति
वाच्य एवंविधा गदंतीनां मति सुदर्शिना त्रितरि स्वशीनाभिनं रत स क्षिते न प बोह रिसुता न भ ग तोपि स्व भावल
नुवाहात स्त.शो नक ११० इत्थमिति पदवी मार्ग एषितया मिते नेन अनुरागोता हासावलोको नवसंगमा च्च ज

कृ॰ का॰ ॥ मननमिवाह मधुरमिति मधुरः मधुरं वपुः मधुरमस्याननं आननं आसनेनोपवेशनं भूरिप्रतियोगपानं पावनं शौर्यं क्षालनं निश्चमते
१० नेनेति विभ्रमस्तं भ्रूविलासं वाहनं मधुरः सर्वांगतनुरस्य सन्निवेशनं मधुरानीतौ ज्ञातानि सन्ति तासां मध्ये तोवाक्
पूरितार्थः १९ ५६ सुलीनांतरेनंत रसं तरंगसंयोगमाह मधुरेतितां मधुरास्वीयांगं अत्याकोहलीलाविदग्धचे
ष्टाविशेषोगमनं गतियात्विकी दृशांहृष्टीनां श्रीरमणीय नालेक्ष्यो पुंपुंजानेन शारीरिताउत्सवं प्रीति २० इह तिमुकुर्वा
रेवाराश्रुतश्रीकृष्णसंदृष्टा अनुद्रुतचेतसः गच्छंते कृष्णं चित्तेनानुगच्छन्तः तस्मिन्नुपहूताय वनेसाह तरतिनेत्र यावि
धेभावावबोधस्मन पलस्सणमुत्सुकचक्षितेनिर्वा पवनात् धात पोत शतानि वनेतेन लब्धमानाः कृतलीकाए

मधुरमासन वराहं सापाद्यशोकेलावलविभ्रमाणां जननां धमामेवंकेशप्रसारसादनसप्नोपहामें रासविलासा
पिविभोर्विदधुः स्मरासं १९ मधुरगत्विपः मनोमितामामरविदलोचनः प्रगल्भलीलाहसितावलोकनैः जहार्य
नहिदं व्रजविक्रमोदृशां रसश्रीरमणालनोस्तु २० इमामुकुन्दश्रुतमनुद्रुतचेन मत्तगोपसुतनिलयनास्मित सुधीसरालो
धमानाः आनंदमध्नंलिपगम्य कृपलीलब्धंतपसयोनकारनमविरमाधिमरू २१ ॥ उपगम्य नयालिंगनेनतर्लिं
सकारामेवनेनाहत्वाशाव्रातनाब्धपाद्यलब्धप्रापन इवमारोतलनिवक्षिमपोज्झिततात्विकापतत्रातुमाराणावालुंरा
नमुकाआधिजदृशीमांतरमाह आधिनहप्राप्तिदुःखनाननेत चिंतितचिंत पत्राअनेनवधासानेधाजड़ श्रवे
षेसास्तिको नुभावमाह तन्वस्तच रतिमगत्सलीलारमः उद्दीपनविभावाः सवारिणःस्वेमस्थाः सएवभवतामुरली
दृष्टिकामितीनाम्सश्लेषरूपः कविनामानतः तं मयोगाउत्कः शारीरस्तुप्रश्नधर्मत्वेन प्राप्यत्वातएतत्मवत्संबात
विशिषरेवताविषयत्वेनावगणनीमलाद्धनोरूः रसादिग्राह्यवालत्वेनाचारुत्वात तदच्चवेरसमनुभवद्वारेवोक्त

रोषसंप्रयोगस्य स्पृहयाते सा भवतीगोपीः स्तुवंति पुण्यादिति वतविस्मये पुण्या पुण्याधिकाः व्रजभुवोगोप्यः तुलिं
गेनमस्तंसरूपांगृहः गंहतामेवाह वनविचित्रेतिविचिः वनमालेत्रि च इत्यर्थः मतपाः गोपीः आचतिगाछति उपभुक्ते वि
क्रीड्या विविधक्रीडया विचित्रैः कामकारैः गोरिपार्थः गिरित्रोहडूः रमालक्ष्मीः अनेनस्तका मनिः कामैरपमेवसेव्य
इत्युक्तं २२ आसामनेनसह संयोगो गोस्त्रीनमध्ययुवलेभ्यस्तादूः गोप्य इति यतप्रस्मात् अमुष्यपुरुषस्य
लावण्यमा शेषलावण्येन रहीतसारात्मकं लावण्यकपमोरमेस्थानि पत्तिः सामानाधिकरण्यमंगं श्रतए

पुण्यावत व्रजभुवो यदयंनृलिंगगूढः पुराणपुरुषो वनचित्रमाल्यः गाः पालयन् सहबलः क्वणयंश्च
वेणुं विक्रीडयांचति गिरित्ररमार्चितांघ्रिः २२ गोप्यस्तपः किमचरन्यदमुष्य रूपं लावण्यसारमसमो
र्ध्वमनन्यसिद्धं दृग्भिः पिबंत्यनुसवाभिनवं दुरापमेकांतधाम यशसः श्रिय ऐश्वरस्य २३ या दोहनेवहने
नेमथनोपलेपप्रेंखेंखनार्भरुदितो क्षणमार्जनादौ गायंति चैनमनुरक्तधियोश्रुकंठ्यो धन्या व्रजस्त्रिय उरुक्रम

वत्वसमोर्ध्वं अविद्यमान तुल्याधिकं तत्तुल्य स्वभावसिद्धं नतुकेनचित् कआनितिमित्तं अतएवानित्यं मतवः श्यामः प्रतिक्ष
नेनवनवं दुरापं अकृततपोभिः एकांतधामस्व अत्यभिचारिस्थानं ऐश्वर्य ऐश्वर्यं पहनेन दुर्गमत्वं दुर्विधत्वं दुर्बल
सीनिमनुरुहासाः स्त्री णां वेरागपहननयोधनसंतीत्युक्तं २३ या इति या एनं दोह नादेगायंति च कारणमेसंतिच अवा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भा॰द॰ आदिशातः आगच्छतः निर्गम्य गृहं द्वारि स्थिर्वेत्यर्थः श्रुकः २०८४ संत्यज्य सर्वभोगान् महाभोग्यमिति हे विभो स्वामिन् ए
२९ वंतं घातमा चिरं घोषमित्येवं रूपं नृशंसं कठिनं भक्त्या भजनं चक्रुः आरब्धाः आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि वहे दुरवग्रह दुराग्रह
यद्यपि वयं त्वया न नुहृताः तथापि सर्वं स्वत्यागेन भजेत नः सर्वस्यापि स्वीकार एव सतु स्वधर्म इति हृत्वाने यत्य २६ न
नु किं मम भजनेन भर्तुः शुश्रूषणामि त्वमुक्तः स्वधर्म एवादि पत्ता मित्तिचेन्न त्राङु यत्स्त्येति हे आप्य समाधानुवृत्तिः
स्त्रीणां निजो धर्म इति पश्य प्रोक्तं नत्तयेवा स्तु नतु मात्तु तेषु सोद्दो किल यस्मात्त्वं प्रेष्ठः नोऽस्य त्वमि पमात्रसंत

प्रातर्व्रजाद्व्रजत आविशतश्च सायं गोभिः समं क्वणयतो ऽस्य निशम्य वेणुं निर्गम्य तूर्णमबलाः पथि भूरि पुण्याः पश्यन्ति सस्मितमुखं सदयावलोकं २५ गोप्य ऊचुः मैवं विभो ऽर्हति भवान् गदितुं नृशंसं संत्यज्य सर्वविषयान्
तव पादमूलं भक्ता भजस्व दुरवग्रह मा त्यजास्मान् देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् २६ यत्पत्यपत्यसुहृ
दामनुवृत्तिरङ्ग स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तं अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल

बन्धुरात्मा २७

तनुभृतां प्रेष्ठो नाम्यत्व तद्विजामबंधुः सुहृत्सु आत्मेति त्वमज्जनार पत्यभजनमेव मम विद्यति आत्मेव सर्व पत्यादयः त्वं च मवी
त्मानं वे च विशेषामसादि भजनमेव कार्यमिति यात्वं वा हि धर्मे वित्त पयास्थितं धर्मं चेत्ति उपदेश पदे गुरुः यथा ता
तं कुपयति सर्येः इत्याकय्यितुं कर्त्तुमकृतं योग्यः फलदाने समर्थः इत्यर्थः प्रसादयस्त्वने वं रूपाः तस्मात् त्वा योवे नेव फलति इदानः
ति द्वौ किं गोरवेतो सर्धः २८ किंच इतो पित्वम् जनमधे यद् त्याङुः कुर्वतीति ॥ ॥ ॥ ॥ नी

कुशालाः री पदर्शिनः स्विवंधौ त्वादि भिः सततमर्थैः प्रसादयन् पद्मोहेति त्वं नित्यः पत्यादयस्त्वनित्य आर्त्तिदा
तस्तैः किं न किमपि ते यः तस्मात्त्वमस्य भजन तस्य संहोतानतल जनसत्तमसु जायां चित्त आसां च गस्त्वा स्थितां चिरात् आ
रातिस्व ग्रहणात अरविंदनेत्र सा इत्युरवरं दे स्पृश्यत त्वेप्यत्सरा यापि नमकीर्तिकुरमिनिभावः २८ स्वमपि गमनादर्शोग
सुमपि न शक्नतः इत्याङुः चित्तमित्यादि सुखेन सुखरूपेण निर्विशति व्यापिपर्ति उत गृहकर्ये करौ निर्विशतः तावपि
रतो आत्मातीव नहि गमनवान्तागृह मार्ति त्यक्त्वा मे त्याङुः पादाविति अतः कथं यामः अतो नमामश्चेत् किं क

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन् नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किं तन्नः प्रसीद परमेश्वर मा स्म छिन्द्या
आशां धृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र २८ चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेषु यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये
पादौ पदं न चलतस्तव पादमूलाद्यामः कथं व्रजमथो करवाम किं वा २९ सिञ्चाङ्ग नस्त्वदधरामृतपूरके
ण हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निं नो चेद्वयं विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ३०

स्वामतत्वस्वीकारं विनेति भावः करवामेति संप्रश्ने लोट् २९ तस्मात् परमस्मात् आत्मा योग्या मत्याङुः सिंचेति अगात्र हे
अंग तेसु धापूरकः अवाह हृच्छयाग्निका माग्निं महा मादिभिरिंधने हस्तीपित्तमध्वलं मधुरं अधरामृत धोपाप
यस्वेसर्ये नो चेत् न सिंचसि चेत् तत्राङुः उपयुक्तदग्धं आधमात्रं तत्राप्यवशेष्यति वयं तु त्वत्साद संतिह्नहोप
विद्योम एव ते सर्ये ३० तथाप्यमी नहक्नेऽपुजनेषु प्रसंगो नुचित इति चेत्तत्राङुः यहीति ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्तापदत्तक्षतांस्तानवसांच्छुचितकस्मिन्नविमंदेतस्यानेश्रम्लाश्मस्यहवतः स्तोमं नजानीमः तर्षमूत्तरिद्याः अग्रएपजन
२२ द्रमीलनाने निर्दिशति एतेनरमारमणामापितेस्वानुरागमवेक्ष्येरमस्माभिर्दिव्यं कृतं नस्वहृच्चिमात्रेणासुकमततम
भूरिश्रमश्रेषापतीनां समस्तंस्यात्तुमपि नपारयामः नशक्नुमः किंपुनातुं अजनसाधारस्येन बलादुपभुज्य तेते बतद्विभिद्
ते अतस्त्वयैवानुरागरसमर्प्य २९ आत्ताश्रगमसगात्स्वेत्यादस्मभ्रचणामप्यनुममस्वेतलाद्धः श्रीरीति पतपस्मात्तश्री
रपि पारस्यजएवयकमे वक्ष तिस्थानेलब्धापि किंमतरजःमते जुम्हम् तयातुलस्माःसबंध्यविकिले प्रतिद्दृ
यद्रंबुरी स्ततवपारतलरोमापारस्तस्मागच्छुचिरसापजनपिनस्यश्रम्लाम्लम तत्प्रमतिनांप्रमसम स्तमंजः
स्यातुत्वयाभिरुमिता बतपारपामः ३१ श्रीपेत्यरंबुजरजश्चक्रमेनुलम्बालब्धापिवक्षासिपदेविलम्बत्तर्
नुहम पस्माःस्ववीस्ताउतामस्तुश्रपासस्तहृद पंचतवपारस्यजःमयक्ता ३२ तत्रःमसीरद्वजितादे
नतेश्रिमूलेमामाविसमेवस्तीस्तेउपासनाशाःत्वस्तुराम्मितुनिरिक्षणातीप्रेकामतसात्मनाउष्णमे
मस्माःश्रिमःउतेसम्पर्यशामेवहारपःप्रयासःतपःक्लेशःतद्दतश्चावरवसातिस्थिता पिश्रीःमसोपमुक्तं मप
तीस्तवधपिपारः जहवदवक्रमइसतिरामः ३२ तत्रइतित्वस्मात्ताश्रिमापिकाम्पतमीनस्वातहेवृजिमोद
नेदुःखेनोशनवस्तीरुहान्तवनुरामाम्मि तनिधिस्नालाभापत्नीवःकामःतेननसविनोनामस्या
क ३२ ननु संसमत्रपुरुलोनरागीति किंममेव साधनपति विनतवाउःवीस्येति ॥ ॥ ॥ राम
२२

अलकाश्रावकिशः कुंडलश्रीश्वरांउस्थलंच अधरसुधा चेति हृद्वेमंहसितं च अवलोकश्च श्रिमास्य रमणी आवो
ऽ वर्णागमः लघिको अमानपेस्तवकम्श्रीमल्लोभकमित्येकगाहायं भयामेसाक्षिविलोद २४ तथापिपादयुकृष्णसगा
द्धसंतम्यागोति कोमोःनुरिति इति चेतत्त्वाद्धः कोस्त्रीति कलेमधुरेपदेअमृतसुधीमतेपदेणुगीतनेनसंमोहिता
उतन्त्रसंमोहात्कन वमक्रसरस्त्रा त्रैलोक्यसम्मोहनं मृगमोहमपं तनमिपलेपक्तिनू रूपेपतपस्मात्वेणुगीताद्रूपाद्धागयो
विस्वालकावृतमुखेन कुंडलश्रीगंडस्थलाधरसुधं हसितावलोकमदत्ताभयंचभुजदंडयुगंविलोक्य वक्षः
श्रियैकरमणं च भवाम दास्यः २४ कास्त्र्यंग ते कलपदामृतवेणुगीतसंमोहितार्यचरितान्न चलेत्रिलोक्यां
त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन् २५ व्यक्तं भवान्व्रजभयार्ति
हरोभिजातो देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता तन्नो विधेहि करपंकजमार्तबंधो तप्तस्तनेषु च शिर
स्सु च किंकरीणां २६ इति मुक्तापलेविसुभक्तानां संभोगशृंगारः ॥ ॥ ॥
२५: पुलकान् अबिभ्रन् नितरां धृतवंतः द्विजाः पक्षिणः अयोपि पक्षिपतिर्यस्य भावाविर्भावात काकुध्वा स्मावस्त्रा वे
वस्थारिरे चेष्टितम्माः रितिभावः २५ विवकुनानत्वं यासमस्तिमागास्तवो वितर इसाद्धः व्यक्तमिति व्यक्तं स्पष्टं भ
मपः व्रजभयार्तिघोतनाय गोप्याः श्रीकृष्णम् हे नसेश्रानिमेनःपीडाअभेदेवोपद्येतिभे देव मयाशमोहित
विहित तन्नस्मात्तचेशाद्धृपमुमप व्रजभयार्तिघातनाय गोप्यः श्रीकृष्णम् १०।२९ इति केवल्लमदीपिकायांसं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल० ८३

एवंचतुर्भिरसंभोगमृंगारमुक्त्वा विप्रलंभमाह विप्रलंभेतिसचतुर्द्धापूर्वानुरागमानप्रवासदैवेच्छाभेदात्तत्रलक्षणांतु मागसंगत
योर्पूनोरभिलाषः प्रवर्त्तते संकल्पप्रमराणोयोनुरागः समाख्यायते अहेरिवगतिः प्रेम्णः स्वभावकुटिलेतिसः अहेतोर्नतितेनतुक्ते
हेतोर्षयानउच्यतेरेशांतरादिषिपूर्वोर्ध्वदेशान्वंचितापयत नवेऽनुगमोदेशाः दांतरमसुपगम्यतेयत्तुमम्पदेनमेघदूतकाव्यमालो
सोमिवीयतेपवनुसन्निकर्षेपिप्रियःप्रियावाविभ्रमवशात्स्वरूपमपिविस्मरतिसवैचित्र्यविप्रलंभः सचप्रायत्रिभ्योभिन्नएवतत
लक्षणाभावातनचापनास्येवरहेववक्ष्यमाणालातअपिप्रियेरसारम्भमुनिर्यथात्मानमिसेतसर्वतिनैषधचरित्रेपिन
वमस्तेनिलभीसंवादेःसैववमपंचितलाघपत्रभोजरूपाभ्यांत्रिपाःपुरुषस्वापचलेऽन्यतरस्मिनदुःखायमानेकरुणारसमुत्पमेदां
तरमसुपगम्यतेतदसत् तस्यशोकस्थापिलेनकरुणरसप्रथमभूतरसत्वात् केवलंमृर्य्गारेस्त्रीपुरुषालंबनत्वेनविप्रलंभभ्रममात्रेअन्यथा

भेदसोपिभेविप्रलंभमृंगारेगोप्यः

क्वचशापहेतुरितस्पभेदांतरमुक्तंतदप्यसततस्यप्रवासांतर्गतत्वात् अन्यथोत्तमराशिजवलवन्निर्यात्रितादिनिमित्तैर्भेदानंसंसारात्अतएवहेमचंद्राहदि
भिरेतनाहतत्सम्भूतंभेदाएवपुक्ताः नचविप्रलंभोदुःखरूपात्त्रोच्यताप्रिपितिवाच्यंसंभोगपोषकत्वादस्यपदाहएना नविनाविप्रलंभेनसंभोगःपुष्टि
मैरणोन्मादजउता व्याधिः श्रुतेकषायितेहिवस्त्रादोभूयानुरागोनुषज्जते अत्रचशंकौत्सुक्यमदग्लानिनिद्रासुप्तबोधचिंतासूयाश्रमनिर्वेदस्व
मयस्मारादयः संज्ञायजागरकाशपम्लापक्षामतानेत्रवचोवक्रतादीनसंचारणानुकारतिलेखलेखनवाचनस्वभावनिरूवत्वात्प्रिश्रस्नेह
निर्वेदसात्विकानुभवनशीलसेवनमरणोपमर्ददेशादयोऽनुभावाःतत्रपूर्वानुरागोद्विधादैवयास्वइपयोरप्रासिहेतुत्वात्॥ ७ ७ रामः ८३

तत्रदैवहेतुकंतावदाह अस्यएवतामितिरिमुखः पैर्व्रजेशसुतयोः रामकृष्णयोर्वक्त्रमक्षिभिर्निपीतंतेयामक्षरावतांविशालदृशानामि
दंयानमेवकेवलंफलंनपरंनान्यत् छंदस्यपिदृश्यतेइत्सक्षणोनडिःनलोपोयोनामतोनुरिःइतिवमलेचअक्षरावतामितिरूपम अनुअ
नुक्रमेणा अनुवेणुनाबशानुरूपेणावेणुनाजुष्टसेवितम् अनुरक्तानांसानुरागाणांमोक्षोविसर्जनंयास्मिनवक्त्रेतद्यथा १ वृत

अक्षण्वतांफलमिदंनपरंविदामः सख्यः पशूननुविवेशयतोर्वयस्यैः वक्त्रंव्रजेशसुतयोरनुवेणुजुष्टंयैर्वानिपीतमनु
रक्तकटाक्षमोक्षम् १ चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौमध्येविरेजतुरलंपशुपाल
गोष्ठ्यांरंगेयथानटवरौक्वचगायमानौ २

सप्रवालाःपल्लवाःबर्हमिपूरपिच्छम्स्तबकःपुष्पगुच्छः उत्पलंरात्रिविकासि अब्जंदिनविकासिइतिषांमालाभिः अनुपृक्तंपत परिधानस
तिनदिविचित्रोवेषोययोस्तौतथा गोष्ठीमंडली २ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफ० ८५ गोप्य इति अपि गोपिकानाम् गोपिकासंबंधिनी अपि गोपीभिः पेयामित्यर्थः स्वयं स्वातंत्र्येणैव यस्य वेणोः पिबतः अवशिष्टरसं ह्रदिन्यो यमुना
द्यास्तरवोपि भुंजते न कुतः हृष्यत्त्वचः उल्लसद्वल्कलत्वात् अश्रु मुमुचुः क्षरत्क्षीरत्वात् आर्याः रसिकाः आभ्यामनुभावाभ्यां तरूकर्तृकं पानं

गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुर्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् भुंक्ते स्वयं यदवशिष्टरसं ह्रदिन्यो हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुमुचु
स्तरवो यथार्याः ३ वृंदावनं सखि भुवो वितनोति कीर्तिं यद्देवकीसुतपदांबुजलब्धलक्ष्मि गोविंदवेणुमनु मत्तमयूर
नृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसान्वपरतान्यसमस्तसत्त्वम् ४

आद्यतृतीयार्थ ३ पद्यस्या गोविंदस्य वेणुं अर्थाद्धि घ्मानं अनुलक्ष्यीकृत्य मत्तं मयूरनृत्यं संभवति वेणुध्वनिं श्रुत्वा मयूराः सानितबुध्याः नृत्यंति सर्पः
प्रेक्ष्य पश्यदर्शनीये पृथ्व्यद्रेगोवर्द्धनस्य सानव अपरतानि वेणुगीतश्रवणार्थं निभृतीभूतानि अन्यानि मयूरेभ्यः समस्तानि सत्त्वानि मृगादीनि मु० ८५
यस्मिन् वृंदावने तत् तथा ४

मूढमतयः अस्ति अर्थं त्वात् वेणुः रागीतो वाद्यते येन तं नंदनंदनं स्व वेणुगीतम् आकर्ण्यपिति वक्तव्ये नंदनंदनम् आकर्ण्येति लोकोत्तरत्वोक्तं अथैवं गाय
आकर्णितो भवद्भिः रीत्युच्यते प्रणयावलोकैः प्रीतिसूचकैर्नयननीलोत्पलैरित्यर्थ ५ वनिता नाम अनुरागजननसमर्थानां स्त्रीणाम् उत्सवो याभ्यो
तेरूपशीलेस्वरूपशीले स्वरूपाचरणो यस्य तं तेन अखिलकृष्णेन कृतः गीतस्य वादितस्य वेणोर्विविक्त मसंकीर्णं रागं गीतं देव्यो देवस्त्रियः स्मरेण

री धन्याः स्म मूढमतयोपि हरिण्य एता या नंदनंदनमुपात्तविचित्रवेषं आकर्ण्य वेणुरणितं सहकृष्णसाराः पूजां दधुर्विरचितां प्रणयाव
लोकैः ५ कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवरूपशीलं श्रुत्वा च तत्क्वणितवेणुविविक्तगीतं देव्यो विमानगतयः स्मरनुन्नसाराः भ्रश्यत्प्रसून
कबरा मुमुहुर्विनीव्यः ६ गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तभितकर्णपुटैः पिबंत्यः शावाः स्नुतस्तनपयःकवलाः स्म त
स्थुर्गोविंदमात्मनि दृशाश्रुकलाः स्पृशंत्यः ७

उन्नमोषितः सारो धैर्यं यासां भ्रश्यत् प्रसूनानि कबराणि केशपाशा यासां ता स्तथा विनीव्यो विस्रस्तवस्त्राः मुमुहुः मोहं खां स्मरशामायुः ६
उत्तंभितं ऊर्ध्वीकृतम् चकारो भिन्नक्रमः शावाश्च शावा वत्साः स्नुतः क्षरितः अर्थान्मुखात् स्तनस्थाय पसो कवलो ग्रासो येषां ते तथा ते
पिबंतस्तस्थुरिति विपरिणामः गोविंदं आत्मनि अंतः करणे स्पृशंत्यः दृशा अश्रुकला आनंदाश्रूणि स्पृशंतिवत्सपक्षे परिणामः तस्थु
रित्यनेन क्रियांतर विरहात् स्थास्यत्नावस्तंभत्व ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल० ८५ प्रायत्नप्रेक्षायां वतत्र्राहो येसुनयस्तिविहगात्समायन्त्राख्येसर्थ कृस्मेनरीक्षितंगीतंडास्त्रसमक्ष्येस्वप्रज्ञयाकृस्मैनैवरहमिसर्थः तेनैवोत्कंयत्कले
मधुरंवेणुगीतं भुजाः शाखाः विगतास्त्रन्येषां वाचोयेभ्यः वेणुगीतं विनात्र्यवाचांश्रवणंनास्तीत्सर्थः ८ तत्रश्रुतंमनोभवेनकृस्मादिविषयया

प्रायोवताघमुनयोविहगावनोस्मिनकृस्मेक्षितंतदुदितंकलवेणुगीतम् आरुह्ययेद्रुमभुजान्रुचिरप्रबालान्शृण्वंतिमीलितदृशो
विगतान्यवाचः ८ नद्यस्तदा तदुपधार्यमुकुंदगीतमावर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः आलिंगनस्थगितमूर्मिभुजैर्मुरारेर्गृह्णंतिपाद
युगलंकमलोपहाराः ९

तासांमनोवेगोयासांसचआवर्तैर्जलभ्रमेणलक्षितः भगवत्सुदितगाढभावबलात्तत्रैवभ्रमंतीतः परतोगंतुंनशक्नुवंतिसर्थः प्रवाहमध्येआ
लिंगनेनस्थगितंसंवरतंतीरेकर्मिभुजैर्गृह्णंतिसोपमयोगेष्वपिसरिदादिषुभावसमारोपोरसाभासइत्युच्यतेयदाहुः तदाभासास्त्रनौचि एम० ८५
त्यप्रवर्तितादति ९

प्रह्लदेष्वातपेसेनवपुषात्रातपत्रंकुसुमावलीभिश्चप्रेमहर्षेर्व्यधात्सरवुः श्रीकृस्मस्यमेघोदयेकुसुमत्रंसनस्यातलातंकितां संभाव्येदमुक्तम्
१० पुलिंदोभिस्त्वरित्रयः स्मरणः सुकृताधिकाः उरुगायस्यविलासैः पदाब्जरागेणाचरणालोहितेनश्रीः पोभात्मकंयत्कुंकुमंशोभातिउ
पः सामानाविकरणेष्व्यंगंतथादर्पितायाः लक्ष्म्याः स्तनाभ्यांमंडितेनतरोणपुरुषितेनविष्ठरितेनतस्पश्रीकृस्मस्पदर्शनेनस्मररुजाका

दृष्ट्वातपेव्रजपशून्सहरामगोपैः संचारयंतमनुवेणुमुदीरयंतम् प्रेमप्रवृद्धउदितःकुसुमावलीभिः सख्युर्व्यधात्स्ववपुषां
बुदआतपत्रम् १० पूर्णाः पुलिंदउरुगायपदाब्जरागश्रीकुंकुमेनदयितास्तनमंडितेन तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन
लिंपंत्यआननकुचेषुजहुस्तदाधिम् ११

मयीडापासांतास्तथाआननेषुकुचेषुचलिंपंत्यः लेपनंकुर्वंत्यः तस्मिन्कृस्मे आधिंप्राप्तासिदः स्वंलक्ष्मीस्तनाभ्यांभगवत्पादयोः संक्रांतेनततस्तृणलग्नेनकुंकुमेनस्वमाधिंशमयंतीत्सर्थः अतः पुराणाधिका ११ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हंतअबलाः अयंगोवर्द्धनःयत्तयस्मात् एमकस्वचरणास्पर्शेनत्रणांकुरोद्गमव्याजात्रोमहर्षेयिससत्तया मानंपूजांमूर्धिमिःयवसंतरणामुकं
दरीदरीः १२ कलानिमधुरा णिपदानियेषुवेणुस्वनेषुतैस्तनुभृत्सुमध्येगतिमतामस्पंदनंअर्कींचिचलनंअगतिमतां८तरूणांतुल
कइतिचित्रंपेनसेरके णादोहकालेगावःपश्चाबाद योर्निपम्यंतेसनिर्योगयाडास्तेनकृतंलक्षणांविहूंकिराणं पयोसौतया १३ पु

हंतायमद्रिरबलाहरिदासवर्योयप्रायकस्वचरणास्पर्शप्रमोदःमानंतनोतिसहगोगणयोस्तयोर्यतयानीयभूर्यवसकंदर
८ कंमूलैः १२ गागोपकैरनुवनंनयतोरुदारवेणुस्वनैःकलपदैस्तनुभृत्सुसख्य अस्पंदनंगतिमतांपुलकस्तरूणांनिर्यो
गपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रं १३ एवंविधाभगवतोयावृंदावनचारिणःवर्णयंत्यो मिथोगोप्यःक्रीडास्तन्मयतांययुः १४

वनुरागेणाभजतःफलमाह एवमितिअयंचपूर्वानुगएवअघापितासांभगवतासाकंअंगसंगाभावात् सहितदर्शितोऽष्टाविंशोऽध्यायेत्र
तएवात्रतदुद्धारिस्त्रियआसुस्वविरागीतस्मरेऽदर्पकाश्चित्सरोसंक्लसस्वसखीभ्योन्वेवर्णानिस्मुक्रमणोप्यो मिथ १० २१

पारवश्यहेतुकमाह अंतर्गृहेति अलब्धोविनिर्गमोयाभिःतद्भावनाभर्तभावना १५ वलवध्यानच्छुताता सांमुक्तिरासीदित्याह दुःसहे
ति दुःसहेनप्रेष्ठस्यविरहेणापस्तीव्रस्तापोद्धःखंतेनधुतंक्षीणांअशुभंपापंयासांतास्ताथाध्यानेनप्राप्तोयोच्युताश्लेषःतेनपानिर्वृतिः

अंतर्गृहगताःकाश्चिद्गोप्योऽलब्धविनिर्गमाःकृष्णंतद्भावनायुक्तादध्युर्मीलितलोचनाः १५ दुःसहप्रेष्ठविरहती
व्रतापधुताशुभाःध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्याक्षीणमंगलाः १६ तमेवपरमात्मानंजारबुध्यापिसंगताःजहु
र्गुणमयंदेहंसद्यःप्रक्षीणबंधनाः १७

सुखंतेनक्षीणांमंगलंपुण्यंयासांताःतथापुण्यपक्षयेहिकेवलस्मृतत्रसुखोपभोगेनपुण्यक्षय १६ कृष्णमेव जारबुध्यापिसं
गताःप्राप्ताःतादृप्यमापन्नाइत्यर्थःगुणमयंलिंगदेहंबंधनंपुण्यापुण्यरूपमुत्सृज्य १० २९ ८७ ८७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऽप्रमानविप्रलंभः सच प्रणये ईर्ष्यायां द्वेधा तत्र प्रेमपूर्वं वशीकारः प्रणयः तद्भंगो मानः स चास्त्रियाः पुंसः उभयोर्वा तत्र भेदांतराणि स्वय
मह्यानि बुधैर्विषयं तु प्रणयमानस्यात्राह गतेत्यादि अनुरागेण यत्तु स्मितं विभ्रमे क्षितानि चंचलावलोकनानि आलापो गोष्ठी विहारो
जलक्रीडादिः विभ्रमः शृंगारचेष्टा तैराक्षिप्तमाकृष्टम् १८ गत्यादिषु प्रियस्य प्रतिरूढा अनुकृता मंत्रिण्यो मिस्याः हेऽम्मला त्वयं

गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षिते मनोरमालापविहारविभ्रमे आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापते स्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मि ॥
का १८ गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः असावहं त्वित्यबलास्तदात्मिका न्यवेदिषुः कृ
ष्णविहारविभ्रमा १९ गायंत उच्चैरमुमेव संहता विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनं पप्रच्छुराकाशवदंतरं बहिर्भूतेषु संतं पुरुषं वन

ष्णोऽहमिति स्वं देहं परस्परं निवेदयामासुरित्यर्थः यतः कृष्णविहारे विभ्रमो यासां ता स्तथा चित्तद्रुतस्य वस्थानं शृंगारविभ्रमो मत १९ वि
भ्रमे वाह गायंत इति अमुं कृष्णं संहताः वनाद्वनं वने वने विचिक्युः अन्वेषयामासुः अंतरमंतरंतः मुक्त १० ३० ८

उन्मत्तवदित्युक्तं तमेव विचित्रमलापादिहेतुमुन्मादं स्मयंच पतिजपतीति एवमुक्तद्वलादपराणां वर्णानिर्वहि चित्रं दर्शितं तत्राघत्वहृत्प्रथम पाद
योर्हितीय मक्षरं यकारः अंतयोर्षिकारः तेन जन्मनाधिकं जयतीति यस्मात् इंदिरा लक्ष्मीः आगत्य लक्ष्म्या विरलः प्रचारः तज्जन्मनः प्रभृति वधिव
इत्यर्थः एवं मध्यस्य गतं विज्ञापयंतीति दयिते तिद्दृश्यतां त्वं यात्यावकाः तावकीनाः त्वयि धृता सवस्त्रनेन त्वद्विचर्याविक्षिकं प्राणधारणमित्युक्तम् २१

जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः श्रयत इंदिरा शश्वदत्र हि दयित दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते २१ शरदु
दाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा सुरतनाथ ते ऽशुल्कदासिका वरद निघ्नतो नेह किं वध २२ ०

शरदि उदाशये जलाधारे तस्मिन् साधु जातं यत् सत् प्रशस्तं सरसिजं तस्य उदरशोभां गर्भशोभां मुष्णातीति अपहरतीति तादृक्तया सुरतनाथ सं
भोगे स्वामिन् दृष्ट्वैव संभोगदीसीत्यर्थ अशुल्कदासिकाः निर्मूल्यदासीः अस्मान् निघ्नतः तादृग्घनाभावादित्यर्थः वध इति वज्जन्यं याय
तसाधनत्वात् तद्वत् आपर्यन्तमितिवत् अत्र पादचतुष्के द्वितीयमक्षरं रेफ २२ ८ ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल० ८९ सदात्रातुराकस्मिकमुपेक्षणं नवनो चित्तमित्याहुः विषेति विषरूपात्कालिंदीजलात् पोऽप्ययो नाशः व्याल. अघासुरः राक्षसः प्रलंबः
वर्षं इंद्रकोपात्संवर्तकोपद्रवः मारुतो वा सा रूपस्तृणावर्तः वैद्युतोनल अग्नुत्पातः वृषो ऽरिष्टः मयात्मजो व्योमः किं बहुना विश्वतः
सर्वस्मात् भयात् भयहेतोः हे ऋषभ सर्वश्रेष्ठ ते त्वया अत्र पादत्रये पयमंवकारः द्वितीयपकारश्चतुर्थे यि २३ ननु सर्वेषामस्माकं

विषजलाप्ययाद्व्यालराक्षसाद्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् वृषमयात्मजाद्विश्वतो भयादृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः २३ नखलु
गोपिकानंदनो भवान खिलदेहिनामंतरात्मदृक् विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सख उदेयिवान्सात्वतां कुले २४

तुल्यत्वात् कः कं रक्षतीति चेत्तत्राहुः नखल्विति अखिलदेहिनामंतरात्मनो जीवान् पश्यतीति तथा परमात्मेत्यर्थः विखनसा ब्रह्मणा उ
दीयिवान् उदितोसि सात्वतां यदूनां अत्र पादचतुष्के पि द्वितीयो वर्णः खकारः अतो जगंतृपालकत्वात् अस्मानपि पाहीत्यर्थ २४ एम० ८८

विरचितेति संसारभयात् चरणं प्राप्तानां कृताभयंकरकमलेन शिरसि धेहि श्रियाः करं गृह्णातीति तया अत्र पादचतुष्के द्वितीयो रेफ २५
भो वीर योषितां मध्ये ये निजजनास्त्वत्परिग्रहाः स्तेषां स्मयः अहमेव प्रियावयमिति दर्पः तस्य ध्वंसनः स्मितं यस्य स तथा भवत्किंक
रस्मान् भज अत्र पादचतुष्के पि द्वितीयो जकार २६ त्रणाचराचराः गावः निकेतनमाश्रयः फणिशीर्षः कालियस्य फणा कुल इत्यर्थः पद्म

विरचिताभयं वृष्णिधुर्य ते चरणमीयुषां संसृतेर्भयात् करसरोरुहं कांत कामदं शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहं २५ व्रजजनार्तिहन्वीर योषि
तां निजजनस्मयध्वंसनस्मित भज सखे भवत्किंकरीः स्म नो जलरुहाननं चारु दर्शय २६ प्रणतदेहिनां पापकर्शनं तृणचरानु
गं श्रीनिकेतनं फणिफणार्पितं ते पदांबुजं कृणु कुचेषु नः कृंधि हृच्छयं २७ मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्ष
ण विधिकरीरिमा वीर मुह्यतीरधरसीधुनाप्याययस्व नः २८

विधेहि हृच्छयं कामं त्र द्वितीयो णकार २७ वल्गूनि वाक्यानि यस्याः बुधमनोज्ञया विदग्धहृदयहारिण्या विधिकरीः आज्ञाकरीः न भवतो
भो मम भाव्यनुप्रियतमम स्तीसेवं हृयया मधुरया वाचा मोहिताः इत्यर्थः अधरसीधुना अधरामृतेन अत्र धकारो द्वितीय २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल० आततंवहृयेभरिद्यःस्थूलदानारःतेमरणांतिअत्रद्धितीयोवकारःपादचतुष्कसदलद्वयेचक्रमात्तकास्ककारउकारमकारा ध्यानमंगलं
८९ चिंतमानंसुखावहमितर्थःरहसिसंविदःएकांतेपतिश्रुतानिहदिस्परंशांहृदयंगमाःकुहकक्रमञ्छिनुअन्ययोत्क्रमन्यया चकरोषीतिकुहक

तवकथामृतंतसजीवनंकविभिरीडितंकल्मषापहं श्रवणामंगलंश्रीमदाततंभुविगरणांतियेभूरिदाजनाः २९ प्रहसितांप्रियप्रेम
वीक्षितंविहरणांचतेध्यानमंगलम् रहसिसंविदोयाहृदिस्पृशाःकुहकनोमनःक्षोभयंतिहि ३० चलसियद्व्रजाच्चारयन्पशू
न्नलिनसुंदरंनाथतेपदंशिलतृणांकुरैःसीदतीतिनःकलिलतांमनःकांतगच्छति ३१ दिनपरिक्षयेनीलकुंतलैर्वनरुहा
ननंबिभ्रदावृतम्घनरजस्वलंदर्शयन्मुहुर्मनसिनःस्मरंवीरयच्छसि ३२

तमुच्यत्रहकारोद्धितीयः ३० नलिनसुंदरंकमलवत्कोमलांशिलैःक्षरिणाशरखंडैःकलिलतांअधैर्यअत्रलकारोद्धिय ३१ कुंतलैर्वृत
मृषनरजोविभ्रतस्वलंसुष्टुमधरां कीदृशंवनरूहाननंकमलवन्मुखंदर्शयन्स्मरंयच्छसिधनंगोधनंभीमादिवत्पूर्वपदलोपः अत्र राम०
नकारोद्धितीय ३२ ८९

पप्रणतोवल्लालक्ष्मीर्वायप्रजेसत्रजनस्नेनितिविद्विद्धनोरिणाशांतमसुखतमंतेनःत्वदीयानामस्माकंअत्राद्यपादयोर्दलद्वयेक्रमात्पकार
धकारौअंत्यपोस्तृतीयवर्णोशाकार ३३ स्वरितःषड्गुरस्वरस्पृक्तःरतरागाम्अधरामृतादन्येऽभिलाषाःअत्रपूर्वार्धेद्वितीयोरेफःअत्रार्द्ध
तृतीय ३४ यत्पदद्युतिःअसेरणत्रयोपलक्षितःकालःअयद्रपतांअस्मदादीनां उदीक्षतांपक्ष्मकृतानिमेषकर्तृजिडःनीरसतात्अ

प्रणतकामदंपद्मजार्चितंधरणिमंडनंध्येयमापदि चरणपंकजंशंतमंचतेरमणनःस्तनेष्वर्पयाधिहन् ३३ सुरतवर्द्धनंशोक
नाशनंस्वरितवेणुनासुष्ठुचुंबितंइतररागविस्मारणंनृणांवितरवीरनस्तेऽधरामृतं ३४ अटतियद्भवानह्निकाननंत्रुटियुगा
यतेत्वामपश्यतांकुटिलकुंतलंश्रीमुखंचतेजडउदीक्षतांपक्ष्मकृद्दृशां ३५ पतिसुतान्वयभ्रातृबांधवानतिविलंघ्यतेंत्यच्युतागताः ५वा
गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताःकितवयोषितःकस्त्यजेन्निशि ३६ रहसिसंविदंहृच्छयोदयंप्रहसिताननंप्रेमवीक्षणं बृहदुरःश्रियो
वीक्ष्यधामतेमुहुरतिस्पृहामुह्यतेमनः ३७

आद्यदलयोरकार अंत्ययोस्तकारःपादचष्केद्विसमक्षरंठवर्ग ३५ अन्वयःकुलंअतिविलंघ्यअतिक्रम्यतिअंतितवसमीपंगतयोगानमो
दाःहेकितवधूर्तअत्रद्धितीयस्तकार ३६ हृच्छयस्यउदयउत्पत्तिर्यस्मात्प्रहसिताननात्अतिस्पृहयाअत्रद्धितीयोहकार ३७

मुक्ताफल० ९०

व्याप्तिः शरीरं व्रजिनिमंत्रीदुःखशमनी त्वत्स्पृहायामात्मनो या सा गीता सत्याः स्वजनहृद्रुजां हृदयरोगाणां निषूदनं शमकं यत्त्वदालिंगनादि तं त्वमनाकुः अयमपि सज्जमुच्चदेहे त्वयं स्वजनविजनविशेषशोनलदृष्टीनं हृदयरोगशमनमितुक्तं अत्राघपादयोर्दले धार्दिर्विकारः अ सपादयोर्जकारश्च द्वितीयः सोपंजयतीसत आरभ्य एतत्पर्यंतमेकादशाक्षराणां जातेः षट्शतोत्तरचतुःषष्ठीभेदः इयं यत्ते सुजातमति

व्रजवनौकसां व्यक्तिरंगते वृजिनहंत्र्यलं विश्वमंगलम् त्यज मनाक् च नस्त्वत्स्पृहात्मनां स्वजनहृद्रुजां यन्निषूदनम् ३८ यत्ते सुजातचरणांबुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रियदधीमहि कर्कशेषु तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किं स्वित् कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः ३९

कोमलं भीताः कर्कशस्तनस्पर्शजन्यास्पर्शोऽकर्मापिभाक्षीदिति भयं तेन चरणांबुरुहेणाटवीं अरण्यं यत् यदा न याग्निगच्छसि न यदपगताविति यत्कारणं तोऽप्यस्ति पत्र्रदोर्नित्यसंबंधात् तदास्माकं बुद्धिर्भ्रमति किमिति कूर्पादिभिः सूक्ष्मोपलादिभिः किंस्विन्न व्यथते किंत्वितिविवितर्कैर्भवानायुर्यासांतास्तथागोपय श्रीकृसमम् १० ३९ राम० ९०

अथ पादविशेषात्श्लोकैः प्रवासमध्याहवामवाहुरिति अत्रैवैकादशायुगलानां प्रायण्वव्यवर्णात्रिवर्गनिर्वाहः प्रवासलेतुगोप्यः कस्मैवनं यातेन तमनु द्रुतचेतसः कस्मलीलाः प्रगायंत्योनिस्सुदुःखेन वासरानिति गमकं कंदं चरणाभ्रमरोलक्षितं स्वागतात्वोष्ठदः वामवाहोः कृतोनिहितः वामः कपोलो येन वलितेनैकिंविद्वचलितेभ्रुवौ यस्यतथाकोमलाभिरंगुलिभिराश्रिताः स्वराः मार्गाः षड्जादिस्वरवेजकानिस्यां

ानियस्मिन्वेरगोतमथ वामबाहुकृतवामकपोलोवलितभ्रुस्वरार्पितवेणुमकोमलांगुलिभिराश्रितमार्गगोप्य ईरयति यत्र मुकुंदः ४० व्योमयानवनिताः सहसिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्यसलज्जाः काममार्गशासमर्पितचित्ताकश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः ४१

नानियस्मिन्वेरगोतमथ यत्रयदाईरयतिवादयतिहेगोप्यः अत्राघपादयोर्वकारः आदिः कृतद्युतिश्चित्रम् ४० तदाव्योमयानवनिताः खेचरस्त्रियः तं वेणुवादनं कामस्य मार्गणाः संमोहनादयः पंचशरास्तेषां समर्पितं तद्वशीभूतं चित्तं याभिस्ताम् कश्मलं मोहं अपस्मृता शिथिलीभूता नीवी यासां अतएव वेणुगीतोद्दीपितस्वभाववसनीवीश्लेषत्वेन प्रकटीभावात् सलज्जाः अत्राघपयोर्वकारः अंत्ययोः ककारः ४१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल० ८१

हंतचित्रंहेअबलाःहारवद्विशदोहासोयस्यविशदाधुतद्युतिर्यस्याःसाविद्युतलक्ष्मीःउरसिस्थितायस्यसलुकुनर्मकौतुकं यर्हियदाकूजि
तवेणुःवेणुंकूजयतिअत्रराघयोर्हकारःअसयोर्नकार ४२ वाद्यवादनभाविहृतसः आरातूनिकटे नैर्दष्ठाःनतुनिगीर्णाःकवला
यैःधृतकर्णाःवेणुगीतिदत्तावधानाःनिर्दिताइतितारकाद्दित्वादितकूनिद्रितानामपिकिंचिच्चलनमुपलभ्यते अत्रतुतदपिनास्ती

हंतचित्रमवलाःश्रणुतेदंहारहासउरसिस्थिरविद्युत् नंदसूनुरयमार्तजनानांनर्मदोयर्हिकूजितवेणुः ४२ वृंदशो
व्रजवृषामृगगावोवेणुवाद्यहृतचेतसआरात्दंतदष्टकवलाधृतकर्णानिद्रितालिखितचित्रमिवासन् ४३ बर्हि
णस्तबकधातुपलाशैर्बद्धमल्लपरिबर्हविडंबःकर्हिचित्सबलआलिसगोपैर्गाःसमाह्वयतियत्रमुकुंदः ४४

तिवन्तुमुयमांतरंलिंखिंतग्रहणास्मितभ्रमनिवस्यर्थम्अत्राघयोर्व ४३ बर्हिणोमयूरोविघतेस्वामितयायेषांतानिवर्हिणानि
मपूरपिछानि आदिलावचूस्तवकाःपुष्पगुछाःधातुर्मनःशिलाद्यिपलाशंपत्रमेतैर्बद्धोरचितःमल्लपरिबर्हीणांमल्लोपकरणा राम०
नादिस्वोऽनुकारोयेनकर्हिचित्कदाचित् एवंविचित्रमितार्थःहेआलिवयस्येबलोबलभद्रःअत्राघयोर्वि ४४ ८१

तर्हितरानीभग्नगतयःसंजातजाड्यसंचारिभावत्वात्तस्यमुकुंदस्यअनिलेनहृतीभूतेननीतंप्रापितं वेऽशब्दउत्प्रेक्षायांनिःकारणा
नदीवृत्तिःसकारणत्वेनोत्प्रेक्ष्यतेउत्प्रेक्षायांचभगवतःसरितांचभर्तृपत्नीसंव्यवहारसमारोपोव्यंग्यं स्पृहयतीःस्पृहयंसःरजःस्पृहय
तीरितिद्वियानिर्देशोरजसःइस्मितत्वमत्वविवक्षयाअन्यथाहिस्पृहेरीप्सितइतिसंप्रदानत्वेचतुर्थ्याभावंअवहुपुण्यावयमिवेति

तर्हिभग्नगतयःसरितोवैतत्पदांबुजरजोऽनिलनीतम् स्पृहयतीर्वयमिवाबहुपुण्याःप्रेमवेपितभुजास्तिमितापः ४५
अनुचरैःसमवर्णितवीर्य आदिपूरुषइवाचलभूतिःवनचरोगिरितटेषुचरंतीर्वेणुनाह्वयतिगाःसयदाहि ४६ ॥

यथावयंतत्पादरजःस्पृहयामोननुप्राप्नुमःअवहुपुण्यत्वात्तथैताइतिस्पृहामात्रेस्वस्पृष्टांतोनलप्रास्तोनदीभिःप्रासत्वात्गोपीभि
रपिवहुशःप्रासत्वेविक्षणांविप्रलंभासहत्वादशांतवुद्धिःप्रेमणावेपितावितन्मविभूताभुजाऊर्मिरूपायासांआप्पांकंपस्तंभौप्यगाश
नुभावावुक्तोअत्राघयोर्न्तकार ४५ भूतिरैश्वर्यसःकृष्णःअत्राघयोरवर्णाःअसयोर्दि ४६ चिरमनुशीलानांस्वास्मिन्नभिव्यक्त
माहवनलताइति ॥

मुक्ताफल ९२

भारेण प्रणताः प्रणतभारः ते विटपा येषां मधुधारामिषादानंदाश्रूणीसर्षः दृष्टतनवः उरिकल्वत्का तत्र त्राघपोर्विकारः अंसपोः प्रश्नह
४७ वनमाला पांपादिव्यगंधातुलसीतस्याः मधुना परिमलेन मत्तैर्भ्रमरैरलघुदीर्घपतूगीतं तत आद्रियन्त आदरं कुर्वन् यर्हि यदा संवि
तः अधरेण कृतसंधानो वेणुर्येन सतथा आघयोर्दः अंसयोरवर्णा ४८ हृतं हे सखि आघयोः सः अंसयोर्ह ४९ स्रगवतंसाभ्यां

वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यंजयंत इव पुष्पफलाढ्याः प्रणतभारविटपा मधुधाराः प्रेमहृष्टतनवः सस्जुः स्म ४७ द
र्शनीयतिलको वनमालादिव्यगंधतुलसी मधुमत्तैः अलिकुलैरलघुगीतमभीष्टमाद्रियन्यर्हि संधितवेणु ४८ सरसि
सारसहंसविहंगाश्चारुगीतहृतचेतस एत्य हरिमुपासत ते यतचित्ताहन्तमीलितदृशो धृतमौना ४९ सहबलः स्रगवतं
सविलासः सानुषु क्षितिभृतो व्रजदेव्यः हर्षयन्यर्हि वेणुरवेण जातहर्ष उपरंभति विश्वं ५० महदतिक्रमणशंकित
चेता मंदमंदमनुगर्जति मेघः सुहृदमभ्यवर्षत्सुमनोभिश्छायया च विदधत्प्रतपत्रं ५१

मालाकर्णपूराभ्यां विलासः शोभा यस्य तथा हे व्रजदेव्यः वेणुरवेण विश्वं हर्षयन् जातहर्षा यर्हि स्वपम परंभति आनंदेन स्वयं शब्दं करो राम० ९२
ति आघयोः स ५० महच्छदेनास्य शब्दस्तिरस्कृतो माभूदिति शंकाक्रांतो मंदं गर्जति अनुवर्तते च सुहृदं कुसुमैरभिवर्षति प्रत्युत पुष्पैः
प्रतपत्रं छत्रं आघयोर्मः अयोः स ५१

वरणाचर्याक्रीडेस्मर्य वाचं वादनं गरूत्वा बहुधा हेसतिपशोदेत वसुतो यदा स्वरजातीः षड्जातिप्रभेदान् न पत उपरूपावितानान्निजाः स्वप्रजा
नो त्प्रेक्षिता शिक्षाः संप्रदायो या सु स्वरजातिषु आघयोर्व ५२ सवनशः अनुसंध्यं नत्वा विधं गीतं शवेर्हिद्रः आनताकंध
रा चित्तवयेयां स्वित्त पूर्वकं प्रणीमुरिसर्षः कश्मलं मोहं कं स्प स्वरस्याप्यपमेदो गीयत इति निश्चयाभावान्मोहः आघयोः शः त्रे

विविधगोपचरणेषु विदग्धो वेणुवाद्यउरुधा निजशिक्षाः तव सुतः सति यदाधरबिंबे दत्तवेणुरनयत्स्वरजाती ५२ सवनशस्त
दुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः कवय आनतकंधरचित्ताः कश्मलं ययुरनिश्चिततत्वा ५३ निजपदाब्जदलैर्ध्वजव
ज्रनीरजांकुशविचित्रललामैः व्रजभुवः शमयन् खुरतोदं वर्ष्मधुर्यगतिरीरितवेणु ५४

सयोः कः ५३ दलैरवयवैः नीरजं पद्मं ध्वजादयो विचित्राणि ललामानि चिन्हानि येषां खुरतोदं खुरव्यथैः वर्ष्मणा देहेन
धुर्यः श्रेष्ठो गजस्तस्येव गतिर्यस्य सतथा आघयोर्नः अंसयोर्व ५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल॰ यत्रव्रजतितेनेसर्षःसविलासंसंसशोभंयद्वीक्षणंतेनार्पितोमनोभववेगोयासांकुजगतिंगमिताःद्रुमवल्लरीभूताःकबरकेशपाशं
६३ आघयोर्वःअंसयोःकः ५५ मणापःकाचघटितादयःदर्पितोगंधोयस्यासुतुसास्तस्यामालयाविशिष्टःप्रणयिनःप्रियस्यक

व्रजतितेनयंसविलासवीक्षणार्पितमनोभववेगाःकुजगतिंगमितानविदामःकवरैर्लनवसनंकवरंवा ५५ मणि
धरःक्वविदागणायरुगामालयार्पितगंधतुलस्याःप्रणयिनोनुचरस्यकदंसेप्रक्षिपन्सुजमगायतयत्र ५६ क्वणित
वेणुरववंचितचित्ताःकृष्णमन्वसतकृष्णगृहिणाःगुणगणार्णमनुगसहरिणोगोपिकाइवविमुक्तगृहा आ ५७

दमर्त्यापिआघयोर्मःअंसयोःप्रशव ५६ कृष्णंअन्वसतअनुगताआसनकृष्णसमगमरहे अगृहिणाःगुणगणाअत्रअर्ण
अर्णविगोपिकाइवहरिणाविरहपांडुराःआघयोःकःअंसयोर्ण ५७ राम॰ ६३

दाममालाहेअनघेयशोदेयदाविजहारतदामलयजस्पर्शचंदनस्यस्पर्शेननिविशिष्टोवायुरुपसमीयेवातिउपदेव्याविद्याधरादयःवाद्या
दिभिर्विशिष्टाःप्रथमेअंसयोर्नकारःद्वितीयेआघयोर्मःअंसयोर्वयोरैवमाह ५८ यत्रपदाएषसुहृदाशिषोदिसयाएतितत्र
खुररजसाछुरितस्त्राभवतिआगोगोवर्द्धनःउपोत्थानिवर्त्स्यश्रमरुचाश्रमशोभयायिदर्शनांदृष्टीनांउत्सवंउन्नयन्प्रापयन्

कंसदाम्भकृत्तकौतुकवेषोगोयगोधनवृतोयमुनायां नंदसूनुरनघेतववत्सोनर्मदःप्रणयिनांविजहार ५८ मंदवायु
रुपवात्यनुकूलंमानयन्मलयजस्पर्शेन वंदिनस्तमुपदेवगणायेवाद्यगीतवलिभिःपरिवव्रु ५९ वत्सलोव्रजगवांय
दगध्रोवंद्यमानचरणःपथिवृद्धैःकृत्स्नगोधनमुपोत्स्वदिनांतेगीतवेणुरनुगेडितकीर्तिः ६० उत्सवंश्रमरुचापिदृशी
नामुन्नयन्खुररजःछुरितस्त्रकृदित्सयैतिसुहृदाशिषएषदेवकीजठरभूरुडुराजः ६१

राजश्चरंमाःप्रथमेआघयोर्वःद्वितीयेआघयोस्तकारःअंसयोर्दःमदविघूर्णितितिम्प्लाकदूपंवलभेदविषयत्वादत्रनोक्तंगोप्यामिथः

१० ३५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल०
६४

एवमत्यव्यवधानं प्रवासगृहे कावृत्युव्यवधानमाह मधुपेतिहे मधुपकितववंधो वृत्तसंबंधिनुः श्रांघ्रिंसपत्न्याः कुचयोर्विलुलितं संभोग
विमर्दितं प्रभ्रष्टं मालायाः यत्कुंकुमं तदक्तैः श्मश्रुभिः मा स्पृशारतिव्यतिकरे सपत्नीस्तनकुंकुमरंजितायाः भ्रष्टमालायामुपविष्टगात
भ्रमरस्पृशो हा श्मश्रुतांसं भावयेदमुच्यते मधुपेतिति स्पमानिनीनां मा पुरीणां तन्मानिनाम् इति सोत्साहं विस्पंभ्यालंभनोपं स्त्रैणाले
प्रकाशनात् दृष्टिकुचकर्मेण श्लाघ्यमानतान्निर्लज्जास्पदत्वेन मधुपतिरप्येवंविधः सुकुत्र तएव मधुपत्वं तस्य कितवत्वं प्राये

मधुप कितवबंधो मा स्पृशांघ्रिं सपत्न्याः कुचविलुलितमालाकुंकुमश्मश्रुभिर्नः वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं यदु
सदसि विडंब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक् ६२ सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान्भवादृक् परि
चरति कथं तत्पादपद्मं तु पद्मा ह्यपि बत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः ६४

ताहि मधुपाः कितवाश्च निर्हीका भवंति ६२ कितवत्वं वंधुत्वं चाह सकृदिति सा हि सुमनसोऽस्मान्भवानिव स्वप्रकृतिर्दर्शितवत् इति भवाद
कुसुमः यथात्वं सुमनसः पुष्पाणि पुष्पभुक् त्यजसि तस्य क्षणात् सोऽहरः पादपद्मं पद्मा लक्ष्मीः कथं च रतिं तु झाद्वा वितर्के अपि अहो हृतं वचितं
चित्तं यस्याः उत्तमश्लोकस्य जल्पैर्विविधैश्चाटुकारैः प्रियवाक्यैर्भ्रमितचित्ता परिचरति सार्थः वत्तेऽनुकंपायां ६३ एम०
६४

भ्रमरगुंजितं कस्य गुणगानं मत्सा हृ किमिहेतिति हे षडंघ्रे भ्रमर यदूनामधिपतिमिति लक्षणाया तत्चरितमभिमतं तत्किं बहुगायसि तत्त
न्पुराणां जीर्णं विषयं वा गृहेः एका किन्तु विजयो अर्जुनः तस्य सखा कृष्णः तस्य सखायो मधुराः स्त्रियः तासामग्रतो गीयतां ताश्च तवेष्टं कल्पयंति
पुरापि ष्यंतीत्यर्थः वर्तमानसामीप्ये इति भविष्यदर्थे लट् यतस्ताः क्षपितकुचरुजः इष्टा अतस्तन्न तु वयमित्यर्थः ६५ सोमातनमेवं वो चः

किमिह बहु षडंघ्रे गायसि त्वं यदूनामधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम् विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसंगः क्षपि
तकुचरुजस्ते कल्पयंतीष्टमिष्टाः ६५ दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः कपटरुचिरहासभ्रूविजृंभस्य याः स्युः
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्वयं का अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः ६६

तामनुस्मरंतानस्मरंतानंगाविकलत्वात्प्रसादयितुमाद्दिष्टवानिसत्तत्राह दिवीति मां आह तु मम मागतस्त्वमिप्रेष्याह दि
विस्वर्गे रोते सद्रुणायायाः स्त्रियः ताः काः न का अपि नापीत्यर्थः अतः किं मत्प्रार्थनेन कपटेन रुचिरो हासो भ्रूवि
जृंभश्च यस्य यस्य चरणरजो लक्ष्मी रूपपालितं स वयं काः न का अपि नापीत्यर्थः अपि तु एवंविधस्यापि
अस्मासु कृपणासु त्वनेप तत उत्तमश्लोकशब्दः कृपणानां पक्षे सहायभूते मुख्यिवर्तते स उत्तमश्लोकत्वाद
नायाने पलात् अनुग्रहीष्यतीति भावः ६६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्तापल भ्रमरं स्वचरणपतितं मत्वा हविस्रजेति अतुरूपविदुषः संधानप्रकारतां मुकुंदरागेन कलापायाद्वकारैः प्रियस्वाभ्यो
६५ आरोतोः त्रिरस्मि कृतं मे पादे विस्रजेव अहं मुकुंद तु अहो अस्मिन् मुकुंदे किं संधेयम् पः अस्मोन्वक्षस्तजन स्व
कृते कृत्सार्थ विसृष्टास्सक्ताः अनेगर्भाहादपः अकृतमकृतं जंघेतो मस्य ६७ अकृतचेतस्त्वमेवाहे मृगमुग्धि

विसृजन्त्रिरस्मिपादे वेष्महं बारकारै स्तुतमपविद्युषस्ते प्योस्यहो तेसमुकुंदरात स्वकृतद्ग हविस्त
ध्यायत्पत्पस्य लोकास्य स्तजेदहृतेविहृपाह्यिजितः कामया ६७ बचेताः किंनुसंधेयमस्मिन्
६७ मृगमुग्धि वक्रधीरविलब्धधर्मोच्छ्रियमकृतविरूपाचीजितः कामयानो बलि
मपिबलिमलावेष्टपतेध्वास्वपस्त्वदलममितस्य मेदुसजस्तलेपार्थः ६८ ॥

वेति मृगमुग्धाधिः कपीडोवालीलुब्धास्वभावः च्छिपंश पेपाखा अकृतकृतवान् कामयानो काम्यमाना नो
बवं ध्वांक्षवत् काकवत् ततस्मात् अकृतत्वात् अमितः कृस्मन् बलेचेरकिमिति मल्पते तुस्मानदृति ६८ रा
६५

अथ वैविस्रविप्रलंभमाह परमहिष्य इतिहे कुररी नष्टोषि जगति स्वपतिशापानेपि लंवीतनिद्रा मत्त ततकिं ईश्वरस्त
त्वामीकुररः गुप्तबोधः अहे रीमूतेः वपुमिवपथाव पंगुते प्खरवाहीतनिद्राः अनेन निद्रोच्छेदलक्षणो स्मरद
शाउक्ता महिषीणामीश्वरस्यम लिहि नत्वेपि उन्मादमाह त्वमात शुत्तलोक्तिः नष्टचन्द्रभगवतो तद्धीनादिकमुन

परमहिष्यकृचुःकुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा नशेषे स्वपति जगति रात्र्यामीश्वरो गुप्तबोधः
वयमिवसखि कच्चिद्गाढनिर्विद्धचेता नलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन ७३ नेत्रे निमीलय
सि नक्तमदृष्टबधुस्त्वं रोरवीषि करुणाबत चक्रवाकि दास्यं गता वयमिवाच्युतपादजु
ष्टां किं वा स्रजं स्पृहयसे कवरेण वोढुम् ७४ ७४ ॥

नष्टो यद्भस्तत्रनष्टुत इतिवद्धि भाषा नलोपो नञः कच्चिद्दृढ इह संप्रश्ने नलिननयनः कृष्णः निर्विद्धचेत त्वंवीतनिद्रा
लेकारतांतारम ७३ नक्तं रात्रौ बधुः प्रियतमः रोरवीषि भृशं रोदिषि कृते पि बनेतिखेदे अच्युतस्य पादाभ्यां मुक्ता
र्पितत्वाज्जुष्टां वयमिव यथा वयं स्पृहयामः अनेन सकलमलस्मृतो ७४ ७४ ७४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफलं हे उरस्वन् समुद्रविहरसेवितरां शाखा यस्मिन् वृंदेन स्वपल्लवं श्याकर्षयन् आत्मनोलांछनं समुद्रशायरा मनिः तेनमासो
१६७ दृशोगतः स्वचेति वकारेणा वयं च समुद्रनापि नएव दुःस्वसहस्त्रसात् प्रतिसमुद्रं हेरिः श्रोतेन विसमया स्त्र अत्रनि
हनस्तदस्ते नेनप्रलापलक्षणा ७५ पक्ष्मणोरक्षणायजेनरोगेरा नक्षिणोविनयाश्रयेसि यथावयंविरहजेन

मोमोःसदानिहनसेउदनवन्नलब्धनिंद्रोऽधिगानमजागरः किंवामुकुंदापल्लतात्मलांछनःसाम्प्रत
गोलेवगतोउरत्सयो ७५ लंयक्ष्मणाबलवताभिगृहीतइंद्रोक्षीणास्तमोननिजदीधितिभिःस्ति
णोषिकच्चिन्मुकुंदगदितानियथावयंलेविमृक्षसमोःस्पर्शगतगोरूपलक्ष्मसेनः ७६ किंवाचरित म
स्याभिर्मलयानिलतेऽप्रियगोविंदापांगनिर्भिन्नेहृदीरयसिनःस्मरं ७७ ७७ ॥

यक्ष्मणाक्षीणाः तमोऽन्तानेदीधितिभिः मत्तारत्नैः निनःसिरामः विश्रमविशेषात् कृत्वा स्पर्शगतिश्च उपलक्ष्य
सेरक्ष्यसेनः अस्माभिः अनेनयाधिलक्षणा ७६ किमप्रियमाचरितंनो हरिर् ईरयसि उद्दीपयसि अनेनमनः
संगलक्षणा ७७ ॥ एम
६

शवलेयाकुलम् अत्रस्मृतिः ७८ प्रियसखानामपदानिअनपायं यमस्यप्रयुक्तमावलितोवल्लहतः अत्रगुणाकी
र्तनम् ७९ अपिअहोयथावयंस्तनेवि धर्तुंकामयामहे अत्रत्रपानाशः ८० हे सिंधुपत्यो महान घः अको हि

मेघश्यामस्त्वमसिदयितोयादवेंद्रस्यनूनं श्रीवत्सांकं वयमिवभवान्ध्यायति प्रेमबद्धः अत्युत्कंठा
शबलहृदयोऽस्मद्विधोबाष्पधाराः स्मृत्वा स्मृत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदस्तत्प्रसंगः ७८ प्रियरा
मपदानिभाषसेमृतसंज्ञीविकयानयागिरा कुरुवाणिकिमघतेपियं वदमेवनिजितेकंठकोकि
लः ७९ नचलसिनैंदसुतारबुद्धक्षितिधरचिंतयसेमहांतमर्थम् अपिबत वसुदेवनंदना
न ङ्घ्रिं वयमिवकामयसेस्तनैर्विधर्तुम् ८० शुष्यद्ध्रदाःकरुशितानदावतेसिंधुपत्न्यः संप्रत्यपेतकम
लश्रिय इष्टभर्तुः तद्वद्वयं यदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्यमुष्टहृदयाः पुरुकर्शिताः स्मः ८१

यथेस्थमवयः शुष्यन्तो हृदाः हृदयस्पानीयाः यस्तेनायासांताः अपेताः कमलश्रियोमुखायमानयद्धाभावा
संतास्तथा वयमप्येवंविधाः अत्रतनुता ॥८१ ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफलं हि हंसश्चास्तनतोशौरेः कुमुसस्य तुग्रहो अजितः पुरा च वे मस्मान्प्रतिपद्युक्तं तन्न विस्मरतितं च कस्माद्र जामीवपंपतोसोसोद्र
६८ वतेसं भुवन मधुरालापेन तुकामदः श्रियमतेसाहि यासांस्त्रीणां मध्ये एक निष्ठा एकस्मिन्नेव स्थिरी भर्ता न तु चंचलेति सो
न्या सोक्तिः अपमर्थः अचंचलाअप्यस्मानुपेक्षा चंचला श्रियसंभजत इति अत्रोन्मादः महिष्याः कुरुपौरीन १०८०
अत्र च स्मृति गुणः कीर्तनं तद्याधिमलापाश्रुत स्वोसाः कोत्र प्रकारा निष्ठाः निद्राछेदाः प्रलपहृद्यनयुनमीनिमित्त
रतिरहस्स्या स्त्रीतास्ते पंतानाममहिषीगतला चुक्कु मुकुमारङ्कौः मतिलसा ग्लेसा चरमास्सर दशास्तिसा चरतीहत्रो
न भावेन कुसिपोगेश्वरेश्वरे ध्रियमातोनमाध्यो लेभिरे वे सर्वांगतिमि मनेनमलग्रंथे नस्त्वितायमंगलनारि
हंसस्वागतमासतापि वपमोत्र संगन्नौरेः कृष्णा हुतेवानुविरामकश्चिदजितः स्वस्मात्तउक्तं पुरा किंवा
न श्रवलनसोऽहरः स्मरतितं कस्माद्र जामोवपं सोऽलापमकामरं श्रियमते सैव कनिष्ठास्त्रिया ८२ रति
मुक्ताफलेविसुभक्तानां विमलेमंसंगाराः ॥ ((हनोक्ता एकाश्र शश्रो कीजलकेलिमसंजोमलेरस्त्रीता
अत्रसंनिहितेपिभगावतितरलापारिसोष्ठवेनतासां वैचित्र्यसाविभावान्नाम्ना मेरसएवानुरागादिष्वंतर्भावःन्नावा
वकं तथा चेत त्रोक्तं कृष्णस्यैव विहरतौगमालायेसि तस्मितेः नर्मस्वेलियरिष्वगौः स्त्रीणां कि लत्तताधिपः उद्धुसं
कुरुकुदेवधिप्राग्गिरउक्तं नेवजोडाः चित्पंपोरविंहासं पात्तामेगारतः प्रगुरिति नवास्मिन्न्वायेभगवतोऽस
व धानो दिकमुक्त तस्मादे विमिरूपं विमलभस्याभेदातर मवरूपमभ्युपेतव्यम् अपमे चात्र विदग्धबुद्धायोमें साथि प्रा
६८

उत्सजनमेवाह परनुचरितेति यस्य अत्र अनुकूलाचरितलीलैव कर्णपीयूषं तस्य विप्रुषो विंदवः तेषां सकृत् अ
दनेन विधुतास्सकलाद्वंद्वधर्माः स्त्रीपुत्रधनाद्यः रागद्वेषादयो वा येस्ते तथा विमृष्टः प्रक्षिप्तोनष्टाः गृहकुटुंबाः ताःस
श्रकं संगाद्य सर्वः सपरिलोलाकर्णनेनेत्तरंगृहकुटुंबं च रहट हाव मेमिसुचर्यापरमहंस स्थितिं ६९ ननु पूर्वे

परनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्सकृदद नविधुतद्वंद्वधर्मा विनष्टाः सपरिगृहकुटुंबं दीनमुत्सृज्य दी
नाबहव इह विहंगा भिक्षुचर्या चरंति ६९ वयमृतमिवजिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः कुलिककृतमिवाज्ञाः कृष्णव
ध्वो रहतविहंगा भिक्षुचर्यां चरंति अहतापत्यो दद्दशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्र स्मररुज उपमंत्रिन्भण्यतो
मन्यवार्ता ॥ ७० ॥ ७० ॥ ॥

एवं तोपथा तथाप्येतत्संधाने न चलतीति चेत्तत्राह वयमिति वयं सर्वा अपि जिह्मस्य कुटिलस्य कृष्णस्य व्या
हृतं उक्तं अनृतमिव अमृतमपि सत्यमिव मन्यमानाः दद्दशुरित्यस्य विपरिणामादृष्टिमेतत जस्य विप्रलंभ कृत
म् पथा कुलिक सव्याधस्य कृतकपटगीतं हरिणा वा स्तव मन्यमानाः वधेनास्मत्तं दद्दृशुः कृष्णोहरिणेगनश्च
हे उपमंत्रिन् प्रलोभक तस्मादन्यवार्तोक्ता मता ७०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥६६॥

मुकुन्द ० किं चित्तं कमगोह सेवादरेत्रमरं भगवत प्रेषितं मत्वाह प्रियसख इति हे प्रियस्य सख प्रियस्याः प्रहितः सन् किं पुनरा
९६ गाः आगतोऽसि किमनुरुन्धे कं अनुरोधं अनुवर्तनं करोमि किं चेत्कामं यथाकामी नार्थः मथुरागमनमेव वरयामीति
चेत्तत्राह नयसीति इह अस्मिन् प्रस्तावे दुस्त्यजं द्वन्द्वमाङ्घ्रिभिः सह मिथुनीभावो येन तत्पार्श्वं तदा सन्निवेशोस्माभिः
सह तस्य संयोगाभावात् मद्योगमननमितिभावः ननु कदाचित् कान्ते त्वया पि सह अस्य संयोगो भविष्यतीति चेत् तत्राह सततमि

प्रियसख पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग नयसि कथमिहास्मान् दुस्त्य
जद्वन्द्वपार्श्वं सततमुरसि सौम्य श्रीर्वधूः साकमास्ते २० अपि बत मधुपुर्यामार्यपुत्रोऽधुनास्ते स्मरति स
पितृगेहान् सौम्य बन्धूंश्च गोपान् क्वचिदपि स कथा नः किंकरीणां गृणीते भुजमगुरुसुगन्धं मूर्ध्न्य
धास्यत्कदा नु २१ ॥

तिहेस्तो भवतः प्रियसखोन्मत्ता प्रमिह्नोके सुखं यथा स्यात्तथास्ते २० मनोगतं पृच्छति अपीति बत अहो मधुपुरी
मथुरा आर्यस्य वसुदेवस्य पुत्रः सः कच्चिदपि कस्मिन्नपि प्रसङ्गे कथा वार्ता गृणाति कथयति तस्य अर्थः अपीति निपा
तः सर्वो धने धास्यत् धास्यति नु शाह प्रश्ने गोप्यो भ्रमरं १० ४७ ॥

६६

एवमष्टमे दंशं गारमुल्कानेकं भयाभवं करुणामाह करुणेति यच्चेह नाशानिष्टसंप्रयोगभावविद्यो देवोपालंभनिश्वास
तानवमुखवैवर्ण्यस्वरभेदाश्रुपातवैवर्ण्य प्रलयस्तंभकम्पभूलुठनगात्रस्तंभमात्रं दाघनुभावीति निर्वेदग्ला
निचिन्तौत्सुक्यमोहश्रमत्रासविषाददैन्यव्याधिजडतोन्मादापस्मारालस्यमरणाप्रभृतिदुःखमयमपि यातीति

करुणारसेऽर्जुनः यत्संप्रयातुरुपसङ्गे हुपागतानां राज्ञोस्वयंवरमुखे स्मरदुर्मदानां तेजोहृतं खलु मया
निहतश्च मत्स्यः सज्जीकृतेन धनुषाधिगता च कृष्णा १ यत्संनिधावहमु खाण्डवमग्नयेऽदामिन्द्रं च साम
रगणं तरसा विजित्य लब्धा सभा मयकृताद्भुतशिल्पमाया दिग्भ्योऽहरन्नृपतयो बलिमध्वरे ते २

तत्रेष्टनाशविभावेन करुणोऽर्जुनोद्भवो भक्तो तत्रय मम अर्जुनमाह तत्रेष्टो यदीत्यादि स्वयंवरे कृष्णोपकारं स्मारयन् अर्जुनः
यत्संप्रयातुरिति कृष्णाद्वे यद्वा १ खाण्डवदहने राजसूये च कृष्णोपकारं स्मरति उक्तं अहो युधिष्ठिर अहं अरंस्त
वान् मयेन कृता अद्भुता शिल्पमाया यस्यां सभायाम् २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ता० अधिमखं राजसूयं विधि कृतवान् सोऽर्चितो यो महाभिषेकः तेन श्लाघिष्टं श्लाघावन्तं यं पंडवा रुक्म वं केशा यात्राः कितवेर्दुः
६६ शासनादिभिः विकीर्यं तु अस्पृष्टं पतितायाः मुखं यस्याः सा तथा पतिते पादयोः सा पेक्षस्ते पि समासः तदानीमेव स्म
रणात्तत्पुरः स्थितस्य कृष्णस्य पदयोः नतांशिपः तेषां वितता नाशिपः अरुण कृतवान् हते रोदिहे तुम् नेत्रे विमुक्त के
शाः ३ दुर्वासाः शाप कृष्ण सोपकारं स्मरति योनो जुगोपेति वनवासस्ता वत कृष्ण तत्रापि दुर्वासा दुरंते कृष्ण सव
अरिणा दुर्योधनेन रचितः वनवासस्था नृपा उवाच युधिष्ठिरोऽपदीभोजनानंतरं पाचयेति पार्थितः पाथस्य पदी

पथ्यात्त वाधिमखं महाभिषेकश्लाघिष्ठ या रुक्य रंजित वे सभायां स्पृष्टं विकीर्य पदयोः पतिता अरुणस्य
पन्न तत्त्विपो कृतहृते द्राविमुक्तकेशाः ३ योनो जुगोपवनमेत्य दुरंत कृष्ण दुर्वासः सोऽरिचिन्ता द्युतां भुपः ४
शाकान्नशिष्टमुपभुज्यतं त्रिलोकी तृप्ता मनं मंत्त सलिले विनिमग्नसंघः ॥ ४ ॥ ४ ॥

न भुंक्ते तावद्स्य यमन्ननमिति हि युधिष्ठिर द्रोपदीभोजनानंतरं सर्वे रात्रौ रसः यो दुर्वासाः शिष्यायुतानमु राम
तरसायेभुंक्तेति कृष्णा जुगोप स्थाकाल शिष्यमुपभुज्यतं दानीमेव द्रोपदी स्मरणागतः सत्याकृष्ण सान्नस्य ६६
छिष्टं पात्रेन पतं तस्य भुक्ताय नो भोजनाद्दुर्वासाः त्रिलोकी तृप्ता मनं मत्तनवे वनं गत्वा स्नानमुस्तलिले स्ना
ना भीतु माग छतेति युधिष्ठिर वचनात् पत्रस्थानुगतस्तत्र की दृशाः विनिमग्नः शिष्य सहितः आत्मायसमततया ४

रिव्यात्स्वलामे कृष्णोपकारं स्मरति स्म योवहृयेन पतेज सेति अभ्येपि लोकपाला निजाम घ्यावद्भ्रः अहं वनमहं उस्मा
सनार्द्र माम्नः ५ तत्रैव स्वर्गे आत्ममो निया निवातकवचनामा नो दैत्याः पूर्णेनुभाविते येन कृष्णेन प्रभावेवत्स तेभुजं
दुसुरास्थिताः जम्भु संगम्यां तामुः हे आजमीढ युधिष्ठिर तेनेमा रिस वैवा कद्द्रोपः अस्याश्च परिच्छिन्नेन बाध्य पिसुजं
विनानद्रूप तद्रति मुषितत्वं अस्मरारि देहानां तनुमापके वनतुरुस्पर्शे रहवत प्रयस्त्सतापादकं लं ६ गोग्रहणेः

पुत्ते नत्ताथ भगवान पिश लपाणि र्विस्मापितः साणि रिजो त्रम शत्रु निजं मे अन्येपि वाह समुनैव कलेवलोग्या
नो महं उभवनेमहदास नार्द्र ५ तत्रैव मे विहरतो भुजदंडयुग्मं गाण्डीवलक्षणमराति वधाय दैवाः स्मैन्द्राः छिन्न
परं तु भावित मा मे मीढ तेनाहमद्य मुषितः पुरुषेण भरूमा ६ यद्दोषवः कुरुकुलाब्धिमनंतपारमेको रथेन त
तरे हमनार्यसत्वं मत्वा तृते कुरुधनं च मया परेषां तेजः ७ दृष्ट्याति म यं वलतं तद्दीत्यभः ७ यो भीष्म कर्णगुरुशा
ल्य चमूष्व दभ्रा जन्मवर्यं रथमंदिता युद्ध ये चरो ममविभो रथयपथ या मामायुमे नास्ति वरदं यत् हो ब्रा जन्याछेत ८
सोपकारं स्मरति यदोर्धवइति यद्दोर्धवइति यद्दोषवः कुरुकुलसहायः अनंततोयाभीर्य स्यावधिः अपारं विस्तारमुस्यतन
रेतीर्णवान अनार्य सत्वं हिंसगजादिकं कुरुवद्धनम् परेषां हत्वेगोधनं व मणिमयं तु कुरातिधनं वस्त्रं तेनदि तेजः
परं तद्भारणे तेजो हरणा ७ कुरुक्षेत्र युद्धे कृष्णोपकारं स्मरति यो भीष्मेति श्लोक यं जेप राद्भा दस्त्रीने न आछेंत आ कृष्ट
वानश्रामुमं नास्ति सहयो नेत्र सहः कर्मेदिपाणा बलश्री जो बुद्धिहि मारागराग्निः मनोतित्री रपतः कुरुणाल्पे ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीभा.प्र. यस्य हस्तस्पर्शहेतोः श्रुत्वेषु प्रणिहितं मां नो अस्त्राण्युपस्पृशुः निरूपितानि प्रेरितानि अमोघं महिमा येषां तानि तथा
१०० आसुराण्यस्त्राणि नृहरिदासं प्रह्लादं यथा न स्पृशन्ति स्म ९ सौत्ये सारथ्ये वृतः मया कुमतिना रतः महीश्वरः आत्मा
नमीश्वरात्वं ददातीति भजंति च भव्याः अभवाय मुक्त्यर्थं यस्य अनुभावेन निरस्तचित्ता उन्मीलीकृताः अरयः पोन प्राहरन्
न स्मृतः हतवन्तः हतावान्नेनिंदति १० कृष्णेन सह वार्तां स्मरति श्लोकद्वयेन नर्माणीति नर्माणि परिहासवचांसि हे पार्थ

यद्दोःषु मा प्रणिहितं गुरुभीष्मकर्णनप्तृत्रिगर्तशल्यसैंधववाह्लिकाद्यैः अस्त्राण्यमोघमहिमानि निरूपि
तानि नोपस्पृशुर्नृहरिदासमिवासुराणि ९ सौत्ये वृतः कुमतिनात्मद ईश्वरो मे यत्पादपद्ममभवाय भजंति भव्याः
मां श्रान्तवाहमरयो रथिनो भुविष्ठं न प्राहरन्यदनुभावनिरस्तचित्ताः १० नर्माण्युदाररुचिरस्मित
शोभनानि हे पार्थ हेऽर्जुन सखे कुरुनंदनेति संजल्पितानि नरदेव हृदिस्पृशानि स्मर्तुर्लुठंति हृदयं मम माध
वस्य ११ शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादिष्वैक्याद्वयस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः सख्युः सखेव पितृव

त्वारिसंबोधनपूर्वं संजल्पितानि विपर्योक्त्या तानि मम हृदयं लुठंति क्षोभके तदात्मतः पातयंति ११ विकत्थनं कलाकौश
लश्लाघनं ऐक्यात् अविनाभावात् हे वयस्य त्वं सत्यवान् इति सखेव पुत्र स्वमिति विलक्षणामस्तो संततिः सखा तो पितेव स्थितवो
षेन ध्वनिनापि प्रलब्धः उपहसितः कुमतेर्म अघं अपराधं सेहे महान्महितया महत्त्वेन सहिष्णुत्वं १२ राम १००

कुशलवियोगफलं कृपमतिमोहमिति द्वयेन सख्यं सुपकारेण प्रियत्वं निरुपाधिप्रेमास्पदत्वेन सुहृत्त्वं प्रत्युपकारानपेक्षं उपक
र्तृत्वेन उरुक्रमपरिग्रहं कृष्णस्य वल्लभा भार्याः १३ यतो धनुरादेः अस्तत्वं प्रयोजनकुं ईशेन रिक्तं हीनं यथा कुत्यामस्य यस्मा
हुतं कुहकेन ऐंद्रजालिकेन राद्धं प्राप्तं पक्वं तद्वै वस्तु अनिवृत्त एव यथा संततमप्युप्तं जलं तद्वेत् विसर्गः अर्जुनो युधिष्ठिरं

सोहं नृपेंद्र रहितः पुरुषोत्तमेन सख्या प्रियेण सुहृदा हृदयेन शून्यः अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमंग रक्षन् गोपै
रसद्भिरबलेव विनिर्जितोस्मि १३ तद्वै धनुस्त इषवः स रथो हयास्ते सोहं रथी नृपतयो यत आनमंति सर्वं
क्षणेन तदभूदसदीशरिक्तं भस्मन्हुतं कुहकराद्धमिवोप्तमूष्यां १४ उद्धवः यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोग
मायाबलं दर्शयता गृहीतम् विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः परं पदं भूषणभूषणांगम् ॥ १५ ॥ ॥

१५ उद्धवः कृष्णस्वरूपं स्मरति यन्मर्त्येति यद्रूपं मर्त्ये मनुष्यलोके या लीला तस्या उपयिकं योग्यं तच्च स्वयोगमाया
बलं लोकः पश्यत्विति गृहीतं मणिमंत्रौषधी विना समाधिनैव प्रादुर्भवति यायोगमाया न केवलमन्यस्य विस्मा
पनं कथमिस्थिरविर्भूतमिति विस्मापकं सौभगसंपत्तेः परं स्थानं भूषणानामपि भूषणान्यंगानि यस्य तत् तथा १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ता० प० १०१

पश्यतं राज्ञस्तस्यै निरीक्ष्यन्लोको गमत अघेदानीमवसरे दृष्टस्मरूपे पतकाकर्मनन्तरूपा मेपर्याप्तं तेन गतं तातं मयाविधातुर्वीको
शालमयीकृतस्तीकमेमार्गेतत्क्ष्मी गापतननिर्मितोतेनत्रानमार्गेमालोकारि मोमापतननिर्मितोनेति १६ यस्यकृतस्य
अनुरागश्रुतेनहासारिणामतिलब्धोमानोयाजिस्तास्तथा अतिशहेनतामिः पितथाहास्याधावरितमितिगम्यते हरिभिः स
र्वेचकृतस्यदर्शनैः अनुमस्तासर्वेपरित्यस्यकृत्स्नमेवानुगताधीयतिसंनात्स्यातः इति कर्ते मेश्वरोपाःशोषरहिताः अवतस्तु
रूतत्कृतावमनुरिस्यथैः १७ मः कृत्स्नोऽज्ञोपि जन्मायोग्योपि पदावरेत्रोपि जन्म नाविनाकार्यं कर्तुं समर्थोपिनातः महत्त्वस्

पद्ममेघनोर्वेतराजस्यै निरीस्यरकृष्णस्यपनंलोकः काशेनबाधेह गतेविधातुर्वीकृत्स्नोको शालमित्यममत
१६ यस्यानुरागश्रुतहासराभसलीलावलोकमतिलब्धमानाः ब्रजस्त्रियो हरिभिः तुमस्तज्ञधियोऽवतस्थुः किलकृत्स्नो
पाः १७ स्वशांतरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकंपितात्मा परावरेशो महदंशयुक्तो ह्यजोपिजातो भगवान्यथा
ग्निः १८ मांखिद्यं तैस्तरजस्य जन्मविडंबनं वसुदेवगेहे ब्रजेचवासोरिभयादिव स्वयंपुराद्व्यवात्सीद्यदनंतवीर्यः १९

स्यांतो नविशुद्धोर्जितसत्वेनयुक्तः उपाधिनाविनाजन्मासंभवात् यथाग्निर्महाभूतत्वेन सर्वत्र सत्वपि दारुसंबंधाज्जायते य
थापि शांतानि वतस्थेवरूपाणि तथापि शांतानामनुकंपयाजातः १८ एतत्सर्वं मे विडंबनमनुचिताचरणमां खेदयतिवि एत
द्वसुदेवगेहे जन्म पश्चाद्व्रजेवासः पश्चात्पुरीष्ववात्सीत् मथुरातोद्वारकामगात् किंतु अपरिभयाद्विवेतिलोकोमेस्थान राम
योनं तवीये सारिभयान्नत्सिं हवदरिवधः कार्यं इति भगवतिरिसर्थः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ १०१

एतच्च मम चेतो दुनोति यद्गुरवेवं प्रति तातेति साह देवकी प्रसंवेति यच्च पादवंदनं यच्च प्रसीदतं सुवामस्माक मितिव [illegible]
चनं मन्यतीवपंकंसाद्दं सेनभीताः अकृतनिष्कृताः अनिष्पादितपुत्रकार्याः पुवयोर्वधमोक्षाकरणात २० देशी
तद्वाव्रकपात विजिघ्रनगंधवासितेदिपः सव विस्फुरत्तभ्रविटपोपमस्मिन्नूहतानेसतथा ब्रूमंगेनप्रेरितइत्सर्थः
२१ भवस्मिविंदुरादिभिः २२ आद्धवेकुरुसेनसंग्रामेपायोऽर्जुनः अस्मविस्मो २३ केवं धंपेनोस्मानस्मस्त्या नस्मरं
दुनोतिचेतः स्मरतोममैतद्यदोहपादावनिवंधपिन्नोः तातां वकंसादुरुशंकितानां प्रसीदतं नोऽकृत निष्कृती
नाम् २० कोवाअमुष्यांघ्रिसरोजरेणुं विस्मर्तुमीशीत पुमान्विजिघ्रन्योविस्फुरद्भ्रूविटपेनभूमेर्भारं कृतां
तेनतिरश्चकार २१ दृष्टाभवद्भिर्ननुराजसूये चैद्यस्य कृष्णं द्विषतोपि सिद्धिः यायोगिनः संस्पृहयंति सम्यग्योगे
नकस्तद्विरहं सहेत २२ तथैव चान्ये नरलोकवीरा य आहवे कृष्णमुखारविंदम् नेत्रैः पिबंतो नयनाभिरा
मं पार्थास्त्रपूताः पदमापुरस्य २३ स्वयं त्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशः स्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः बलिं
हरद्भिश्चिरलोकपालैः किरीटकोट्येडितपादपीठः २४ तत्तस्यकैंकर्यमलंभृतान्नो विग्लापयत्यंग यदुग्रसेनंति
मत्स्यर्धविग्लापयतिपस्तरानेषिविषिस्मिराजासहातेनिषस्मामास्तीनमथुरसेनंतिष्ठन्तामीसोमवाधपतविन्नसम्भ्रान्तहरेवनि
धारयेतिपततेन सहातिशयः तामवाकु सापि नास्ति सहि त्रयाणां धृष्टधाणाम धीश्वः स्वाराज्यलक्ष्म्या आप्तानामि
मतलेनचिरलोकैः चिरकालावस्थायिनो ब्रह्मलोकाद्यैः २४ ॥ २५ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल बकी पूतना यं स्तने एवमसाध्व्यपि धात्र्युचितां गतिं लेभे धात्री मन्योदा माता हि देवकी अपकारिष्वप्युपकारो दयालुत्वं २६ असुरा
१०२ न् भागवतान्मन्ये संरम्भो बुद्ध्याहं तु मुधमः अचक्षत अपश्यन् तार्क्ष्यपुत्रो गरुडः की दृशं अंसे स्कन्धे सुनाभायुधश्चक्रायुधो
यस्य तं तथा पश्चीस्थाने योगेनिन्त्रा पकारस्तंत्रापामप्युलुक उद्धवः विदुरम् ३२ अथानिमृह्यस्य योगविभावं शौनकमाह

अहो बकी यं स्तनकालकूटं जिघांसयापाययदप्यसाध्वी लेभे गतिं धात्र्युचितां ततोऽन्यं कं वा दयालुं शरणं व्र
जेम २६ मन्येऽसुरान् भागवतांस्त्र्यधीशे संरम्भमार्गाभिनिविष्टचित्तान् ये संयुगेऽचक्षत तार्क्ष्यपुत्रमंसे सु
नाभायुधमापतन्तम् २७ सुनीतिः नाम्नि ततः पद्मपलाशलोचना तं दुःखविच्छिन्नं तेनरायामिकं चनयोऽन्य
तेह्सत्त गृही तपस्या भिवेत रंग विभ्रमामा शोपा २८

सुनीतिरिति तस्या हि सत्या पुत्रविनिर्मितेनेत्थं तेन शोक उमद ततः ते ध्रुवस्य दन्तैर्ब्रह्मादिभिः अत्रभगवद्भ्यस्य दुःख
छेत्तुरभावउद्दीपकः सुनीतिः ध्रुवं ॥ ४ ॥ ८ ॥ २८ ॥ ॥ २८॥ स्क
१०२

यतो गुर्वादिभ्यः स्वतः आत्मनः मिथः परस्परं वि या एत अभिपद्येत उत्पद्येत गृहव्रतं येषां ते तथा गृहासक्ताः दृष्टयः
अदान्तगोभिः अजितैरिन्द्रियैः येर्गोत्वं तमर्थं चरन्तीति वा गावइन्द्रियाणि तमिस्रं विषयतार स्मृतिर्नाशे वर्वितस्य
तु भुक्तस्य चर्वणं पुनर्भोजनं येषां ते तथा अत्र हि मन्द्रार्दस्य विषयेषु लिप्तः ततः माशानः स्मृती स्मरतु मन स्वत तया
शोकउत्पन्नः स्याप्ती सच विनतर्वं ग्राहिर्भिर्विभावैर्वर्द्धितः एवं वस्य मातोषु हृदादिषु २८ स्वार्थ स्य मुक्तिः मुक्तिरूपस्य

मतिर्न कृष्णे परतः स्वतो वा मिथोऽभिपद्येत गृहव्रतानाम् अदान्तगोभिर्विशतां तमिस्रं पुनः पुनश्चर्वि
तचर्वणानाम् २९ न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थमानिनः अन्धा यथान्धैरुपनीयमा
नास्तेऽपीशतन्त्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः ३० नैषां मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रिं स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः महीयसां पादर
जोऽभिषेकं निष्किञ्चनानां न वृणीत यावत् ३१॥ ॥ ॥

गतिः प्राप्तिर्यस्मात् विष्णोः बहिर्विषयोर्मोर्यः प्रयोजनं येषां ते बहिरर्थाभिमानिनः तिगुरुः तेनेति तथा गुरुः सहिता अपि न विदु
रित्यर्थः अत्र दृष्टान्तः अन्धा इत्यादि वाचिदृश्यं स्ववेदरूपायां दाम्ना मानुरूणि नाम्ना मिव दामानि यस्यां सा तया नस्य वाक्त
तिर्नामानि दामानि तिष्ठते ३० एषा विषमानुसारिणीति अनर्थस्य संसारस्या पगमो निवृत्तिर्यस्य विष्णु चरणास्पर्श
स्यार्थः फलं मन्दारः पितरम् ७ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफ० हे हिरण्यकशिपो स्मे मित्रामित्रविकल्पहीनं धत्स्व धारणम् ततः अजितात् अनिगृहीतात् आत्मनो मनसः अन्तेन विविद्
१०२ षो नस्यंति अजितत्वादुत्पथे उन्मार्गे स्थितेनात् तत्समस्व धारणाम् अर्हणे आराधने ३२ अजितात्मकामेवाह दस्यूनि
ति दस्यून् अजितान् षट् कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याख्यान् लुंपंतः स्वसीमानम् पुलोम्बिषयान् नुजानाव् एके तो

जघ्यासुरं भोव मिमंत्वमान्य नः समेमनो धत्स्व दस्यंतिविद्विषः अतेऽजितात् दस्यून् अपथस्थितात् तद्धि अनंत
स्य महत्तम महेशान ३२ दस्यून्पुराषण्णविजित्य लुंपतो मन्यंत एके स्वजिता दिशो दश जितात्म
नो ज्ञस्य समस्य देहिनां साधोः स्वमोहप्रभवाः कुतः परे ३३ ३३ ३३ ३३

दशाः देहिनां देहाभिमानिनाम् स्वमोहप्रभवाः स्वरूपाज्ञानजाः परे शत्रवः ज्ञस्य देहाभिमानरहितस्य कुतो भ
वेयुः जितात्मत्वादिदिप्रजयः संमतात्मरूतो जपः साधुसाम्लिवो हः मद्भाद्भविनं ७ ८ ८ एम
१०३

हे देव नरसिंह सोऽहं शोचे तत्तुत्वं कथामाः दुःखदुःसहमाया सुखापविषयजनितसुखप्रतिरूपायमंदं दुःखप्रदं तात्पुत्रस्व
द् दुःख्यंतीति वेत्त्राह मामेगीति अत्र शोचिनश्शोकस्याप्यतिनः कथनं ३४ एतान्वि मुखचेतसः कृपणा
न् शोच्यान् न वि मुमुक्षे नविमोक्तुमिच्छामि अस्य जगतः विरक्तो भक्तोपतिष्ठत इति चेतत्त्राह प्रदितिपत
मस्मात् इह मे मुनादेः गृहमेधिनि गृहस्थं वधिनि गृहस्थं संसारिणि मेधते संसर्गो दोषात् तुच्छेषु विरूपाणा

शोततावि मुखचेतसः इंद्रियार्थमायासुखाय भरमुद्वहतो विमूढान् प्रायेण देव मुनयः स्वविवि
मुक्तिकामा मौनं चरंति विजने न परार्थनिष्ठाः ३४ नैतान्विहाय कृपणान्विमुमुक्ष एको
नान्यं त्वदस्य शरणं भ्रमतोऽनुपश्ये यन्मैथुनादिगृहमेधिसुखं हि तुच्छं कंडूयनेन करयो
रिव दुःखदुःखम् ३५ तृप्यंति नेह कृपणा बहुदुःखभाजः कंडूतिवन्मनसिजं विषहेत धीरः ३६

नतृप्यंति न विरज्यंते दुःखदुःखं दुःखसंततं दुःखरूपं निःसर्वेः अत्र दृष्टांतमाह कंडूयनेनेति करयोः कंडूयनेन तत्सुखं
तद्वत् प्राप्तमात्ररम्यं वैषयिकं सुखमिति विरसत्वात् यथा दुःखं तद्वदित्यर्थः नेनु कुतः पुनरेषां कृपणत्वं तत्राह कंडू
तीधीरोहि मनसिजं कामं विषहेत न च ते विषहंते तस्मात्तन्दोषमर्यः ३६ श्री श्री ६ ।।।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु.का० नन्वविरक्तानामपि येषां साधनानुष्ठानान्मोक्षो भविष्यतीति चेत्तत्राह मौनेति हे पुरुष न सिंहते नवा नवमात्मका: मोक्षाद्य
१०४ आपवर्ग्या: अपवर्गप्रयोजना मता अपि तत्र केवलं दाम्भिकानां वार्ता जीवनोपाया भवन्ति न तु अपवर्गोपयुक्तमिका
इत्युपयामारि अतं श्रुतं पठितं तप: कृच्छ्रादि स्वधर्मो नित्यनैमित्तिकानुष्ठानं व्याख्यानं रथविचारः रह: एकान्तशीलनं ३७
नमस्त्वा तरिष्यन्तीति चेत्तत्राह तत्ते इति हे अर्हत्तम नन्ति सिंहते तत्त्वं बंधितमय्यारिनमो नमने स्तुतिकर्म स्तुतिका

मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधिभिरापवर्ग्या: प्राय: परं पुरुष ते त्वजितेन्द्रियाणां वा
र्ता भवन्त्युत नवात्र तु दाम्भिकानां ३७ तत्तेऽर्हत्तम नम: स्तुतिकर्मपूजाः कर्म स्मृतिश्चरणयो: श्रवणं कथा
यां संसेवया त्वयि विनेति षडङ्गया किं भक्तिं जन: परमहंसगतौ लभेत ३८ इड: देवदत्तमिमं लब्ध्वा नृ
लोकमजितेन्द्रिय: यो नाद्रियेत त्वत्पादौ स शोच्यो ह्यात्मवञ्चक: ३९ यस्त्वां विसृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमी
श्वरं विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विषमत्स्यमृतं त्यजन् ४० देवदेव जगन्नाथ योगिविंद्रसुहृद्वो नमनाशयनाल्हवीकेशपु
रतो तस्य गृह मार्जनादि इति एवं षडङ्गया सेवया विना भक्त्या नृ सिंह ०७ लोकमनुष्यदेहं देवदत्तं लब्ध्वा नात्मपत्ने
न अजितेन्द्रिय त्वादनादर: ३९ देवदेवे मादिस्तबोधनानि नरामयुक्ते लोक वेक्षितरं धीनारो ज्ञोनानुपाति यांपथ्य
नयति येषु सुखेषु ध्याइहीतादु:खरूपा भवन्तिनि विपर्ययामा: इन्द्रियार्था विषया: हे देवदेव पत्नर येत्वां विसृजते तेमा
मृतं परित्यज्य विषमत्ति ४०: श्रीकृष्ण १० ६३ ला १०४

एषां ब्राह्मणादीनां मध्ये पुरुषं विश्वमात्मन: प्रभवं जनकं स्यानात्ब्राह्मणादिरेरे: ४२ दूरेहीत्यादि इत्युक्तं भवाद
शानि तिर्ष्मत्तीरो ४३ श्रोते जन्म उपनयने ४४ मुख्यन्ती तुक्तं तमेव मोहमाह सर्वेष्विति न एवं ते व्
एवं सपिनेत सर्वे: श्रीभी हृमि तितित ससुरुषार्थी रूपत्व मुक्तं सर्वेष्विति सोल प्राप्तं पथा स्वमिति उपाधि

वयमत: पर एवो पुरुषं साक्षादात्मभवमीश्वरम् नमजेत्सवज्ञानेतिष्यानाद्भुहा:परं सधः ४२
देहादिकथा: केचित् दूरे वाद्भुतकीर्त्तना: त्रिम: भूद्रादम्र्क्षेवंत ऽनुकंपा भवाहृत्ताम् ४३ विमाए
जन्मेवे रूपो च हरे: प्राप्ता: परात्निके। श्रोतेन जन्मनाथापि मुह्यन्त्याम्नायवादिन: ४४ सर्वे मुह्
त्यजनुभ्न त्त्व वस्थितं पथा त्वमात्मा न मनी हमीश्वरम् वेद्रो पगीतं च न च ताप तेऽबुधामनो
रथानां भवदं तिबाजे या ४५ ॥

ये रहृषितत्वम् ईश्वरमिति निग्रह सामर्थ्यं वेदेति प्रमाणसिद्धम् तल्लिङ्गभव्यापाराणां तरबैपत्यात् एवंविध
स्याप्यग्रहणं मेमाह मनोरथानामिति हे मेणा पत्नी कापि नाते दपिकोभेतमपदमं पादपितुं शक्त्यु: नतु
तये सा हृवाजे येति तलिनो श्वरे निग्रहं दूषणमस्ति नेमाह अबुधा इति ४५ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ता.फ. एवं मोहमाहात्म्यात् स्त्रीत्वे वा रूपेपि कृतो भार्यायामपि या रिरंसा सैव वैदिकैर्वै विहितास्त्यपि मन्यमानान् बोधयितुमाह लोके व्यवायेत्यादि व्यवा
१०५ यामिषमद्यसेवाः नित्याः रागतः प्राप्ता हि स्फुटं तेन तासु सेवासु नोदना वैदिकी प्रवर्तिका नास्ति अप्रा
प्राप्ते हि शास्त्रमर्थवदिति न्यायात् न चैवं चेत्तर्हि भार्यामुपेयादिति रिरंसैव वैदिकी स्यादिति चेत्तत्राह व्यवस्थितिरिति तेषु व्यवायादिषु
व्यवस्थितिर्नियमः ऋतौ भार्यामुपेयात् तथाग्निपरिग्रहे व्यवायः कार्यस्तर्हि विवाहेन व्यवायामिषं मेध्यं तर्हि यज्ञेनैव परिमद्यं पेयं तर्हि
सुराग्रहेणैव नतु विधिव्यवस्थित्येव तत्राह आस्विति आसु वीथिनिवृत्तिर्या व्यवस्थितिः सा तया अप्रमत्तैः वेदेन हि

लोके व्यवायामिषमद्यसेवा नित्यास्तु जन्तोर्न हि तत्र चोदना व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा
४६ धनं च धर्मैकफलं यतो वै ज्ञानं सविज्ञानमनुप्रशान्तिः गृहेषु युञ्जन्ति कलेवरस्य मृत्युं न पश्यन्ति दुरन्तवीर्यं ४७

मापादीनामनर्थानुबन्धितामवेक्ष्य सर्वथा ततो निवृत्तिमिच्छन् सरस्वत्याहिनी मनि यतो तत्प्रवृत्तिं विवाहादिषु छलेन निरुणद्धि
४६ किं च सकामाः पुरुषाः रागोद्रेकात् सकामोन्नतिप्रकारदृष्टोपभोगार्थमेव प्रवर्तन्ते तस्मादाह धनं चेति धर्मैकफलं केवलं
फलं प्रयोजनं यस्य तथा यतो धर्मात् संपद्यते ज्ञानं तानं शास्त्रविविवेचनात् नाप्ति विज्ञानं विविक्तार्थधारणा शान्तिः अनु पश्चा
त्प्रशान्तिः सकलक्लेशोपशमः तथा तत्त्वं चानावाप्तिः एवंविधं परमं मोक्षफलं धनं गृहे सुख्येष्वेव युञ्जन्ति यतो ततो नन्विति एम
ननु इह सुखमार्गेनाह्याहुरस्त्वार्थिते वक्तुं बुद्धिरिति चेत्तत्राह कलेवरस्येति स एव यन्तारं चात्ते नन्मा मादि यह संरम्भा १०५
दोषबलो धर्मे दृश्यापते ४७

मृत्युमित्याह यत्राणोति माणो नमासिकासंयारिणो वायुना वस्त्रारनैर्विहितेन तु पानेन धायाम्प्रतो पनमहर्षि शास्त्रसूत्रेत
तीये ध्याये घाराम सौत्रे तु तं तथा पशोरप्यौचित्यारेरालभनं न हिंसा न भवति किं तु गामालभेत वत्समालभेतेति
वत्सस्त्रालभतिः स्पर्शार्थः न चैवं मधुपर्कादि विरोधः पिष्टपशोः सर्वकल्पनायाः सुवचत्वात् अत एव महाभार
ते मोक्षधर्मे पुरैव विवादे नृपतिसंयुक्तं अजैर्यष्टव्यमिति वैदिकी श्रुतिः अजसंज्ञानि बीजानि छागं न घ्नन्तु
मर्हथ नैष धर्मः सतां देवाः यत्र वध्यते पशुः अतो मथा ब्रुवाणस्य वसुमेत्त्र एवगा जातं देवानां अत्रापि चमसलो

यत्घ्राणभक्षो विहितः सुराया स्तथा पशोरालभनं न हिंसा एवं व्यवायः प्रजया न रत्या इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मं
४८ द्विषन्तः परकायेषु स्वात्मानं हरिमीश्वरं मृतके सानुबन्धेऽस्मिन् बद्धस्नेहाः पतन्त्यधः ॥४९॥ हितालाला
याः स्वविताः गृहा यत्र सुतस्त्रियः तमो विशन्त्यनिच्छन्तो वासुदेवपराङ्मुखाः ॥५० ॥ ॥

रतिरिति च तानि सारिता मध्यसातत्र तत्र मानि विधित्वात स्वाप मर्थः सकामेषु तु प्रवृत्तमात् एवमस्य पेक्षया घ्राणश्रुतेरेवा
र्थोऽयं स्त्रः भगवल्लीलार्थेषु कामेषु वारक्तिः नीतिमात त्रैगुण्य पिपासादोषाभावात् यथोक्तं नेहाभिन्न मनोऽज्ञाप्ति प्रसवापो
न विधत इति प्रजया हेतु तया रतिस्वानुबन्धिकीति विशुद्धं हिंसारहितं लेशरहितं स्यात् ४८ किं च पशुनाप जनत्वात्मघा
तः स्वामिघातश्च स्यादित्याह द्विषन्त इति मृतके देहे अनुबन्धः पुत्रादिः गृहहारिषु तु गाई हिंसाः चमसः निमित्त ११ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु॰ फ॰ नृदेहमित्यादि अत्र भाष्ये स्पष्टाहाहः आद्यं नानायोनिप्रापककर्मोपार्जकत्वात् सुलभमनायासेन प्राप्तं बहुत्वात् प्राप्यमाणत्वात्
१०६ दुर्लभं स्थिरत्वात् न स्पृहणीयत्वात् अमात्मत्वात् ध्रुवसुदृढम् अस्य वेदस्तस्यात्र पाठे प्रयोजनं
चिंत्यं देहिभगवतोवाक्यं तस्य च भजतो पले न भक्तत्वाभावात् भक्तिरस्तात्तु भवाब्धिमुक्ताः यथा गोप्यादयः भक्तिरस्याश्र
विप्रो लभ्यते वा चरितश्रवणादिना जातश्च भक्तार इति भागवते न चात्र भगवानेव भक्तिरसस्यानुभविता त

नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारं मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत्
स आत्महा ५१ ॥ अदितिः पतेत्रापत्तपुरुषा च्युततीर्थपादतीर्थश्रवः श्रवणमंगलनामधेय आ
पन्नलोकवृजिनोपशमोदयाद्य शं नः कृधीश भगवन्नसि दीननाथः ५२ नारदः स्वपादमूले पतितं तम
र्भकं विलोक्य देवः कृपया परिप्लुतः उत्थाप्य तच्छीर्ष्ण्यदधात्कराम्बुजं कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयम् ५३
स्कान्दे सः पाठः ११ २० तीर्थं गंगा यत्पादः सेति तीर्थपादः अत्र कीर्तिः आपन्नं आश्रिततया गतानां लोकानां यद्वृजिनं दुःखं
तस्योपशमाय परं हृदयः निःश्रवता तेष्वेति शं सुखं कृधि कुरु नः पुत्रसहितानां यत स्त्वं दीननाथो सि अत्र वत्सलिशतः पु
त्रान् दृष्ट्वा अदितेरुत्सन्नः शोकः स्थायी अदितिः भगवंतं ८ १७ तस्मिन्नेव देवीव सिंहः अत्र भक्ताद्रविषये हं
पात्म कृपस्य भगवत्त्वेरिजस्यानुभवाल्लीरहस्य भक्तत्वम् ५३ एम्
१०६

एवं करुणानुविद्धभक्तिरसं भावयन्तः पुरुषस्मासवामतालक्षणं फलं भक्तीतमिमेत्याह सद्वनित सद्भावः तस्मन् सिंहस्य कर
स्पर्शेन धुतं अपनीतं अखिलं स्कारं अशुभं मायापटलं यस्य स मनसा स्पर्शितम् अनिवेशो अपि असत्व आविर्भूतं परास्य
अशनाया पीतं तस्य अपेतं आत्मस्य चादिभावमात्मनः क्षेत्रं तस्य दर्शनं मासाक्षात्करणं यस्य स तथा तस्मन् सिंहस्य पादस्य
निर्वृतः छिन्नसंशयश्चात् निर्वृतित्वेन लक्ष्यानुसारस्य सम्मः सात्त्विकानुभावाः क्लिन्नमार्द्रं भक्तिरसेन हृदयं यस्य स तथा
अश्रुणी लोचने यस्य तौ हात्म्य निर्देशः आनंदाश्रुणां भक्तलक्षणा मतिशय्येचोतयितुं अधिकरणा बहुव्रीहिवो
सतत्कारस्पर्शधुताखिलाशुभः सपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः तत्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ हृष्यत्तनुः क्लिन्नहृदश्रु
लोचनः ५४ इतिश्री मुक्ताफले विष्णुभक्तानां करुणारसः गोद्भवसे हि रणपक शिपुः स्थ कंसमर्जुका मोदि
योति मात्रं विकल्पसे मुमुक्षूणां हि मंदात्मना नु सुविलम्बा गिरः ॥१॥ १॥ ॥ ॥
१ इतिश्री कैवल्यदीपिकायां करुणारसः अथ भावत्सर्पराशपहारदेशाजान्सम्मितनविधाकर्म निंदास्य सस्य वचन
स्वभ्यस्याधिक्षेपोपहासयाकृ पारूष्यद्रोहादिविभावं नयन राग भ्रुकुटी करणादं तौष्ठपीडनगंड स्फुरणादन्याप्र विक्षेप
ताडन प्रहार ताडन हरणोशस्त्रसंपातरुधिरापकर्षणाछेदनाद्यनुभावं श्रोणाावेगो त्साहविबोधामर्षचापलादिव्यभिचा
रितुद्यताद्दिरणपकशिपुगतं प्रथमं प्रत्येति यत्नामियातः विघ्नितं अतिमात्रमतिशयितं १ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताप लीलं गोपायितरसस्तु यावर्णो रक्षिता २ ३ गुरुकृते दुर्वासोमुद्गवीरं वारं बालक्रते सिंहासनं अत्र रक्षेति स्थापितं तु लिखितः स
१०७ पुत्र स्थले भंतता उत्सनु भावयोः उत्पत्तित इत्याखे गात्यास्य यारितः नृसिंह आलेखने एवमन्यत्र ४ सहि राज्यकृति
पुः विक्रमकुर्वन् श्रीजगत्पतिः सिंहासनमहोत्सवः अतः सभायां सभामध्ये तस्य सिंहासनस्य पदं श्रामयं येन सिंहासन

यस्तत्पादं स्थाप्य सोऽस्मिन्नारूढो जगतीश्वरः कोऽपि सर्वत्र कस्मात्त्वं भेन दृश्यते २ सोऽहं विक्रमस्य मानस
सिंहः कार्याद्धारामिते गोपायितसिंहासनपत्तिशरणामीक्षितं ३ एवं दुरुक्ते मुंडु रक्षयन् रक्षामुतमहामो
गयं तं महामुरः खड्गं मग्नत्वोमतितो वरासनात्तं भंततोऽपि बलः समुत्थितः ४ सविक्रमं नृत्ववधेयम्
रोजं मा सिंहासनसिंहासनमपूर्वमद्भुतं अतः सभायां नदर्शीत सद्वैतिनसुर्यं न सुरागि प्रथयाः ५ ससवि
धानुविजयस्य भाषितं व्याप्तिवमतेः स्वविलेपुरीमनः अरूपतोऽस्य भूतरूपमुहूर्तं मे सभायां नमगोन
मानुषम् ६ ससत्वमेवं परितो विपरूपनृत्तम स्पमध्यारत्नुनि जिह्वानंतायंमगोनरोऽपि चित्रमहो किमे

५ निजमस्य समद्भाहस्य भाषितम् हारिः सर्वतः इति सत्यं कर्तुं अस्वरूपतहरिरिति तिरोषः नमगं नमगसंबंधि ६ ससेनः स मुक्त
वेसिंहासनकर्तारम् मातिनमपरितः सर्वोमुरि सुविपक्षान् निर्जिहानमुनिर्गोष्ठत् यिमे तदिति मी मा मो विद्यास्मन् १०७
समुत्थित इत्यन्वयः ७ ॥ ॥

अत्र नमस्यं भयानकं भयंकरं प्रतं मं प्रक्षामी करं सुवर्णं तद्दर्णो चंडे अतिकोपाढ्यो लोचने यस्मिन् रूपे स्फुरत्यः सटाः
जटाः केसराणि यस्य तत् समस्तमतान् स्थिताः केशाः जटाभिः तेषु विकसितं आननं च यस्मिन् ८ कालवत् खड्गव
त यं चंचला सुंदं नवततीक्ष्णां च जिह्वा यस्मिन् भ्रुकुटि युते न सुरवेन उल्वणाम् गिरिकंदरामु तेभ्यासं प्रसारि
सीमां समानस्य समुत्थितोऽग्रतो नृसिंहरूपं तत् स्वभयानकम् प्रतस चामीकरचंडलोचनं स्फुरत्स
टाकेसरजंभितामनं ८ करालदंष्ट्रं करवाललंचंचलक्षुरांतजिह्वं भ्रुकुटीमुखोल्वणं स्तब्धोर्ध्वक
र्णं गिरिकंदराद्भुतव्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणं ९ दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवरग्रीवोरुवक्ष
स्थलमल्पमध्यमं चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहैर्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम् १० दुरासदं सर्वनि
जेतरायुधप्रवेकविद्रावितदैत्यदानवं मामायमेणामेऽपहरिणोरुमापि नाव धः स्मतोऽनेन समुद्यतो
नवि मृ एवं ब्रवेत्स्वभ्याप तद्दुरासु धीनरहन् नृसिंहं प्रतिहै सकुंजरः ११ ॥ ॥

तेन ध्यानेन नाभावयस्मिन् हलोत्सेदेन विभक्तवेन ६ अतिपीपीवरा च ग्रीवा गलः उरु विशालं वक्षस्थलं च यस्मि
न अल्पं कृशं च मध्यं मध्यभागः तनूरुहैः लोमभिः छुरितं मिश्रितं विष्वक् समंतात् भुजा एव अक्षास्थले वयस्मि
अनीकेशताति सैमशताति यस्य १० निजं च अकारि इतर तरवपूरि प्रवेकं उत्तमं अर्पयंत सिंहः अनेन समुद्य

मुक्ताप सचन्नसिंहस्य श्रोणिस्थिते द्रोणशैले पतितः तल्ललाटस्थितः अग्राविव पतंगः तत्तथाविधं तेजो वैभवं सत्त्वधामनि विशेष
१०८ तोमीपुरासृष्टाहोतनमः सल्लाधकाम्ये आमीदिदंतमोभ तमश्नातमयेतनम् अमतर्कमवितिय मनुत मिवस
वेतः इतिवचनात्तदातमःसंभवः ११ अभिपपाथाभ्यपतत् किंचिदभिमुखमागम्य पुनराजगाम गदया विशिष्टः

अलक्षितोऽभ्योपतितः पतंगामोपयान् सिंहाजमिसोऽसुरस्तथा न तद्विचित्रं खलु सत्त्वधामनि स्वतेजसा
पोलु पुरापि वज्रमः १२ ततोऽभिपपाथाभ्यपतत् महासुरः हषान्न सिंहं गरुडोरुवेगपातं विक्रमं तं सगारं
गदाधरो महोरगं तार्क्ष्यसुतोमपद्याग्रभीत १३ स तेन हस्तोत्कलितस्तदासुरो विक्षोभितो पदे इहिंगरुडं
मतः अक्षाध्वमन्यं तरतो वसंसुरः घनच्छटाभारतमुपैधि धिक्स्वपाः १४ तमभ्यमानोनिजवीर्यशोभि
तं पदहस्तमुक्तो न हरिं महासुरः पुनस्तमासज्जैतैखड्गचर्मणीम गदवेगेनजितश्रमोमधे १५ ॥॥

तदैत्यं विक्रमतं विक्रमेकुर्वंतं गदाधरेण सिंहः तार्क्ष्यसुतो गरुडोऽग्रभीत ग्रहणं छंदसीतिमकारः अप्रयासेन ग्रहणं
दृष्टांतेन व्यंजितम् १३ उत्कलितः उत्क्षिप्तः तदुत्कलनमस्याध्वमसमता दृष्टौकसौतस्त स्थानाः घनामेघाः छटाः अप
वारणानि पिधानेन तथा मास्मात हष्टास्तेति भयम् धिक्स्वपाः लोकपालाहे भारतपरीक्षित १४ ततः सिंहस्य पला राम
१०८

तं दैत्यं पनस्य वेगोपस्त्रात चंडं स्फलकं आच्छिद्य अलक्ष्यमाणावकाशं मयासात्तयोपर्यधश्वसंचयंतम् उच्छ्रासेन
कृतेन उल्बणाम् १६ ग्रहणो नातुरं अयं ग्राभालोपथेति ग्रहणो दृष्टांतः १७ संरंभेण संशात्रमेदुःप्रेक्ष्यं कराललोचनं
यस्य सतथा व्यात्तस्य प्रसारितस्य आननस्य अंतस्य छिद्ररूपम् अहजोहृधिरसलवेर्यिदुभिः अग्नानि विलिप्ता

तं रूपनवेगेन चंडवर्म निक्षिप्तं तमच्छिद्रमूर्प्पधोहरिः कृत्वा दृढासंरवरमुत्तवनोल्वणानि मीलितास्यं जगृहे
महाजवः १६ विष्वकुत्स्फुरंतं ग्रहणात्तुरं हरिर्यालोमपथाखंडु लिशाङ्क्षतलवम् ह्यासेरु भापास्य दृढा
लोलेपातं विपेथाहिं गरुडोमहाविषम् १७ संरंभदुःप्रेक्ष्य कराललोचनो व्यात्तानना तं विलिहंश्च जिह्व
याश्रुतल्लवाक्तास्याङ्कि सरानन्तो मघोग्रमाक्रीडिपहत्यपाहरिः १८ नखांकुरेणमादितहस्त रोरुह विस्र
स्य तस्यानुचरान् दानुधानस्र हस्तमंतान् विशस्त्रयाम्भि निर्हरिइ पथो नुपयान् महस्त्रशः १९ ॥॥

नि अत एव अरुणानि केसरापानने यस्य मथाहरिः सिंहो द्विपस्यागजस्य हस्तपाहननेन १८ नखांकुरोत्पाटितं रक्त
रुहपस्य सतं विस्रज्य अहनत् हतवान् पार्ष्णि गुल्फाधोभागः होदंडानायथोसंघोपेस्मिन् अनुपथान् अनुचराणाम
प्यनुगामिनः १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पु.को.पू. सदाभिः स्कंधोद्येः केशोः अवधूताः आहताः परापतन् दूरे पतिताः ग्रहाः सर्पा इवाः २० घौः स्वर्गाः तत्सदाभिः उत्क्षिप्तैः उद्
१०८ गमितैः विमानैः संकुलासंबाधाभ्रोत्सर्प्यतमकर्षेणा ऊर्द्धं गता क्ष्मा पृथ्वी अमुष्य नृसिंहस्य रंहसा वेगेन २१ त

सदावधूताजलदाः परापतन् ग्रहा अवतद्दृष्टिविमुष्टो विषःअंभोधयः श्वासहताविघुर्मुनिर्ह्रादभी
तारिगि भावि चुक्षुभुः २० घौस्तत्सदोत्क्षिप्तविमानसंकुलाभोत्सर्पितक्ष्मा च परा च पातिता शैलाःस
पुस्येतरमुष्य रंहसा ततो जनास्वे ककुभो न रेजिरे २१ ततः सभायामुपविष्टमुत्तमेन पावनेऽसंहतते
जसं विभुम अलक्षितहेरथ मत्समर्षिणां प्रचं उ व अंकं नव भाजक अवन २२ निशाम्य लोकत्रयमत्तके
अरंतमारिदे सं हरिणाहतं मधे महर्षयो गोलालितानना मुदः समन्वये दे दिवः सुरस्त्रियः २३ तदा
विमानावलिनिर्भरस्थलेदिदृक्षतां संकुलमासनाकिनाम् सुमनकोइंडभ्योगजघ्निरे गंधैर्वनु
ख्यानन्नतुत्तेपुः स्त्रियः २४
तो वधानंतं अलक्षितं हाभ्यां रथाभ्यां निर्जितपुरुषेनतं अद्यमतिमहमित्यर्थः २२ उत्कलितं उत्सुकं २३ राम
नाकिनो देवाः दिग्रापकविपुः मत्का २ ७ ८ १०६

इत्थं पाजस्य राजसूयसभाजितं सत्कृतम् नमो जयेति वदंतः तेनइसं ।। स्थाइत्थं अर्हं तिलच्युतः अब्देष्ट्रा मिसादिमहदेवा
यो निशाम्य अत्वारमघोषसुतः शिशुपालः स्वपीठात् स्वासनात् भगवते भगावरद्यं तमुद्दिश्य सर्वः अत्रामर्षी नित्यस्था
पिनः क्रोधस्योत्क्षिः गुणार्वणानजातमन्यु रितिमत्सरस्य विभाव सउत्क्षिप्य बाहुमिसनुभावस्य संचारिणा स्तस्याः २६

शिशुपालः इत्थं सभाजितं वीक्ष्य सर्वैर्भां जेलभोजनाः नमो जयेति नेमुस्तं निपेतुः पुष्पवृष्टयः २५ इ
त्थं निशाम्य दमघोषसुतः स्वपीठादुत्थाय कृष्णगुणावर्णनजीतमन्युः उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह सदस्स
मर्षी संश्रावयन् भगवते परुषाण्यभीतः २६ ईशो दुरात्मनः कालइति सत्यवती श्रुतिः इत्यनामेपियद्
द्भि बालवाके विभिपते २७ स्वपापाद्विराश्रेष्ठाः माममंध्वंबालमाषितम् सरसस्तपः सर्वेकृत्स्नो यतस्ते
मनोहराणी ।। २८ ।।

श्रुतिः मतिष्किः वृद्धानां भीष्मादीनां बालः सहदेवः २७ कृत्स्नोहराणां संमत इति मत्तबालभाषितं माममर्ध्वंतम
सध्वम् सदस्सतमः सभापतमः २८ श्री ४ श्रीः ।। ।। ।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु.फ.
११०
कृष्णादीनति ब्रह्म गोपालो वल्लवः स पर्योरत्नो कथमर्हतीति न कथमपीत्यर्थः वस्तुतः गावः इंद्रियाणि तासां पालो धि
ष्ठाता कुले वंशे पांसयति मलिनं करोतीति इति कुलपांसनः विनिमतो रीति स्मृति लुंकू टेरि लुकारलोपः तस्तत्
कुलपान् कुत्सितवाचः श्रेसमयति विभाजयति पृथक् करोतीति निराकरोतीति कुलपांसनः काकोवा यस्तः अथवा

तपोविद्याव्रतधरान् ज्ञानविध्वस्तकल्मषान् परमर्षीन् ब्रह्मनिष्ठान् लोकपालैश्च पूजितान् २९ सदस्पस
तीनतिक्रम्य गोपालः कुलपांसनः यथा काकः पुरोडाशं सपर्यां कथमर्हति ३० वर्णाश्रमकुलापेतः
सर्वधर्मबहिष्कृतः स्वैरवर्ती गुणैर्हीनः सपर्यां कथमर्हति ३१ ययातिनैषां हि कुलं शप्तं सद्भिर्बहि
ष्कृतं वृथापानरतं शश्वत्सपर्यां कथमर्हति ३२ ब्रह्मर्षिसेवितान् देशान् हित्वैते ब्रह्मवर्चसं समु
द्रं दुर्गमाश्रित्य बाधंते दस्यवः प्रजाः ३३ एवमादीन्यभद्राणि बभाषे नष्टमंगलः नोवाच किंचिद्भगवान्

कं पापं दुःखं चतस्रः क्रोधक्रमागामीतन्नाशाकरस्पर्धः अकवक्रगताविति धातोरपघते ३० सर्वधर्मेभ्यो बहिः कृतं क
रणां प्रस पतत्सर्वधर्मेभ्यो तत्तमपतेतमः तमप्रेत्यभयतीत्यर्थः सैरवृत्तीरश्चरसात गुणैर्हीन श्चिन्मात्रस्य तस्त्र
यीतरे तुवत्सः ३१ नष्टमंगलं तच्छुणारं भकंदु यस्य स तत याद्वेयाः ऽहृतं श्रुत्वेति चैद्यवः ३४ ।। ।। मु.फ. ११०

उदायुधाः उद्यतास्त्राः ३४ हे भारत परीक्षित ३५ स्थानभीमादीन् सुरवत् अंतो यस्य आपततः आगच्छतः ।। ३
३६ ।। एवं वैरानुबन्धेन भजतो भगवत्सायुज्यफलं भवतीत्याह चैद्येति स्थात आकाशात च्युतः एजानंम् १०

ततः पांडुसुताः क्रुद्धा मत्स्यकैकेयसृंजयाः उदायुधाः समुत्तस्थुः शिशुपालजिघांसया ३४ तत
श्चैद्यस्त्वसंभ्रांतो जगृहे खड्गचर्मणी भर्त्सयन् कृष्णपक्षीयान् राज्ञः सदसि भारत ३५ तावदु
त्थाय भगवान् स्वान्निवार्य स्वयं रुषा शिरः क्षुरांतचक्रेण जहार पततो रिपोः ३६ चैद्यदेहोत्थि
तं ज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत् पश्यतां सर्वभूतानामुल्केव भुवि खाच्च्युता ३७ इति श्रीमुक्ता
फले विष्णुभक्तिनाम षोडशः ।। ।।

७४ इति श्रीहेमाद्रिदेवविरचितायां मुक्ताफलटीकायां कैवल्यदीपिकायां विष्णुभक्तिनाम षोडशः ।। श्री ।। ।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु॰का॰प॰ अथ पिशाचादिविकृतस्वरूपवर्णनात् तद्वलोकनस्य जनानां बीभत्सादिदर्शनश्रवणाद्भयहारणपरमनारदादिभावं
१११ रके पर्वतद्युतिरीतिसाम्यात्रूप पादसरणशुभ्रो(?)क्ष्कः ५ तत्र कुमुखवेषवर्णपिशाचभेदाद्धनुर्भावकं वा पद्मारमणात्रासवा
पत्स्वेषु मोहादि विभिन्नानि रामाश्रीनीव मकृतिषु स्वाभाविक मुक्तेषु कृतकं भयानकं रसमाह भयानकेति धनुर्घर

भयानकरसे कंसः धनुषो मन्यमानस्य शत्रुः स्वं रोरसीदिद्रः १ रयामा सर्पश्चात्वा कंसः सद्यो शमुपागमत् १
सीर्घमभाग णोभीतीरु रितिमिन्ता निदुर्मतिः बद्धेर्भयश्चेष्टा भयाभासोदैसवर्णव २ हतकुवलयापीडदृ
ष्ट्वा तावपि दुर्जयौ कंसो मन्त्रस्य पितरामन्त्रशत्रुद्विविज्ञेनप ३ तं वरूपाणि वि चरन्तमात्रेणैव पैतृकं सन्धारस्सि
णास्य यमं बरे समग्रहीत दुर्विषहो ग्रतेजः पयोरङ्गतोऽस्य सुतः भ तस्य ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥

मारिभस्य मानस्य कृष्णेन रोरसीति मघवीयेशाहे १ सीघः मना गणो निद्रा समीपस्य मनवा सवशंश्रपन्तस्तुभ
यथा स्वेनेनागारितेव होसंद ततम् १० ४२ तो रामंकृष्णो उद्विजन्दुश्चित्तामृत हेन पपरीक्षित शुक् १० ४३ तं के
सं दृष्टिराथ्ये रश्मिणातः सम्यतविचरन्तं दुर्विषहं श्रुतिद्रुः सहं अतएव उग्रतेजोपयस्सतया ता स्यस्य सुतोपि दुर्वि
षान् सर्पान् नहं तीति दुर्विषहः ४ राम १११

चलतकिरीटकेसेतं गातकम्भ्रात्मं यात तरंगो परिनिपात्य तस्यो परिस्वयं पपातश्रं जनाभः ८ इनी जोसुबलत्वात विश्वाश्र
यत्वेनेन गुरुत्वप्रकर्षाद्रुपरिपातमात्रेण कंसस्य गतासुत्वमुक्तं न नु चक्रादिभिर्हत्वा किं मिति वमेव हत इत्य त
आह आत्मेति अन्नु चके सस्य नारहारिम्यो णा भवलकृते कं चैअवणा दुत्यन्नाभीत्यापी भावोभीतदृत्सनोक्तैः तस्य धनु
षः शब्दश्रवणादुर्निमित्तगजवधदर्शनादपउद्दीपनविभावाः सीघेन गणदयोनुभावाः आसोद्वेगो च संचारिणो ५

प्रगृह्य केशेषु चलत किरीटं निपात्य रंगोपरि तुङ्गमंचात् तस्योपरिष्टात्स्वयमब्जनाभः पपात विश्वाश्रय
आत्मतन्त्रः ५ स नित्य सोद्विग्नधियापातमीश्वरंपिबन्नदन्वा विचरन्स्वपन्श्वसन् ददर्श चक्रायुधमग्र
तो यत स्तदेव रूपं दुरवापमाप ६ दुर्वासाः सहंघमोनोजितशाश्वविन्दिनात स्यंदमलेपतिलः सवे
पथुः आहान्ततानं नसहीक्षितप्रभो कृतागसमाव हि विश्वभावन ७ ॥ ॥ ॥

अथ भयानकरसेन भजनफलमाह स इति सः कंसः नित्यदा सर्वकालं उद्विग्नधिया विशिष्टः पदेव पानाद्यवस्थासु दर
शीतरेवाघफलेपफलकीर्तनमस्य व मकारणं पर्यं तस्य पुंवितलेपि भीरुभक्तो युक्तं तस्य मुख्यत्वाद्वैवतत् कृतम् १० ४४
कृतागसंहृतापराधं मां अवहे विश्वभावन विश्वभावयतिसर्जालभयस्तिभावयसि रक्षसीत्यर्थः ७ ॥

उ०रा०टी०
११२

अपेदुःखेऽसौमास्वरूपं मे पाणौ अंबुवीवारीरोबद्धं वक्रमंबीषसदुवकलत्रारि विवसमा तेपिसे बरीबस्तं
धीत भगवत् पिमाः अपचितिं निस्तारं यसत वनाम्युरिते किं पुनस्त्वयि रहः इत्यर्थः अत्र दुर्वासाः स्वधाम्यं
स्थायीभावः रसमानस्व मुद्दीपनविभावः पार पतनवेपथुरश्रुतेसा कंदनं वानुभावाः ८४ अथ स्वजनवधश्रौ
काविभावंमयमाह उत्तरे सारि हि हे वहूस्य यत्रेयत्मिन् अत्र पाहिसनेनस्वपुत्रवधदर्शोनूमुत्तरपाद्मकीकृते ६

अजानतातेपरमानुभावं कृतं मया घं भवतः प्रियाणां विधेहितस्यापचितिं विधातमुद्येतपत्काम्युरिते
नारकोपि ८ उत्तरपाहि पाहि महायोगिन् देवरेवन्मासते नो मं सदम पं पश्येप ज्ञमस्तुः पासरं ६ कु
ती यथा रूपाके शाखस्ने नेदेवकीर्थे सेनहर्यातिथिरं शुवार्पिता विमोचिताहं वसहात्मजाविमोलयेवको
धेनमुद्धविंपद्मणात १० अथ घनस्वं स्वहृतेहितः प्रभोजिहासमिस्रितसुदरोऽनुजीविनः देवानवाम
स्य वतः पदांबुजात्म हायनारानेस्पोजितां हलां ११

मथाय यावत यकारैरोव उपमायस्सलब्धलाम मुडुविय कृणारिसनिरेकः १० कृसनमपायांनिषेधति अपीतिअ
पिश्रहो जिहासति स्यान हातुमिच्छसि किंवयं हि सुतदरो नुजीविनश्च स्वसहृतेहितः स्वस्मिन्नासीये हृतमीहित
मभिलषितं येनसतया स्वजनस्य कामान् धरयसीत्यर्थः राजसु सन्निपेषु सुयोजितं हरस्य योगनीते अहं पायक राम
११२

त्वत्तोसौ सारि हे उत्तरमन् सिंहकरंतं दुःखं अमृतोमध्येप्रतीतः प्रसिद्धोऽहं स्वकर्मभिः तेऽप्रिमलं प्रतिकराद्रूप
तेश्रद्धाम्यसि किंमतं अपवर्गमुक्तिरूपं अर्णोयारसा १२ हे मम अनसिन् मपेवेपाधीः तपोऽहं प्रमामि अ
तलवदास्य योऽयं दप्रियविमोगजन्मं नाद्वमिपसंयोगजन्मनो वस्त्रोकाग्निनारह्यमानः पदुःखं नतसंपादस्य
दुःखात्मकत्वात् १३ ननुदास्यमोगस्यकिं फलं तत्राह सोहमितिहि हे न सिंहरसुरोनीतो नादिमिविंप्रमुक्तो हि नस्तवक

मलाहः त्वसोस्यहं हृपयावत्सलङः सहोमसंतार चक्रकस्मादस्तांमतीतः बद्धः स्वकर्मभिरत्रात्तमते
प्रिमलं नीतोपवर्गमरणां हृपसेकदानु १२ यस्मात्प्रियाप्रियमपयोगजन्मशोकाग्निना सकलमोनि
पुदह्यमानः दुःखौषधं तरपिदुःखमतद्धि याहेमम नम्नमामि वरमेतवदास्ययोगम् १३ सोऽहं प्रियस्य
सुतदरः परदेवतायालीलावयात्तवनलिंहविदिरिं षयोगीताः अनंतितमेनुग्रहानगुरोवि नपुक्तो दु
गीतितेपदयुगालयहं समंगः १४

याः पुतः पुनर्दर्शानन्ते जगदुर्गात्गिर्तिनमिन राम्नि निमवास्तुखशेषपत्न सुहृद्वादुपकर्त्तृत्वदेवावता दुपकारसम
र्थं ते विदि चिगीता इतिसरतुहितोपमागोदसुकंतेपरमगलश्चालयोऽह्यपदेवेषां हेमानामोगिनांतेषांसतो
पयसतया तत्सगोद्विकया निवीहः ॥१४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वै॰टी॰ ११३ ननु दुःखस्य प्रतीकारः क्रियतां किं तस्मिन्नेतस्मिन्नत आह बालस्येति हे नसिंह इहलोके पः परार्थः दुःखदुःखेकशरणागारसितारेशः
संमृतः सखदुपेक्षितानां अत्रे गोविभ्रिते नभवत्येवेता वरव धारेणि तस्यैव प्रपंचो बाल्यस्य संसारे आर्त्तो रोगी। आगारमो
पध तत्प्रति विधिस्तत्प्रतीकारः १५ ननु विरक्त दुःखनबोधनेअतो विरक्तेन भवितव्यमिति चेत तत्राह कृत्रेति आर्त्ता
वो विषयाः मृगतृष्णिकारूपाः मरीचिकावभासाः तथाहि मृगतृष्णाहि रविरश्मिरूपापि जलरूपावभासते तेतया
बालस्य नेहस्य रसंपितं तेन सिंहनाः तस्य चागरमुरत्वतिमज्जतो नो तत्प्रस्यतत्प्रति विधिर्यदि हांजसेष्टत्वा वहि
भीत नु मृतो नो दुपेक्षितानां १५ कृशात्रिषः प्रकृतिसुखाम् गतृष्णिरूपाः क्षेत्रे बलेवरमेशोवर जांविते
हः निर्विघ्ने नेन तु ननो मर्दिती तिविंद्यानुकामीऽनलमधु लवैः शमयन् दुरापैः १६ आहेरजः प्रभवई
शान मोधिके स्मिन् जातः सुरे तु राकुलेत्र तवानुकं पानब्रह्मयोनतु भवत्स्वनवेरमा पायेन्मे पितः हि
इति मे मकरः प्रसादः १७
विषयाः दुःखरूपा अपि सुखरूपा इवदृश्यन्त इति भावः विरोहः प्ररोहस्थानं यद्यपि यद्यपि इति विद्वान् एवंवे जितधापि
न निर्विद्यते न विरज्यते कामानलमिच्छाग्निं मधुनुल्यत्वात मधु सुखतत्स्यलवैर्लेशैः १६ कृपणावेलस्त्वं सुकृतं तद्
वरेवरदीयतिश्वाहमिति रजः प्रभवो रजोधिकारः सुरेत्वाहेस्मा कामाऽनुकंपाय ज्ञोपिशास्ति पमकरहपः प्रसादान
तोऽपि तः ब्रह्मादिमिः प्रयत्ने पुत्रमित्रकलत्रेष्वपि प्रेमपात्रेष्वपि नैवंविधः प्रसादः कृतः योऽभवतेतिउक्तं १७ ११३
नतु कृपालुत्वेन कथं फलवैषम्यं तत्राह नैवेति हे भगवन् त्वयापरावरमतिः अयमुत्तमः अयमधमः इति बुद्धिः जंतोर्यथाग्नेः १८
शाकमीधुपेतस्य तं हि न गत आत्मनाखैने यसुहृत् ननु निमित्तवशात तथापि सेवकस्यैव तत्फलम् तद्वत्सेवानु
रूपमननु परावरत्वमपेक्षे फले कारणं एतद्व सुरतरोर्दृष्टम् स हि परस्यातह्ले नोऽनुपसर्पतामेव यथा फलं
प्रसूते न तु दूरस्थानाम् सेवा कृते वैषम्य सेवाऽनपापि फलतीति कृपालुत्वं अतो न विरोध इत्यर्थः १८ त्वमर
नैषापरावरमतिर्भवतो ननु स्याज्जंतोर्यथात्मसुहृदो जगतस्तथापि संसेवया सुरतरोरिव ते प्रसादः सेवानुरूपमु
दयेन परावरत्वम् १८ एवं जनं निपतितं प्रभवाहिकूपे कामाभिकाममनु यः प्रपतन् प्रसंगात् कृत्वा
त्मसात्सुरर्षिणा भगवन् गृहीतः सोहं कथं नु विसृजे तव भृत्यसेवां १९ मत्प्राणरक्षणमनंत पितुर्वध
श्चमन्ये स्वभृत्य ऋषिवाक्यमृतं विधातुं खड्गं प्रगृह्य यदवोचदसद्विधिं त्वमीशस्तदन्यो हरतु कं हरामि २०
कृसेवापि फलदेत्याह एवमिति प्रभवं वाहिकूपे संसारे कालसर्परूपे पतितं जनमनु जनेन सह प्रसंगात पथ
पतः सुरर्षिणा नारदेन उद्धृतः कामाभिकामं विषयाभिलाषिणं १९ त्वन्मत्तोहि रापक त्रिपुः स एव ऋषि
तस्यवाक्यं ऋतं सत्यं कर्तुमिति प्रवृत्तिभावः किंत दावापन अस्मद्विधिस्तुर्मीतिघो मुरवो यत अहं कंशिरा

[illegible]

मुक्तापू० ११४ ननु न यापि किं दास्येन मत्स्वरूपमात्मनि विम्बरूपतोन्त्राह नैतदिति तत्त्वद्यासु नमीपते न तुष्यति पतोदुरितैः
पापैर्दुःखं च तत्र यावती ब्रह्मविद्या न यथा च साधु एषणाः पुत्रैषणाद्याः तत्त्वं विना यं तत्त्वगतिं स्वरूपं विमृशामि २१ ईषणातेनामेवाह जिह्वेति मामा अवितृप्ता सुधिता प्राणोनामासं बाधिता पुः अमतो गंधाहृक् यस्
कर्म्मशक्तिः बहवः मे हि माणि २२ इदानीं सर्वार्थं मार्गपते श्लोकद्वयेन एवमिति हे पारावर परतीरस्य भवकेतीरे
नैतन्मनस्तव कथासु विकुंठनाथ संप्रीयते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रं कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्त्तं तस्मिन्कथं
तव गतिं विमृशामि दीनः २१ जिह्वैकतोऽच्युत विकर्षति मावितृप्ता शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् घ्राणो
ऽन्यतश्चपलदृक्क्व च कर्मशक्तिर्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनंति २२ एवं स्वकर्मपतितं भववैतरण्याम
न्योन्यजन्ममरणाशनभीतिभीतं पश्यन्जनं स्वपरविग्रहवैरमैत्रं हंतेति पारचर पीपृहि मूढमद्य २३ कोन्वत्र
तेऽखिलगुरो भगवन्प्रयास उत्तारणेऽस्य भवसंभवलोपहेतोः मूढेषु वै महदनुग्रह आर्त्तबंधो किं तेन ते प्रियजना
नां संसारप्रवाहपतितं जनं इसे वपरूपथा मांहृ दयापरूपसितधेर्स्यघोपीहरिकृपावलोकेन पालयेत्यर्थः अमोमं
पजन्मादिभ्यो भीतेः कालाद्धि भीतं स्वपरविग्रहयोः शरीरयोर्यथासंभवं वैरमैत्र्ये यस्य तं २३ अस्य जगतः भवलोपा
य स्थितिलयाः महतामनुग्रहश्च मूढेषु ननु किमनया प्रसंगेन तावानेवकुत्तारयिष्यामीति चेत्तत्राह किं तेनेति
तेनमोसेराकिं नविस्मयेति यदि वंमसन्देहस्वमेवयेवह तीर्थी दृशमभि आपः अत्र च त्वन्मीनेन हार भक्तरतोएव ११४

असनिः संसारः अशरणोरक्षकहीने व्यालाः सर्पाः अविशेषेदृशः मृगतृष्णातन्मात्मा आत्मदेहो गेहे हिचउरुभारो यस्य इह
निहर्षविषादादीनि स्वस्मिन्गते जः मृगाः सिंहादयः पुत्राः पंडितैर्ममाः तेषां सार्थैः नात्तसार्थः संघः उपसृष्टः उपद्रुतः क दायाति
कोपि करापिनयाति मार्गान्तरपतितत्वादित्यर्थः अत्र न घोरसंसारस्थानात स्मरस्सुभयप्रसन्नमितिज्ञारणादेस्येनेन
सस्माः उतस्यध्वमशरणाउरुक्लेशादुर्गेन्तकोग्रव्यालान्विष्टेविषयमृगतृष्ण्यात्मगेहोरुभारः द्वंद्वश्वभ्रे खलमृग
भये शोकदावेज्ञसार्थः पादौकस्ते शरणद कदा याति कामोपसृष्टः २५ मुकुंदः विसृजिहृजितानेत्यप्रमा
नो तु तापैरवितृषषड्मिशोलब्धशांतिः कथंचित् शरणान्याप्रपेतस्यसदाब्रूपराम्नम पमसतमज्ञोकं
पाहिमापन्नमीश २६ हृदुत्वाः तमोहंते तेजसादुःसहेन शांतोग्रेणासुलवणोनज्वरेणा तावत्तापो देहि
नोते घ्रिमूलं नो सेवेरन्पावदाशानुबद्धाः २७ ॥
अनितं भीतानां शरणाः श्रामस्याः भगवंतं ५० दृजिनेदुःखम् अनुतापेपश्चात्तापेः अवितृषड्रैन्द्रियाण्यपि
आयस्य शस्त्रात्रयम् अभयमहितीयत्वात् कृतमबाध्यत्वात् अशोकमानंदघनत्वात् आपन्नं शरणागतं मुकुंदः
श्रीकृष्णं १० ५१ शांतः सुलग्रः शांतोग्रः तेनशीतेनेत्यर्थः हृद्ज्वरः श्रीकृष्णं १० ६३ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफ० एवंभूयानन्तकरत्ते नम नतोऽस्ति विष्णुहानिरिश्वापिमुस्मारिस्याह दृष्टमिति यत्तवांघ्रियुगलं ध्यायेत्तमशमितत्नुदृष्टमित्य
११५ तोमतलिं मार्थनीयमत्तीत्यभिप्रायः जनानांसम्रूहो जनता तत्सा अपवर्गो मोक्षः तस्मन्न ब्रह्मानंदः स्वपितु तत्रामभिलष
णीयमित्याह ब्रह्मादिभिरिति मुक्तानामहंत्कीपि मुक्तामुमुक्षूणां तराह अगाधेति विवक्षितोणां चपिमंदृष्टिरात्मनः पर
मपुरुषार्थःजातं चेत्ततत्तथापि किं वितत्रिपतानितिचेत्तत्राह अनुगृहाणेति स्थतेविलोपोमाभूदित्यर्थः प.

नारदः दृष्टेत्वांघ्रियुगलं जनतापवर्गं ब्रह्मादिभिर्हृदिविचिंत्यमगाधबोधम् संसारकूपपतितोत्तरणावलंबं ध्यायंश्चराम्यनुगृहाण यथा स्मृतिः स्यात् २८ इतिश्रीमुक्ताफले वोपदेवकृते विष्णुभक्त्यानाम
यानकरणं ॥ ॥

तकीर्तना यैमेवास्यश्लोकस्येह पाठः अस्मद्धाम यत्रोका पाठाभावात अनर्थकः पाठः स्यात नारदः श्रीकृष्णं
१० इतिश्रीहेमाद्रि देवकृतायां कैवल्यदीपिकायामभयाकरणं समाप्तः ॥ ॥ प्रथम
११५

अथास्य अज्ञा इति गंधर्वमिकीर्तितरीनोऽस्य नश्वरवादिविभावं अंगसंकोचरहास्तिनासामुखविविक्तपानाच्छादनानि
जीवनाधनुभावं अपस्मारोऽस्मोहमरीचिप्रमिधाणीतानुगुप्सास्थायिभावं बीभत्सरस माह बीभत्सेति क्वापमित्या
रिमलीमसोमलिनः सौमनस्यं पुष्पतुल्यं तेनतु गंधेन दौर्गंध्यादिव्यतिरेकात अध्यात्मः अत्र देवेत द्रूपबुद्धिः १ना
वसीपतेन निश्ची पते अत्रपिताशितानां क्रमात् जननोपभोगाः तत्राह मलाधिष्ठानोपयोगाः स्वबहंतेवः २
तस्मिन्नति स्थिते अमेध्ये अपवित्रे तुच्छे नश्वरत्वेन निष्प्रानाश्रोस्येति तुच्छनिष्टं वि षणोते विशेषात्संगं करोति

बीभत्सरसेपुरूरवाः क्वापमलीमसः कायोयोरोगं ध्यायात्मकोऽश्रुविः कुणा सौमनस्याद्यास्थध्यासोऽविष
यायकृतः १ पित्रोः किमुस्व भार्ययाः स्वामिनो ग्नेः श्वगृध्रयोः किमात्मनः किंसुहृदामितियोनावसीपते २ त
स्मिन् कलेवरमेध्ये तुच्छनिष्ठे विषज्जते अहोसुभद्रं सुनसं सुस्मितं विनैकोऽन्वमोमोवितुंप्रभुः आत्मा एवमेष
रस्ते भगवंतमधोक्षजम् ५

तराह अहो रसारिः २ विडरीतं त्र पाणांदृदुवैसगादीनांमलानां संहतिः संघातो यस्मिन् दिरामत्र एवेतत्त्वरमतां
प्राणिनां दूरं मीणा चकिमपरंतरं नुविं परपीर्थः ४ पंध्र लीउ वेशीनुग्रहो आत्मनिष्ठ स्वरूपेसदानंदघनेआरा
मतिमर्वकालमभिध्याक्रीरतिमरोत्था पारमं तिपेतेते यौजीव न्मुक्ताइत्यर्थः तेषामीश्वरं निसमुत्तं सोत्र अत्र
धाम्मिति देयार्थं नकिमानुगुप्सागम्यते तस्मादे हस्तो वाउदीयंन वि भावाः स्वाधिकारस्योऽनुभावाः संचारी

ताल्व्यः नुगुप्सा पुत्रमैवितृत्त्वोभयावद्विषमसा
स्त्रिरसर्व ऐलः श्रीहस ११ २९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्र० का०
११६

देहं इत्यादि कुतो गुरुः यतो विरक्तिहेतुः विरक्तिहेतुत्वं कुतः यतः सत्त्वनिधनं जन्मनाशौ बिभ्रदिति उदर्कं उत्तरकालफलं विवेक-
हेतुत्वमाह तत्त्वानीति तत्त्वानि गुरुत्वादीनि यथा यथावत् यद्यप्येवं तथापि पारक्यं श्वशृगालादिभक्ष्यमिति नि-
श्चितो यतो असंगो ममत्वहीनो हं विचरामि ६ जन्मनाशवत्त्वमेवाह जायेति यस्य देहाभिमानिनः आत्मनः प्रियचिकी-
र्षया वितन्वन् संपादयन् सन् पुष्णाति स एव देहः यथा स्यात् तथा अवरुद्ध उपार्जितधनो येन स्वांते आयुषः समाप्तौ सदे-

अवधूतः देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतुर्बिभ्रत्स्मसत्त्वनिधनं सततार्त्युदर्कं म तत्त्वान्यनेन विमृशामि यथा
तथापि पारक्यमित्यवसितो विचराम्यसंगः ६ जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान् पुष्णाति यत्प्रियचिकी-
र्षया वितन्वन् स्वांते सकृच्छ्रमवरुद्धधनः स देहः सृष्ट्वास्य बीजमवसीदति वृक्षधर्मः ७ लब्ध्वा सुदुर्ल-
भमिदं बहुसंभवांते मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु यावन्निःश्रेयसाय विषयः ख-
लु सर्वतः स्यात् ८

हः एतस्मिन्नतीय स्वदेहान्तरस्य बीजं पुत्रादिरूपं अवसीदतीति किं तत्र वृक्षधर्मः यथा वृक्षो वृक्षान्तरजनकं बीजं संपाद्य न-
श्यति तथा यमित्यर्थः ७ विवेकहेतुत्वं पुनराह लब्ध्वेति मानुष्यं मनुष्यत्वं बहूनां जन्मनामंते यद्यपि अनित्यं तथा-
प्यर्थदं मोक्षदं मोक्षाख्यपुरुषार्थदानात् निःश्रेयसाय यतेत न अनुमृत्यु मृत्युः संमुखं ननु विषयार्थमेव यततां किमि- राम
त्यत आह विषय इति सर्वेषु नरकादिष्वपि सुलभ एव न अन्यविभागादि विवेकसाधनं अवधूतः यदुं ११ ९ ११६

संतमित्यादि अहमज्ञा इममात्मानं विहाय अन्यं रमणं भजामि सेव्यामि स्वत्वघोतना यद्यपि विन्दे विगतानि वित्तं विचारः
विरविचारणा इत्यस्यभावे निशायां रूपं तुच्छं विरतिवानत्वम् मोहो भोगो असंगादिविवेकाभावः ९ अतत्त्वमेवाह अहो इत्या-
दि आत्मा चित्तं सांकेत्य वृत्त्या विरूपा धर्मेण अतिविगर्ह्य मावार्तया जीविकया दुःखं भस्म वस्तुनः आप्तो सुखं भवति
न रपि नास्तीत्याह स्त्रैणादिति स्त्रीणां वशपातनरात् तन तु देवादित्यर्थः नच वित्तमपीत्याह अर्थेतृषः आपुत्रादरूप

पिंगला संतं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्तप्रदं नित्यमिमं विहाय अकामदं दुःखभयाधिशोकमोहप्रदं तु-
च्छमहं भजेऽज्ञा ९ अहो मयात्मा परितापितो वृथा सांकेत्यवृत्त्यातिविगर्ह्यवार्तया स्त्रैणान्नराद्यार्थतृषोऽनु-
शोच्यात्क्रीतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छती १० यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धम्
क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्विण्मूत्रपूर्णं मदुपैति कान्या ११

णादित्यर्थः नचैवं विधेनापि सह देहसंभोगोऽस्तीत्याह अनुशोच्यादिति स्त्रैणात् स्त्रीजितादित्यर्थः क्रीतेन विक्रीतेन
आत्मना देहेन रतिं वित्तं च इच्छंती वित्तं चेच्छतीत्याह तद्वेत्यर्थः १० मत्तो विवेकात् दृष्ट्वैव वस्तुबुद्धिः तस्यैव विचार्य मा-
त्सीभमत्तेत्याह यदिति एतत् अगारं गृहं मदन्या का उपैति न कापीत्यर्थः एतत् किं यद्यदित्यादि वंशाव-
यवः पृष्ठवंशः तदाधारस्तंभकाष्ठम् स्थूणाः स्तंभाः पिनद्धं बद्धं क्षरतीति नवद्वाराणि यस्मिन् तत्तथा पिंगला ११ ८

मुक्ताफल अपंडोषितपुरुषश्चेतिद्विविधोजनः तत्रीयपामापमाविमोहितोवंचितश्चविमोहितत्वादुद्भितेनप्रवर्त्ततेवंचितत्वा
द्रनुचितेप्रवर्त्ततेवपरद्वयेनाह अनर्थेप्रपंचेद्दृष्टपरस्तत्तथाहुः खस्मनभवोजनोवेषुतेषु १२ विमोहितत्वमेवपुनः
११९ प्रपंचयपनि लब्धेति वंचितेकुतश्चित् उत्पात अर्थागाअविकले असतिविषमेमतिर्यस्य १३ अहमपित

मधुकुंदः विमोहितोपंजनईशमामपमावदीममात्वांनभजत्सनर्थदृक् सुखामदुःखसमभवेषुसज्जतेगृहेषु
पोषितपुरुषश्चवंचितः १२ लब्धाजनोदुर्लभमनुमानुषंवंकृषविद्धयगमप्रयतोनपपादृशविंद नभजे
त्स स्वमतिरहो धृतंपपातितोतयथापशु १३ ममैषकालोजितनिष्फलो गतोराजश्रियोन्नद्धमदस्य
नृपतेः मर्त्यात्मबुद्धेः सुतदारकोशभूष्वासज्जमानस्यदुरंतचिंतया १४ कलेवरेस्मिनघटकुड्यस
न्निभे निरूढमानोनरदेववहसहम् हेतोरयेभाग्यपरात्तमीक्षपयेगौयर्द्धेरत्वागरात्मप्रत्युदमेदः १५

येतिद्वाभ्यामाह ममेति उन्नद्धउत्कटस्मदोगर्वःमर्त्येदेहेआत्मबुद्धिर्यस्यकोशोर्थसंचयः चिंतयाश्रासज्जमानस्यआ
संगंभागंप्राप्यमाणस्य १४ अर्मितिनरदेवइतिचरूढाभिमानोगांभुवंपर्यटन्नुत्वालांअगणापनदुर्मदोस्मी राम
त्यर्थः १५ ॥ ॥ ११९

दुर्मदानोवकालमपं द्वाभ्यामाह प्रमत्तेतिद्वरंकृत्वादरंकरिष्यामीतिचिंतयाप्रमादिनेउच्चैस्तर्षेलालसंकामिनेसा
वधानस्त्वंसहसावेगेन क्षुधालेलिहानःसृक्किभागंअभिपद्यसेप्राप्नोषि १६ पत्रिकृतेरथैर्विभितैः मतंगजाः
हस्तिनः त्वमाकालेन स्वारिभस्तितैविंदसंताश्वधेभस्मसंज्ञा सेतितदंतितास्वकारित्वादितिच १७ मनुष्य

प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिंतयाप्रवृद्धलोभंविषयेषुलालसम् त्वमप्रमत्तःसहसाभिपद्यसेक्षुल्लेलिहानोहिरि
वाखुमंतकः १६ पुरारथैर्हेमपरिष्कृतैश्चरन्मतंगजैर्वानरदेवसंज्ञितः सएवकालेनदुरत्ययेनतेक
लेवरोविट्कृमिभस्मसंज्ञितः १७ निर्जित्यदिक्चक्रमभूतविग्रहोवरासनस्थःसमराजवंदितः
गृहेषुमैथुन्यसुखेषुयोषितांक्रीडामृगःपूरुषईशनीयते १८ करोतिकर्माणितपस्सुनिष्ठितो
निवृत्तभोगस्तदपेक्षयाददत् पुनश्चभूयेयमहंस्वराडितिप्रवृद्धतर्षोनसुखायकल्पते १९ ॥

त्वयिरक्षीभसंगःकाम्यधर्मानुष्ठानंचानर्थमित्याह निर्जित्यदिगिति द्वाभ्यांमे पुनंमिथुनस्यकर्मसीपतेनित
रांईपतेप्रतीयतइत्यर्थः १८ तपःसुनिष्ठितोनिष्ठावानः तस्यभोगापेक्षयानिवृत्तभोगोददत् नरानेचकरो
तिपुनर्जन्मांतरेमहान्स्वराट्भूयेयमचेयमितिमरप्राभिलाषीनसुखायकल्पतेमुचुकुंदःश्रीकृष्णम १९

मुक्ताफ०
११८

एवं बीभत्सरूपेणाभक्तिरसमनुभवतो भगवतस्तुतिरस्मास्वतिप्रसक्ता रितिच मातदुःखमाह तन्नवेति हेरूस
पेणांगेश्वपमेदंधाशुभप्रत एव वपुः अघते चरणो स्मराम पतो विनष्टदर्पाः तदेव कृतः पतत्त्ववतन्वाको लेन
क्षिपः सकाशाद्विचालिताः २० अथोत्वञ्चरणोस्मरणामंतर मगतत्वा मतीविकल्पानिरूपितं व्याख्यातं तनुस्प
मित्यर्थः रूजाते गाणांभुका आश्रयेणाने नमोऽस्त भोजवकपोरप्पनित्यसमु कं उपासितव्यंत्र स्पृहयामहे सेव्य त

जरासंधबद्धराजानः तएव कृस्माघगाभीरं दुस्साडुरं तवीर्येणाविचालिताः क्षिपः कालेनतन्वाप्रवतोऽनु
वेदयाविनष्टदर्पाश्चरणोस्मरामते २० अथोत्तरार्धेन मगत्निरूपितं देहे नश्यश्च त्वत्तस्तारूजांभुवा
उपासितव्यं स्पृहयामहे विभोक्तियाफलेभ्यत्यचकरणारोचनम् २१ इति श्रीमुक्ताफले विमुभक्तानांबी

भत्सरूपभक्तिमहत्त्वर्थः पञ्चमेस्य परलोकंगताक्रियापाः इयोतिष्टोमादेः फलं तदपि न स्पृहयामहे यतस्तत्करणा
रोचनं केवलं श्रवणमात्रप्रीतिजनकम् नतु भोगक्षमम् अविशुद्धिक्षयातिशययुक्तत्वादितिभावः एतज्जान
तेः श्रीकृष्णम् १०७३ इति कैवल्यदीपिकायां बोपदेवकृतौ यां बीभत्सरसः ॥ ॥

राम
११८

अथ वैराग्यसंसारभीरु स्नातकस्नानवीतरागपरिशीलनपरमेश्वरानुग्रहलतपोवनविविक्तसेवादिविभावं यमनियम
मध्यात्मशास्त्रचिंतनसर्वभूतसमदर्शन परार्थकारित्वाद्यनुभावं धृतिमतिनिर्वेदहर्षादिव्यभिचारिणमात्म
स्थापि भावं शांतरसमारभते शांतेति तत्रेमादि तत्र मुनिसमीपे अध्यायेश्रुतवानहं अनुपदं वरे पदेपदार्थो
पिनतिरोहित इत्यर्थः प्रियश्रवसि कल्परतिर्भक्तिः अहं पामेरतिर्ममेत्युकृत्वि मत्वार्थे अगस्त्रहोवासः १ ननुवि

शांतरसेनारदः तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाश्रृणवं मनोहराः ताः श्रद्धया मेऽनुपदं वि
श्रृण्वतः प्रियश्रवस्य लमापेयायशोमपि ब्रह्मणिकल्पितेतं तः प्रियश्रवस्यंग ममाभवद्रतिः १ त
स्मिंस्तदालब्धरतेर्महामुने प्रियश्रवस्यस्खलितामतिर्मम ययाहमेतत्सदसत्स्वमायया पश्येमयि
ब्रह्मणि कल्पितं परम् २ २

कस्मैवेतित त्राह तस्मिन्निति तस्मिन् श्रीकृष्णे प्रियश्रवसि अस्खलिता मतिः निःसंशयप्रतानम् ययैवरतिस्तत्रैव
मतिरित्यर्थः येयामसासदसतस्थूलसूक्ष्मरूपद्वयं ममैव माययाम्प्यवब्रह्मरूपेव कल्पितं ममआरोपितमर स्तु
जंगवत् परपे अघापि यद्यपि एतदहिंसनीति परद्रूपेण यथा स्ववत्सतो भुजंगारज्ज्वामातेपितः न तथा मत्र
समरूपमिदं द्वयं ब्रह्मण्यारोपितम् किं विरहमिदमेवेत्यनुभवं अनिर्वाच्यमित्यर्थः ॥ २॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफ
११९

महानुभावप्रसंगादत्रिगोविंतस्तानमुत्पद्यते तस्माद् एवमिति अनुस्वंवमस्तोऽवसंको किं सताभक्तिः आत्मनो
तः कृपाण्यात्मनाम्नी अपहंतीति तथा शुद्धसत्त्वात्मिकेत्यर्थः ज्ञानस्वे वस्यापराकाष्ठा यस्यामत्युदिता पुनस्तु
दितव्यातिरेवंमतेषा नमेवमापतीयक्षीणाः स्नेतव्याः स्नेशाः छिन्नः क्लिष्टो वा भवसंक्रमो यस्या विच्छेदना
निलात्प्रिपतेमल्वा पुनर्जायत इति अत्र वतेम प्यपेतारिकेव यापवं इति पूर्वश्लोके नसकलयापलस्योगात्मा
ज्ञानः स्थायी भक्तमुनिसंगः अध्यात्मकथाश्रवणाचेत्युद्दीपनविभावाः भगवानालंबनमस्तवेत्राश्मेसकंपन

एवं ज्ञातत्माष्टिकाहन्तहरविंश्च एवतोमेऽनुस्वंवस्योमलंसकी
नेमानेनुनिमि महात्मभिर्भक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा ३ ३

मनुभावः अस्खलितामतिर्व्यभिचारी एवमेव विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसः शांतो निष्पद्यते नच
ज्ञामस्यस्थत्वे विनहसुपरमात्मकत्वेनास्य प्रभावरूपत्वात् भावत्वं विप्रतिषिद्धमितिवाच्यम् प्रशान्तयाहितारूपदं
तिसस्वभावेन भावत्वोपपत्तेः प्रशान्तमेव हि विचित्तनत्कारणावगाढ इतिहासादिप्रसिद्धमनुभवतीति तत्वादीनां
मलमतत्त्वानानाभावरूपत्वं नहि ज्ञानं वक्तुं यथा भावो मन्तिकापटो भावत्वतय इति निरतिशयानंदहेतु
त्वेनवीसरसेषु श्रेष्ठम् ३

शम
११९

पराङ्मुखकामसुखं लोकेयच्च दिव्यं महत्सुखं तस्मात् समप्रवमैते नाहतः षोडशीं कलामिति ननु एतेन भोगसाः
मोक्षादुहितानमहात्मनेति व रतोभरतस्य शृंगारादावहुके रसत्वमभिप्रेते न तस्मिन्नवमेनकथमुक्ते सर्व
किंतु नानाविधे श्रेष्ठानामे वरसत्वं नासमस्ति तस्यापमभिप्रायः अत एवाष्टौ नाट्ये रसाः स्मृता इति तेनैवोक्ते सर्वे
थेवशान्तापलापः इति तुव्याख्यानेतु च्यतिनरुपाणः कामेमोक्षे पिकाविरागिताः धर्माधर्मप्रवृत्तात्मको मः कामोपसे
विनाभिसारितस्यैवव चनेविरुध्येत अत एवापमभिनवगुप्तपादैर्महता संरम्भेण प्रतिष्ठितः महाभारतादौ
चाऽस्यैव प्राधान्यं ननु तथाप्यस्य विषयजुगुप्सारूपत्वात् वीभत्से तर्भावोऽयुक्त इति चेत् न इह जुगुप्सापाः
संचारित्वेनावस्थापितत्वात् पर्यन्तनिर्वाहे तस्याप्रमलत एव विच्छेदात् यत्र तु वीभत्समानो विरज्यते तत्र
वीभत्स एव यथा लालेवक्त्राम्बुवेत्ति मांसपिंडौ पयोधरौ मांसास्थि पिंडजघने जनः कामग्रहातुरः तथा
उक्तानोच्छूनमंडूकपाटितोदरसन्निभे क्लेदिनि स्त्रीव्रणे शक्तिरकृमेः कस्य जायत इति नाप्यस्य धर्मवीरे तं
र्भावः तस्याभिमानप्रयत्नेन व्यवस्थानात् अस्य चाहंकारप्रशमैकरूपत्वात् तयापि तयोरेकत्वेन वीरे
दयोरपि तथात्वप्रसंगः धर्मवीरादीनां चित्तवृत्तिविशेषाणां सर्वाकाराहंकाररहितत्वेनात्र शमप्रभेदत्वमितिव्य
वस्थापनानेनकश्चिद्विरोधः तस्मादिमलादिरप्यः स्थायी मतः शमस्यापि भावः उत्तमप्रकृतिरहंकारशैथि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल १२० सतामित्यादि श्रीवीर्यमहिमानं सम्यग्विरचितो लीलावीर्यसंविद्रः चानिप्रतिशुश्रावाता इति वदंतमावितर्णितत्वर्यो त्रिविद्यिः सा
पनाः श्रमती भत्ताः तं ज्ञो यणात के पाप्ते व नात अपवर्गस्य मोक्षस्य च नीतिमार्गम मित्याकारे प्रथमं श्रद्धाप्रम
नविचित्ते ततो रतिरासक्तिः ततो भक्तिः परम प्रेमात्मिका प्रह्लादीभिर्ब्रह्मादिपदाम्यवितत्वा मम संमते इत्सनुक्रमः
४ तदेवाह भक्तेमसादि ऐंद्रियेंद्रियमनः संवृत्य हृष्टेहिकं श्रुतं पारलौकिकं ममार्चना सर्ग विसर्गादि रनुचि

यचिन्तः मतो प्रसंगात्मनमवीर्यसंविदो भवंति हृत्कर्णरसायनाः कथाः तज्जोषणाद्वाश्वपवर्गवर्त्मनि श्र
द्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति ४ भक्त्या पुमान् जातविरागैन्द्रियात् दृष्टश्रुतान्मद्रचनानुचिंतया चित्तस्य यत्तो ग्र
हणे योगयुक्तो यतिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गैः ५ वनः प्रसंगाक्लिलेकांतधियासुकौ नाथः संपदो रिवि भक्तो सो
सामनरातिपत्रस्य पउद्दिश आधिमंदः कलिर्व्य सनं समयासः ६

तापस्या मकोर् ऋजुभिर्योगमार्गैर्धर्मो रिमिद्वितस्य ग्रहणेवशीकरणोपन्नः सावधानः सन् यतिष्यतेतनोपोगयुक्तः
समाधिसंपन्नो भवतीत्यर्थः कपिलो देवहूतिं ३ २५ पुंसामिसादि एकमेवेश्वरेश्रुतो बंधनं यस्याः साधीर्ये पांते तु
या आतीति बंधनं इति भवादौ भागलिशानो मित्यर्थः रसाः पाताललोकाः तेषां नराति नृददाति यत्र पापसंपत्सु स्वपरावः
स्वकुलं वलेश्वर्यादे लेपार स्मेषाम नारः उद्देगश्चिंता नवस्थितिः आधिश्चिंता मदो हंकारः कलिर्विरोधः व्य रामः
सनं वित्तस्य तत्पर त्वं समयासः सम्यक्क्लेशः ६ १२०

तदेवाह त्रैवर्गिकेति त्रिवर्गप्रयोजनं यस्याया सस्य तस्य विघातं अस्मत्सा निर्विस्मुः हेशक ततो विघातात् अनो र्द्धना दिसु
नौ ७ तस्मात्स्वपादि दृष्टत्वात् संपदस्ता का भगवद्धास्यम भ्यर्थ्य मित्याह अहमित्यादि तव पाद एको मूलमाश्रयो येषां ते
षां दासानां अनुदासो भविता स्मि भविष्यामि भूयः पुनः प्राकृ एकवारं चित्रकेतुत्वेन भूतत्वात् असुपतेः प्राणाधिष्ठातुः
कर्मत्वत्तु हमार्जना दि आराधकी कर्मेति अन्यासंबंधे ८ ननु किं मद्दास्येनस्वाराज्यादिकं अस्तमत्क्षिपता मित्ति चेन्न

त्रैवर्गिकायासविघातमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र ततो ऽनुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभोऽकिंचनगोचरोऽन्यैः ७
अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः मनः स्मरेतासुपतेर्गुणांस्ते गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः ८
न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यं न योगसिद्धिरपुनर्भवं वा समंजस त्वा विरहय्य कांक्षे ९ ॥ छ ॥

चाह नेनाकेति नाकपृष्ठं स्वर्गस्थानं सार्वभौमं सर्वस्या भूमेरीश्वरत्वं पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदं रसाधिपत्यं पातालस्वाराज्यं योगसिद्धिः
अणिमाद्याः अपुनर्भवो मोक्षः समंजसत्वामिति हे तु गर्भं विशेषणं सर्वानुक्रमनिर्देशोऽपि अत्र क्रमवत्ती यस्त्वात्सार्वभौमो नाकपृ
ष्ठादैश्वर्यं योगसिद्धिः पारमेष्ठ्या पुनर्भवस्तूत्तरोत्तरप्रकर्षो विवक्षितः अत्र च नाकपृष्ठादीनां पंचानां कालकाचितत्वेन
मोक्षस्य च निसर्ग च निरति शयसुखेकरूपत्वेन तदनुभवादसमंजसतया न कांक्षत्वं भावतिनु तद्धेलक्षणे न समंजसत्वा

[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेव प्रपंचयति अजातेति व्युषितं दीर्घप्रवासिनमु अजातपक्षादिभिरुपमानैर्यथोत्तरं ज्ञानप्रकर्षात्सुषुप्त्याद्यवस्थात्रयं क्रमात्त्रप्ति
तत्तदवस्थात्रयेपि त्वां मनो दिदृक्षत इत्यर्थः पद्मोपमात्रयेणाक्रमादुत्कंठायामंदमध्योत्तमरूपमवस्थात्रयमुक्तं १० ननु प्राचीनकर्मक्षय
स्यार्थं त्वयात्रैवस्थेयं कुतो मद्दर्शनमितिचेत् तथापि संसृतौ भ्रमता मयापि किंचिदभ्यर्थ्यमस्तीत्याह ममेति हे उत्तमश्लोक आत्मजादि

अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्त्ताः प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा मनोऽरविंदाक्ष दिदृक्षते त्वा १० ममोत्तम
श्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः त्वन्मायया त्वात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् ११ अक्रूरः किं म
याचरितं भद्रं किं तप्तं परमं तपः किं वाथाप्यर्हते दत्तं यद्द्रक्ष्याम्यद्य केशवं १२ ममैतद्दुर्लभं मन्ये उत्तमश्लोकदर्शनं विषयात्मनो यथा
ब्रह्मकीर्त्तनं शूद्रजन्मनः १३ मैवं ममाधमस्यापि स्यादेवाच्युतदर्शनं ह्रियमाणः कालनद्या क्वचित्तरति कश्चन १४ ममाद्यामंगलं न
ष्टं फलवांश्चैव मे भवः यन्नमस्ये भगवतो योगिध्येयांघ्रिपंकजं १५ कंसो बताद्याकृत मेऽत्यनुग्रहं द्रक्ष्येंघ्रिपद्मं प्रहितो मुना हरेः क
तावतारस्य दुरत्ययं तमः पूर्वेऽतरन्यन्नखमंडलत्विषा १६

आसक्तचित्तेषु जनेषु मे सख्यं न भूयात् आत्मा देहः तनो हरिं द ११ अर्हते सत्पात्राय १२ आत्मा मनः ब्रह्मवेदो वा १३ अथवा दुर्लभमपि मि
मैवं किं तु सुलभं १४ भवो जन्म १५ बतेति विस्मये अमुनाकंसेन प्रहितः प्रस्थापितः ननु किं मे प्रियमप्रेद्दृष्टपितत्राह हरेरहं द्रक्ष्यामीति पूर्वे सनंदादि
योगिनः यस्यांघ्रिपद्मस्य नखमंडलकांतिकायामपि तमः संसारं त्विषा तमः पंचपर्वा शामविद्यामतरन्नतीर्णवंत १६ ॥ ॥

न चेदमंघ्रिपद्मं मुक्तिमात्रफलं किं तु चतुर्वर्गमपि प्रसूते इत्यभिप्रेत्याह यदिति यदंघ्रिपद्ममनुचरैर्गोपैः सह ब्रह्मादिभिरर्चितं निजैर्भक्तैरर्पितं
र्व्विहायसर्थसिद्धिरूपलक्ष्म्यापियेति कामस्य मुनिभिरिति मुक्तेः सात्वतैरिति धर्मस्य समस्तत्वं विद्यते यस्मिन्स सत्वातन्विष्णुः स भक्तिर्भिर्भजनीयो येषां
ते तथा वैष्णवा इत्यर्थः गोचारणायेति त्रिभिर्विशेषणैः पद्मोपमारक्तत्वयादि व्यपि सानुग्रहत्वात सुप्रसन्नत्वमुक्तम् १७ स्मितपूर्वकः अवलोकी

यदर्चितं ब्रह्मभवादिभिः सुरैः श्रिया च देव्या मुनिभिः ससात्वतैः गोचारणायानुचरैश्चरन्वने यद्गोपिकानां कुचकुंकुमांकितम्
१७ द्रक्ष्यामि नूनं सुकपोलनासिकं स्मितावलोकारुणकंजलोचनम् मुखं मुकुंदस्य गुडालकावृतं प्रदक्षिणां मे प्रचरंति वै मृगाः १८

यस्मिन्तदा अरुणकंजवत् पद्मवल्लोचने यस्मिन् यद्वा आदलयोः कर्मधारयः गुडाकवक्राः अलकाः चूर्णकेशास्तैर्वक्रकेशैरावृत मित्यर्थः क
नोन्नूनं तद्द्रक्ष्यामि तत्राह प्रदक्षिणामिति यैव स्मात् प्रगाइत्यत्र विशेषोक्तावप्युपमर्तस्त्या गोरा श्रेतिज्ञेयम् तथा चोक्तम् शाकुनतंत्रे पु
रोपनागाश्चागमपो पुंस्ताः प्रदक्षिणां गौरमृगाः प्रयांति समानरुक्ताः नवतामया ताः कुत्से विमिश्रा न भवंति दृष्टाइति १९ ॥

मुक्ताफल
१२२

अपि अहो ईदृशः प्राप्तस्य भविता भविष्यति उपसंभ्रमं दर्शनम् तेन च मत्संगमं मदर्शनः दुःखैः फलं न स्यादिति न किं तु हीनजीवप्रकृतमर्थं साति शायं ग
मयतदस्यादेवेसर्ग १९ कोऽसौ किंरूपरिति चेत्तत्राह यदति यः सदनेषु क्षेत्रेषु अमी पतेर्क्षं अज्ञातया अमी पतेः किंभूतेषु क्षेत्रेषु आरण्यक्षयीभि
र्विशुद्धिक्षिसर्गः भाति पूरयति सर्वमिति भाराः स्थूलसूक्ष्माणि दशभूतानि भाते र्नेर्घादिस्मुप्रतये रूपं अक्षाणि दशा द्रियाणि दिव्यअलापैत
करणानि च चतुर्विंशतितत्त्वरूपो श्लिसर्गः नर्लिंएतान्यथात्मवन्द्रियाणिने साह आत्मनितिअात्मनिश्चयस्थानेरर्चिनैः श्विताभिरिरार्थः न
चाद्वितीयत्वाद्दुहापस्यकृतः कुर्वतं तत्राह स्थिति स्वशक्तिमायाघारेणारविनैरिसर्गः तथापि मायायाजरत्वात्कर्तृत्वमितिवेत्तत्राह नदी

अप्यघविद्योर्मनुजत्वमीयुषो मा रावता त्यमुवो निजेच्छया लावण्यधाम्बोभवितोयत्नेभनंमर्त्यं ननस्या फलमंजसा रदृश १९
परिक्षिताहं रहितोप्यसत्सतोः स्वतेजसा यात्ततमोभिदाश्रमः स्वमायया त्मनरविंतैसत्दीक्षयाप्राणाक्षवीभिः सदनेष्वभीयते २०

क्षयेतिसऐक्षतवहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुतिमसिद्धाईक्षा दर्शनं यस्यांतमायां सात याल्पया अयमर्थः अचेतनायि माया चेतनप्रत्यक्षस्यामात्रात
व्याप्रियते अपरस्याः मरीसन्निधानाद्विवलोहमायासंबंधानंतरभावी रमृते ततः मायाविवृतरूपमाह अप्रसत्सतोः कार्यकारणयोरीक्षितारवा
अहंरहितो पिरूपमहंपदशामीत्यभिमानरहितो पि अहंराहि तेहेतुमाहस्वतेजसेति स्वितजसा चित्प्रकाशेनायास्तदूरीकृतं तमः अ
ज्ञानं भिदान्तत्कार्यविपर्ययो वाश्रमसंस्कारः संशयो वायेनसतयाअज्ञानादिसंसर्गभिन्नइत्यर्थ २० ६ राम०
१२२

अमी वंशायंघ्रतीसमीवाहातिंतैः मार्गांतिनीवयंतिशुंभंतिशोभयंति अंतर्भाविततोजर्थावत्रमाणोऽयुंमीत्तद्विरक्ताः विश्वगुणादिहीनाः
शवशोभनाः शवालंकरणानि २१ सविस्मुः सात्वतान्वयेयदुवंशे किलप्रसिद्धो यत्प्रयशः अशेषाणिमंगलानि यस्मिन्यद्यशसि २२ गुरुमप
दिशार गतिंमाप्यं दशोमतांविशालदर्शीनाम महानुत्सवोयस्मात्तरूपात् उत्सवः मातः कालस्य सर्ववंधिनः सुमदशस्तदर्शनाः दध्यायुदुर्वादयः

यस्याखिलामीवहमिः सुमंगलैर्वाचो विमिश्रागुणाकर्मजन्मभिः माणांतिस्युंभांति पुनंतिवैजगद्यास्तद्विरक्ताः शवशोभनामता
२१ सचावतीर्णः किलसात्वतान्वये स्वसेतुयालामरवर्यशर्मकृत यशोवितन्वन्व्रजआस्तईश्वरोगायंतिदेवायदशोषमंगलं २२
तंलघनूनंप्रहतागतिगुरुं त्रैलोक्यकांतंदशमन्महोत्सवंरूपंदधानं श्रियईप्सितास्पदं दक्ष्येमयामन्नुषसः सुदर्शना २३ अपाव
रुतः सयदीशयोरयात्प्रधानपुंसोश्वरणास्त्रलब्धये धियाधृतयोगिभिरप्यहंध्रुवंनमस्यआभ्यांचरवीनवनोकस २४ अप्यं
घ्रिमूलेपतितस्यमेविभुः शिरस्यधास्यन्निजहस्तपंकजं दत्ताभयंकालभुजंगरंहसाप्रोद्वेजितानांशरणैषिणां २५ ६

उपसिनयेतेदशाह्सर्थः २३ अथयदर्शनानंतरं ईशोरामकृष्णौ प्रधानपुंसोः प्रकृतिपुरुषयोः स्वलब्धये आत्मप्राप्त्ये आभ्याम
न २४ अधास्यत्धास्यतिकिमितिकाकाणामत्ते २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल: १२३

पत्रहस्तापंकजे कौशिका: रंद: विहारेरसक्रीडायां सौगंधिकंकल्हारंमध्वतगंधीयसात्तथा अपानुदत् अपानुदत् अपाचकार २६
उपैष्यतिप्राप्स्यतियद्यपिकंसस्यदूत: आहितस्थितेनैवाहंयतो विभ्वदक्रू तदेवाह योंतरिति एतस्मजनस्य ईहितंचेष्टां अमलेन चक्षुषाप्र
ज्ञातदृष्ट्या २७ अवहितं अंघ्रिमूलंविषयेकतावधानं ईक्षितारं ईक्षिष्यते वीटा: हे भविष्या मिवदेस्व निरूपनंतुदृा वीटास्मीतिहित

समर्हतांपत्रविधायकौशिकस्तथावलिश्रायजगात्रयेदंतां यद्वाविहारेव्रजयोषितांश्रमंसईनिसौगंधिकगंधमपानुदत् २६
नमप्युपैष्यसरिद्धृहिमस्युत: कंसस्यदूत: महितोपिविभ्वदक्रू योंतर्वहिस्थेतिसएनदीहितंक्षत्रत्तईक्ष समलेनचक्षुषा २७ अ
पंघ्रिमूले: वहितंकतोंजलिंमामीक्षितासास्मि तमाईयादृशा सपद्युपथ्यस्तसमस्तकिल्विषोवोढामुदंवीडांककर्जितं २८
सुहृत्तमंज्ञातिमनन्यदैवतं दोर्भ्यांविहस्यापरिरभ्यतेयमोंऽथात्माहितीथीक्रियतेतदैवमेबंधश्चकर्मात्मकउच्छ्वसितस्तत २९
लब्ध्वांगसंगंप्रणतंकृतांजलिंमांवक्ष्यतेक्रूरततेत्युरुश्रवा: तदावयजन्मयतोमहीयसानैवादृतोयोधिगपुंष्यजन्मतत् ३०

तस्मात् २८ सुहृत्तमममतिमित्रं ज्ञातिंसंबंधिनं अनन्यदैवतंमक्तांपरिरप्स्यतेआलिंगिष्यति आत्मा शरीरंतीर्थीक्रियतेसर्वथा वनार्थस्ता
त् कर्मात्मकोबंध: पुण्यपापयोर्यः उच्छ्वसितिशिथिलीभवति अतःपरिरंभात् २९ हेअक्रूरहेतततातसप्रत्युरुश्रवा: स्फीतकीर्ति: रामः १२३
ततस्तस्तकार्यकं संभाषणामपेक्षतेरसर्व: जन्माभृत: श्लाध्यजन्मा न: योहिमहीयसानादृत: सस्यात्तत्तथाविधमपिजन्मधिक्
निंदितमित्यर्थ ३०

नत्वस्यकुतोमहीयस्त्वं मित्रामित्रविवेकस्यकारत्वात् तत्राह ननस्येतिदयितोनिरूपाधे: स्नेहस्यास्पदंसुहृत्तमःसोपाधिकस्य
अप्रियो दुःखिमात्रसहेष्यःअपकारस्यापिउपेक्ष्यःओदासीनस्यापिकथंतर्हिभक्तेष्वेवस्नेहस्तत्राह तथेतिप
थावत् मद्वत्सुरद्रुमःउपाश्रितएवार्थद: तथातेनप्रकारेणापमित्यर्थ: सेवाकृतंवैषम्यंनतुसेवारहित मितिभागुमक्रूर ३१

नतस्यकश्चिद्दयितसुहृत्तमोनचाप्रियोद्वेष्यउपेक्ष्यएववा तथापिभक्तान्भजतेयथातथासुरद्रुमोयद्व
दुपाश्रितोर्थद: ३१ किंतस्यनोमावनतस्यहृन्तमःस्मयन्परिष्वज्यगृहीतमंजलौगृहंप्रवेश्याप्तसमस्तस
त्कृतंसंप्रेक्ष्यतेकंसकृतंस्वबंधुषु ३२ पदानितस्याखिललोकपालकिरीटजुष्टामलपादरेणो: ददर्शगो
गोष्ठेक्षितिकौतुकानिविलक्षिताब्जयवांकुशाद्यै: ३३ तद्दर्शनाह्लादविवृद्धसंभ्रम:प्रेम्णोर्ध्वरोमाश्रुक
लाकुलेक्षण:रथादवस्कंद्यसतेष्वचेष्टतप्रभोरमून्यंघ्रिरजांस्यहोइति ३४ देहंभृतामियानर्थोहित्वादं
भंभियंशुचम् संदेशाद्योहरेर्लिंगदर्शनश्रवणादिभि: ३५
अप्यंघ्रिमूलेऽवहितंकृतांजलिंमामीक्षितासस्मितमार्द्रयादृशा ३२ एवंमनोरथान्कुर्वन्व्रजमभ्यगादित्याह पदानीतितस्याखिलो
लोकपालाः ३३ तेषांपदानांदर्शनात्ह्लादः अवस्कंद्यअवतीर्य सअक्रूरः तेषुपदेषु पदेषु ३४ देहंभृ
तांदेहिनाम्सदेहानांवायोहरेः तदविहरेर्लिंगस्यदर्शनश्रवणाभ्याम् एतावानर्थःफलं यत्तस्माद्भूतेरजे

[illegible]

मुक्ताफ० प्रश्नैर्निर्मलैर्मन एवबाष्पतो गतः क्लेशाः अविद्यास्मिता राग द्वेषाभिनिवेशाः पंच अवगाढे मग्नः दाहं प्राज्ञाते ब्रह्म संपन्नवत्तत्माधिष्य
१२५ वत् सिद्धा भगवंतं ४७ एवं शांतरूपेण भक्तिरसमनु भवतः सर्वानर्थनिवृत्तिरर्थप्राप्तिश्च सा दिसा शाभवानभ
हित लार्थप्राप्तिं तावदाह भवेति भवापवर्गाः संसारनिवृत्तिः तद्धेत दृष्टिर्महापद्ब्रह्मणः अपर्ण्णी वाः ३७

सिद्धाः अपेतल्याम्रष्टपी एषनघामनोवारणाः लेशाराशाग्निदग्धः तथार्णीवगाढेन समस्तदाहं न निष्क्रमति
ब्रह्मसंपन्नवन्नः ३६ मुचुकुंदः भवापवर्गोऽभ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यच्युत सत्समागमः सत्संगमो
यर्हि तदैव सद्गतौ परावरेशे त्वयि जायते मतिः ३७ मन्ये ममानुग्रह ईश ते कृतो राज्यानुबंधापगमो
यदृच्छया यः प्रार्थ्यते साधुभिरेकचर्यया वनं विविक्षद्भिरखंडभूमिपैः ३८ इति श्रीमुक्ताफले वि
श्रुभक्तौ मोक्षो शांतरसः ॥१॥

अनर्थनिवृत्तिमाह मन्य इति ते त्वया अनुबंधः संबंधः यदृच्छया अकस्मात् विविक्षद्भिः वेष्टुमिच्छुभिः अखंडभूमि
पैः सार्वभौमैः एकचर्यमा एकाकित्वेन मुचुकुंदः श्रीकृष्णं इति कैवल्यदीपिकायां वोपदेवकृतायां शांतरसः ॥१॥ राम
१२५

अथ युधिष्ठिर दर्शनोत्कंठितमनोरथा वाग्भूपवनदेवकुलादिगुमनस्या विमानमोक्षिंद्रा सा तिष्ठापि क्लिष्यकर्मादिविमानं नयनविस्तारणनि
मिषप्रेक्षणरोमांचाश्रुस्वेदसाधुवादस्तनहाहाकररावैलांगुलिभ्रमणाघूर्णभावं वेगजरत्नादि संचारैर्णा चित्रविस्तारास्मकं स्मयस्थायि
भावमद्भुतरसं प्रसूतो तिश्री दामेति नाममूलैः प्रथुकमपि श्रीदामार्कमकार्थमम्यानीतिदवै मवद्र तिष्यप्रपुराशासहस्रनामदृष्टहमप्र
क्रंनूनमित्यादिवत्ते तिविस्मयघोतको निपातः एतत्स्मृतं एतन्न किं पतुपदुन्नमस्यावलोकादन्यो ममसमृद्धेर्हेतुर्नोपपद्यते न घटते च विभ

अद्भुतरसे श्रीदामा नूनं ममैतदुत्तदुर्भगस्य शश्वद्दरिद्रस्य समृद्धिहेतुः महाविभूतेरवलोकतोऽन्यो नैवोपपद्येत यदूत्तमस्य १
नन्वब्रुवाणो दिशते समक्षं याचिष्णवे भूर्यपि भूरि भोजः पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो दाशार्हकाणामृषभः सखा मे २ छै

तेतिरैश्वर्यं अन्यस्य समृद्धिहेतुत्वाभावे कारणमाह दुर्भगीति मगोमाग्य अतएव दरिद्र १ नन्वेवं मतश्चेदस्यावलोकस्तर्हि किमिति वि
घाभ्यास समये न च संपन्नोभूदित्यत आह नन्विति भोजवंशोत्पन्नाः भोजः श्रीकृष्णः अभूरि अल्पमपि याचिष्णवे याचमानाय समक्षं ददा
तीत्यब्रुवाणो प्रत्यक्षं भूरिप्रचुरं दिशते ददाति पर्जन्यवत् यथा पर्जन्यस्तोकमप्यर्थितो महाद्यपत्यभूर्ये वि प्रयच्छति तथा यः ये
पत्पाचनं तत्स्वयमेव याचकं प्रतीक्षमाणः सर्वः दाशार्हकाः क्षत्रियविशेषाः ऋषभ श्रेष्ठ २ छै छै

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुदाफल दृष्टांतयोजितांमहाशयतामेवपुनराह किंचिदिति गुरुवदत्तं किंचित्तुच्छं करोति सुहृत्कृतं तत्कृतं फल्ग्वपि भूरिकारि भूरीदं करिष्यामीति
१२५ वंडीलः पतीमपाउपनीतं पृथुकानां चिपिटकानां एकां मुष्टिं स्वीकृतवान् ३ यस्मादयमेवंभूतः तस्मादिदमाशिषाह तस्यैति सौहृदादीनां
नांद्वैतस सुहृदं शरीरवंधः सख्यं सहवासः मैत्री परस्परहितकर्तृत्वं गुणालयः प्रधानं महत्त्वं अनुभावो महदादिकार्यरूपः प्रभावो यस्मात्तेन
विषज्जतः उच्चावचयोनीर्गच्छतः मत्कृतिव ज्ञात्संचरतस्य यः तत्पुरुषाः वैष्णवा ४ ननुभक्तवत्सलश्चेदयं तर्हि स्वपमेव संपदः किंभक्तेभ्यो

किंचित्करोत्युर्वपियत्स्वदत्तं सुहृत्कृतं फल्ग्वपि भूरिकारी मयोपनीतं पृथुकैकमुष्टिं प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा ३ तस्यै
वमे सौहृदसख्यमैत्रीदास्यं पुनर्जन्मनि स्यात् महानुभावेन गुणालयेन विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसंग ४ भक्ताय चित्रा भगवा
न् हि संपदो राज्यं विभूतीर्न समर्थयत्यजः अदीर्घबोधाय विचक्षणः स्वयं पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भवं ५ ०

नवितरतीत्यत आह भक्तायेति संपदो गजतुरगादयः राज्यं राज्ञः कर्म निग्रहादियावत् विभूतीः अणिमाद्यैश्वर्याणि न समर्थयति न ददा
ति अदीर्घबोधाय अपक्वज्ञानाय भक्ताय पक्वज्ञानस्य तु दोषो नास्ति परस्यागतात्र संपदस्तं नाभिभवितुं क्षमं ते स्वयं विचक्षणः प्रा राम०
सपत्प्रसंगादेव तत्तद्विपत्सु खो माभूदिति विमर्शवत्त्वात् विचक्षणत्वं अत्र वते तिपोतितो विस्मयः स्थायी मनो चित्तावस्थितिर्विभावः साधुवारे १२५
नुभावः संचारिणश्च साः एवमन्यत्र १० ८१

गोपाः श्रीकृष्णेन सार्द्धं विजहुः इत्थं अंगसंस्पर्शनादिभिः सतां ब्रह्मविदां ब्रह्मसुखानुभूत्या ब्रह्मस्वरूपसुखानुभवरूपेण नरदारकेण नंदनं
दन ६ बहुपुजन्मसु पत्नकृच्छ्रतपः प्रभृतिभिः तेन धृतात्मभिर्जितेंद्रियैः तएवन तु पांसुः स्वदृष्टं दैवं अहो आश्चर्यं ७ एतत्कोपैः सहक्रीडनं म
नुजार्भमायिनः मनुष्यबालरूपा मायायः स्वीकृतवतः परावराणां कारणकार्याणां वेधसः कर्तुः परमस्य कर्तृतररहितस्य अघ अघासु
रः सात्म्यमिति वोक्ते सारूप्यं स्यादत उक्तं आत्मेति ८ यदंगप्रतिमा यत्स्वरूपप्रतिकृतिः भागवतीं स्थितिं ददाति स एव साक्षात्तद्दर्शो स्यात्

शुकः इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या दास्यं गतानां परदैवतेन मायाश्रितानां नरदारकेण सार्द्धं विजह्रुः कृतपुण्यपुंजाः ६ य
त्पादपांसुर्बहुजन्मकृच्छ्रधृतात्मभिर्योगिभिरप्यलभ्यः स एव यद्दृग्विषयः स्वयं स्थितः किं वर्ण्यते ९ दृष्टमहो व्रजौकसां ७
नैतद्विचित्रं मनुजार्भमायिनः परावराणां परमस्य वेधसः अघोऽपि यत्स्पर्शनधूतपातकः प्रापात्मसाम्यं त्वसतां सुदुर्ल
भं ८ सकृद्यदंगप्रतिमान्तराहिता मनोमयी भागवतीं ददौ गतिं स एव नित्यात्मसुखानुभूत्यभिव्युदस्तमायः परमोजेसाप

तीति किं पुनः अंतर्हृदये आलिंतानि क्षिप्रामनोमय्यापि मनः परिमाणाकारूपापि नित्यस्यात्मसुखस्यानुभूत्या अतिव्युदस्ताप यायुनर्नेदि
तितया हितोमायायेन स तथा अत्र वयो गोपानामस्तौ किंवेन भगवता सह विहारे तान्यघासुरस्य भगवत्साम्येन विभावेन जातो विस्म
यः शुकेनानुभूतः तत्साधुवादश्चानुभावः शुक १० १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल
१२८

तत्तस्मात् यस्मात् मत्तोऽसुखमलं भूरिभागो बहुभाग्यः भवो जन्म अत्र गोकुले येन भवेन तिरश्चां तिर्यग्जातीनां भवज्जनानां मध्ये अहम्
एको भूत्वा तव पादपल्लवं निषेवे १० हे मरयो गोप्यः गवां वत्सरूपेण अरमणीनां मातृरूपेण यासां तव वत्सतरपेः अथ यत्तृप्तये अद्यापि न अलं न सं
मर्था ११ अहो इत्यादि दिवी मास्त्राद तर्षोपत्त पेषां पूर्णायायकं १२ एषां व्रजौकसां महिमा महत्वं शर्वादयो वयं बत आस्व पंभूरिभागाः ब

तदस्तु मेनाथ स भूरिभागो भवोत्र वान्यत्र तु वा तिरश्चां येनाहमेकोपि भवज्जनानां भूत्वा निषेवे तव पादपल्लवं १० अहो
तिधन्या व्रजगोरमण्यः स्तन्यामृतं पीतमतीव ते मुदा यासां विभो वत्सतरात्मजात्मना यत्तृप्तयेद्यापि न चालमध्वरा ११ अ
हो भाग्यमहो भाग्यं नंदगोपव्रजौकसां यन्मित्रं परमानंदं पूर्णं ब्रह्म सनातनं १२ एषां तु भाग्यमहिमाच्युत तावदास्तामेका
दशैव हि वयं बत भूरिभागाः एतद्धृषीकचषकैरसकृत्पिबामः शर्वादयोंघ्र्युदजमध्वमृतासवं ते १३

हभाग्याः शर्वो रुद्रः कुतो भूरिभाग्याः हि यस्मात् वयं एकादश आसां हंकारादीन्द्रियदेवताः ताश्च दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवन्हीन्द्रोपेन्द्रमित्र
काः अहंकारो रुद्रः एतद्धृषीकचषकैः एषामिन्द्रियैरेव पानपात्रैः असकृत् सदा अंघ्र्युदजं पदपद्मं तस्य मकरंदः स एवामृतं राम॰ १२८
तं निर्वृतिहेतुत्वात् आसवो मद्यं अवस्थान्तरजनकत्वात् १३

इह अरण्यां यत् किमपि नर्वीरूपे गाजन्म तत् भूरिभाग्यं किंभूतं यत्र कतमस्य किंजातीयस्यापि गोकुलवासिनः अंघ्रिरजसोऽभिषेको यस्मिन् त
र्वा द्विजन्मनि किंभूतः कतमः यस्य जीवितं मुकुंदः जीवितं मुकुंदो यस्य प्रियतमः सर्वः यस्य पादरजः श्रुतिभिर्वेदैर्मृग्यं एवंभूतानां तु क
दाचित् मुक्तामसर्पं १४ अत अहो देव घोषगोकुले किं फलं रातादास्य सास्मिन्न यैः अस्माकं चेतो मुह्यति यतो विश्वस्य फलभूतात् त्वत्तः
न्तः सकाशात् अपरं फलं अपनग स्वर्गानां हानाधत्वात् अहो नादि सर्व इत्यादि ज्ञातरि स्वयं आत्मानं मे वदास्यामीति चेत्तत्राह सदिति सतः

तद्भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां यद्गोकुलेपि कतमांघ्रिरजोभिषेकं यज्जीवितं तु निखिलं भगवान्मुकुंदस्त्वद्यापि यत्पदरजः श्रुति
मृग्यमेव १४ एषां घोषनिवासिनामुत भवान् किं देव रातेति नश्चेतो विश्वफलात् फलं त्वदपरं कुत्राप्ययन्मुह्यति सद्वेषादिव पूतना
पि सकुला त्वामेव देवापिता यद्धामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते १५ तावद्रागादयस्तेनास्तावत्कारागृहं गृहं तावन्मो

प्रशस्तात्स्वेपूतना दिवा हिरिवादि तियावत इव ज्ञावोऽपर्यपूतनात्वामेवापिता प्रापिता प्राप्ता अपि तु रादेर्भ्यादेरपध्यमानो अपि स इ किमेका
किन्त्वेव प्राप्तानेत्याह अपि सकुला एवति कुलं बक अघासुर अपि येषां घोषनिवासिनां धाम आधारास्त्वत्कृते त्वदर्थं धाम गृहाः अर्थः पश्वादिः सुहृत
पितानांतो मातात्मा पुत्र लक्षिता आत्मा जीवः प्राणाः इन्द्रियाणि प्राणा आशयो अन्तःकरणानि एवमाद्यखिल अन्तःकरण एवात्
रक्ते स्मरत्वं नचित्तमसर्पं १५ रागादीनां स्तेनत्वादिकं तावदेव यावत् तत्कथाना सिप्रहत्तोऽथांकयापातुन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल० कुत्रापि तर्हि तु भावत् परं केवलं भुवि एतास्तनुभृतो नान्ये शरीरधारणामासामेव सफलमित्यर्थः एतो गोविंदे रूढभावाः मुनयो वाचंय
१२७ मत्तादिगुणाः वांछंति यदनेन सहसा प्राप्नुवंति भवभियः संसारभीरवः वयं च अमुनयोपि सत्समाचनिष्ठाः ननु मुनीनां ब्राह्मणत्वात्
पूज्यत्वे भावः ननु नरहितत्वपत्वगोपीनां चेत्तत्राह किमिति ब्रह्मजन्मभिर्ब्राह्मणजातिभिः बहुवचनेन शौच्याध्ययनादिब्राह्मणगुणो

उद्धवः एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो गोविंद एव निखिलात्मनि रूढभावाः वांछंति यद्भवभियो मुनयो वयं च किं ब्रह्मज
न्मभिरनंतकथारसस्य १७ क्वेमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाः कृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढभावः नन्वीश्वरोनुभजतो
विदुषोपि साक्षाच्छ्रेयस्तनोत्यगदराजइवोपयुक्तः १८

रपि किमित्युक्तं मनागिन्होत्रादिकर्मक्रोविप्रादिरेवाधिकारी किं तु सर्वोपीति भावः अत एवोक्तं मन्नालोद्विजत्वं देवत्वमित्यादि १७ नदेवा राम०
स्त्रीमारतिः ननु अहो अनर्हस्याभजतः अविदुषोपि प्रभावमजानतोपि गत्वान्नुगतिकतया सेवमानस्यापि साक्षात् श्रेयः कैवल्यमगदा १२७
दगदराजो रसरसायनादिरूपयुक्तो गृहीतः सन्नविदुषोपि श्रेयः पथ्यारोग्यादिरूपादितनोति तथैवायं वस्तुशक्तिरेवेद्दशीति भाव १८

उरसिनितांतमत्यर्थं रतिः स्मरणं यस्याः श्रियः यस्य यस्मरणात्सोहितानलिनवत्गंधः परिमलो रुचिः कांतिश्च यासां यमिनीनामित्यर्थः र
सोत्सवे रासक्रीडायां अस्य श्रीकृष्णस्य यः प्रसादो व्रजवध्वो नां गोपीनामुदगात् उदितः भुजदंडैर्गृहीताः आश्लिष्टाः कंठा यासां अतएव
लब्धाशिषः प्राप्तमनोरथा १९ आत्मनो गोपीतुल्यत्वं दुर्लभं मत्वा तत्पादरजः संपर्कमप्याशास्ते आसामिति गुल्मादिनां मध्ये किम
पि स्यां भवेयमिति प्रार्थनायां लिङ् गुल्मादयो हि गोपीनां चरणरेणुं जुषंते अहमपि तथा भविष्यामीत्यर्थः गुल्मः स्तंबः पाणीप्य आर्य

नायं श्रियोंगउनितांतरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगंधरुचां कुतोन्याः रासोत्सवेस्य भुजदंडगृहीतकंठलब्धाशिषां य उदगाद्व्र
जवल्लवीनां १९ आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृंदावने किमपि गुल्मलतौषधीनां या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा भेजुर्मुकु
दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्यां २० या वै श्रियार्चितमजादिभिराप्तकामैर्योगेश्वरैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्यां कृष्णस्य तद्भगवतश्चरणारवि
दं न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परिरभ्य तापं २१ वंदे नंदव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयं २२

पर्यसाधुमार्गं २० अजो ब्रह्मा आत्मनि बुद्धितले योगेश्वरैः सर्वैस्तं ध्यातमित्यर्थः चरणारविंदस्य कामा श्रीमोक्षदानमसौ तिक्रमात् श्रियादिभि
श्चिंतितेभ्यः तीर्यां तैरुक्तं आप्तकामा अपि प्राप्तैश्वर्यस्य निर्वाहाय भजंते तत्तथाविधं स्तनेषु न्यस्तं यथा स्यात्तथा परिरभ्य गाढमालिंग्य
त्यर्थ २१ किं बहुना इदमत्र एवोक्तमित्याह वंदइति अभीक्ष्णशः वारंवारमनुकीर्तितं गानं १० ४७

मुक्तफल नितवप्रसादं अपरेदं हृदयः विरिंच्यादिभिस्त्रिभिः प्रथमार्तैः पुत्रामित्रकलत्रेषु अपितेनैवंविधः प्रसाद दरदसुर्क्ते २३ विश्वदंघतामेवाह
१२९ प्रसादेति हेद्वारराणद. अस्तुवते प्राप्नुवंति विभूतीरैश्वर्यं धीषि खलयोनयः कुजन्मानः कस्तत्पोदुरवाराः एवंभूता अपि वयं त्वपादाक्षि राप
द्वि पदवीं कृपाकटाक्षविषयं कस्मात् प्रापिताः २४ अहो देवएतत्तवेहितं चेष्टितं विचित्रं यत्समदृशोपितव विषमः स्वभावः कुतः समदृश्ले

प्रह्लादः नेमं विरिंच्यो लभते प्रसादं नश्रीर्नशर्वः किमुतापरे ते यन्नोसुराणामसि दुर्गपालो विश्वाभिवंद्यैरभिवंदितांघ्रिः २३ य
त्प्रसादप्रमकरंदनिषेवणेन ब्रह्मादयः द्वाररादाप्नुवंति विभूतीः कस्माद्वयं कुसृतयः खलयोनयस्ते दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भव
तः प्रणीता २४ चित्रं तवेहितमहोऽमितयोगमायालीलाविसृष्टभुवनस्य विशारदस्य सर्वात्मनः समदृशोऽविषमस्वभावो भक्त
प्रियो यदसि कल्पतरुस्वभाव २५

मप्ततः सर्वात्मातः एवकुतः यतो अमितात्वत्तो भिन्नादिभिरनिरस्तका या योगमाया तया लीलार्थं क्रीडार्थं विसृष्टं भुवनं येन सततपातरमायया भिन्न
तात्तवैषम्यमावरसिपतो विशारदः अविमुतज्ञानः किं तर्हि वैषम्यं यत्सर्वमपत्ले पि भक्तेषु प्रीतिः नं चैतद्दोषाय यतः कल्पतरुस्वभा राम०
वस्त्वं साहि सेवकस्यैव फलं ददाति नापि न विषमः प्रह्लादः स भगवंतं ८ २२ ७ ७ १२९

हेईश अघनो वसत पापी गरहाः खलु निश्चितं नस्तुवि मात्रं नरोमनुष्यः तवप्रवेशात्पवमाहा प्रतिनिर्ग्यः यश्चोस्माभिर्लब्ध इति वेदादिभिः
पंचाभिरुक्तं त्रिजगत्त्रिभुवनं जगतो गुरुः पिता याः वसतौ २६ तातत्वत्तः भगवतः सकाशात् अपरं गुरुसंवारणंसूक्तं यत्रिती भूर्लोकः
समीपात्तगच्छेतनकोयीसर्पं यः त्वंहि भुक्तप्रियः सेवकवत्सलः नतत्पान्नः नचस्नेहलोपि भूत्वासेवतोत्पत्तम्यं नंदेतसि यतः कृतज्ञः नवकृ
तज्ञोपि प्रतिक्रियतं नम्रपद्यतिपत्नः कृतगीः सत्यवाक् नच कलुषितेनमनसा ददासि यतः सुहृत् नचासमर्थः यतो भवान् सुहृदः सुहृ

अक्रूरः अद्यै शनो वसतपः खलु पूरिभागायाः सर्ववेदपितम्भूतत्त देवमूर्तिः यत्पादशौचसलिलत्रिजगत्पुनाति स त्वं जगद्गु
रुरधोक्षजयाः प्रविष्ट २६ कः पंडितस्त्वदपरं शरणं समीयात् भक्तप्रियादृतगिरः सुहृदः कृतज्ञात् सर्वान्ददाति सुहृदो भजतो
भिकामानात्मानमप्युपचयापचयौ नयस्य २७ दिष्ट्याजनार्दनभवानिह नः प्रतीतो योगेश्वरैरपि दुरापगतिः सुरेशैः छिंध्याशु
नः सुतकलत्रधनाप्तगेहदेहादिमोहरशनां भवदीयमायाम् २८

हरेयस्य भजतः सर्वान्कामान्ददासि आत्मानं च यस्यात्मनः उपचयापचयौ वृद्धिह्रासौ नस्तः तं कः पंडितः समीयात् २७ दिष्ट्या देवेन सहजन्म
निनः अस्मान्प्रतिद्वाजः आगतः प्रकटीभूतः सर्वं कुतो दिष्ट्या यतो योगेश्वरैरपि सुरेशैर्दुरापगतिः समाधिसंपन्नैरपि दुर्विज्ञा
ननः कावात्रीमेषां आशु आद्यं जन्मांतरेसुताद्विमोहरावरज्ञानरज्जुः मंधनहि भवदीयामायापाशदापन्नात्वंच जनार्दनः जनत्रेसांत्रिम
इपासिमोचयसीसर्वः जनेजनहिंसोधौसहधिः अक्रूरः भगवंतं ९ ४९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल
१२९

एवमद्भुतरसेन भजतो वैराग्यादिगुणा भवंतीत्याह नैवमिति उरुक्रमस्य हरेर्गुणेनापुंसां प्रियव्रतादीनां एवंविधो जन्याद्यपि दिनलकरा
दिः पुरुषकारः सामर्थ्यं न चित्रं जिताः षड्गुणामिंद्रियाणां गुणा विषयाः यैस्तेषां दृष्टोपि यैस्ति कुतो न चित्रं यतोपसद्य उरुक्रमसभामध्ये पंचम
कस्मादहीनस्सविदूरविगतो ज्ञासपकर्षश्मानः श्वंसजोपि स्वस्मान्मेपावां वंधं अधुना कलिकालेपि किं पुनः कृतादौ जहातीसस्यादिचित्रतम
त्वान्न पूर्वं सचित्रत्वमितिभावः मुक १० ५१ इति कैवल्यदीपिकायां अद्भुतरसः एवं हास्यादिभंगीभिन्नभक्तिरसानुभवावद्धेदाद्दर्शी
भक्तानभिधाय संप्रति नवमं भक्तमभिधातुमुत्साहस्थायिनं प्रतिनायकवर्तिनं वविनयासंमोहाध्यवसायशक्तिप्रतापप्रभावविक्रमाधि

मुकं नैवंविधः पुरुषकार उरुक्रमस्य पुंसां तदंघ्रिरजसा जितषड्गुणानां चित्रं विदूरविगतः सकृदादद्दीत यन्नमधेयमधुना
पिजहाति बंधम् ४९ इति वोपदेवविरचिते मुक्ताफलविस्तृभक्तौ नाम अद्भुतरसः वीररसो वालिः ७ ७

अथोपादिविभावसंयोगेन धैर्यशौर्यगांभीर्यसागरवैशारद्याद्यनुभावं तिस्मृत्यौग्र्यगर्वामर्षमत्यावेगहर्षादिसंचारिणं महेंद्रदैवतं गौरदे
हं सत्वप्रधानं वीररसमारभते वीरेति जयादिलक्षणां त्वभिनवगुप्ताद्येश्चवीररस्यैवा युद्धादानधर्मभेदात् तत्र युद्धवीरो यथा एतोपद्य
अस्यलीमिहकिल क्रीडाकिरातो हरः कोदंडेन किरीटिना सरभसं चूडांतरे ताडितः इत्याकर्ण्य कपाल्लतांहि मनि भाव द्रोसुभद्रापते राम०
मंदं मंदमकारि येन निजयो दोर्दंडयो मंडनं दानवीरो द्वेधा १२९

पत्रास्थिता एव सकलसंपदः क्रीत्यानुसंधानेन नस्वयमर्थिसात्क्रियंते सएकः यथा दधिक्षीरघृतांभोधियं जनस्य हरणि यथा महादानो सर्वेय
स्मा हेतवा तापित्तभुवा यत्रानुपरितुष्टे देवादिभिर्दीपमानाः साम्राज्यादिविभूतयः सत्वमकर्षी अपरिहियंते सउपस्थितपरिहारनामा द्विती
यः यथा संतुष्टेतिस्तरणिगुणानपि रियोकंडलदोर्मंडलक्रीडाकृत्नपुनः प्ररूढा शिरसो वीरस्य लिप्सोर्वरान्पांश्रादेन्ययशे विषयस्य कल
हायंते मिथस्त्वं वृणुत्वं वृणीति समितो मुखो निसद्शग्रीवः कथं वएपति धर्मवीरो पि धर्मस्य सकामनिष्कामभेदात् द्वेधा यथा अजि
त्वा सार्वा वामुरीमनिपुणा विविधैर्मखैः अदत्वाचार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथ इत्याक्रमख्विरनिष्टेति यत्नुएजा वीरस्स दयावीरत्व
परभेदं भुवता सत्वं मदीयेन शरीरवर्तिदेहेन निर्वर्तितैपितुं यतस्व दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विमुच्यतां धेनुरियं महर्षेरिति सुदारुतं तत्तनुन
सम्यक् अत्रहि वस्त्वंतरवहेहस्यापि देयत्वेन प्रसंजनाद्दानवत्वाद्विमुच्यतां धेनुरियं महर्षेरिति सुदारुतं तत्तनुन सम्यक् अत्रहिवस्त्वंतरवदेहस्यापि
देयत्वेन प्रसंजनाद्दानवीरएवायं अतएवायं प्रकारो दानवीरस्वामेरुपदर्शितः यथा खंकरोः शिदिर्मपिजीवं जीमूतवाहनः दद्देवदधी विर
स्थीनि नास्ति देयं महात्मानामिति दयायाः कृपालेक्करुणात्वात्करुणाप्रभेदत्वाय मिसेकेत स्माद्दस्योर्कोभेदश्चमेव रम्यं अतएवेदं सावस्था
त्यसुक्तं भरतेन दानवीरं धर्मवीरं युद्धवीरं तथैव च रसं वीरमपि प्राह ब्रह्मा त्रिविधमेव हीति युद्धवीरो त्र्याप संकटनिम्नयानां स्वस्वसंतो वामिष्यां शान
चवसायसत्वनिश्चयरूपोः संमोहाध्यवसायः सत्वप्रधानतयोत्साहहेतुः रोदेतममताप्राधान्यादशक्यान्वितां वितयुद्धाद्यपीति मोहाविसा
यप्राधान्यमिति तयोर्विवेकः यथाः नरदेवं भक्तानवीरप्रभेदान्मनसि कृत्वा युद्धवीररूपेण भक्तिरसानुभवं शक्यं प्रमाणो दानवीरं दर्शयन्त
सप्रथमभेदेव लिंमक्रमाहव लिरिति॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्तापत्र अर्थिनां याचकानां कामोऽभिलाषः तस्योपनयेन पूरणेन या दुर्गतिर्दारिद्र्यं तदपि शोभनं श्लाघ्यं अर्थीति कुत्सायामिनिः पदाह अभिनिं
१३० दाप्रज्ञांशनिमयोगेऽतिज्ञापः नेसंसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवंति मतुबादय इति कारुणिकस्य परदुःखेन दुःखितस्य मनस्विनो धीरस्य महा
त्मनः यद्याद्भिं दत्वाप्यनुत्तापहीनस्य सर्वः पदार्थिमात्रस्यापि कामपूरणेन दुर्गतिः श्लाघ्यते तदा किमु वेदविदां विदामित्या
ह कुतः पुनरिति भवादृशामितः नेनेन त्वनुत्यो वटुरिति भुक्तं प्रयुक्तं तेन तोः श्लाघ्यत्वादस्य वटोर्वामनस्य वांछितं पदत्रयम् १ नापमर्यो

मनस्विनः कारुणिकस्य शोभनं यदर्थिकामोपनयेन दुर्गतिः कुतः पुनर्ब्रह्मविदां भवादृशां ततो वटोरस्य ददामि वांछितं
१ यजंति यज्ञं क्रतुभिर्यमादृता भवंत आम्नायविधानकोविदाः स एव विष्णुर्वरदोऽस्तु वा परो दास्याम्यमुष्मै क्षितिमी
प्सितां मुने २

किंतु दुर्लभेयं छलेन विष्णुरिति चेत्तत्राह यजंतीति क्रतवः पशुसिद्धा ज्योतिष्टोमादयः ससोमाः यज्ञाः पाकयज्ञादयः असिद्धाः निःसोमाः
तैर्हि क्रतुयज्ञेऽप्यस्येति स्वत्रैव त्रिकादिभिर्विहितं भवंतो भवादृशाः आम्नायस्य विधाने इति कर्तव्यतायां कोविदाः वरप्रदोऽस्तु दानीति वर
द उपकर्ता वा परः अपकर्ता हि मुने भृगुवर्य अत्र बलेर्ददामीतिश्च समोहाध्यवसायो ब्रह्मविदामित्युपलक्षिताः पात्रगुणाश्च मनस्विनपा राम०
मुचितसौलादसंविभावाः दुर्गतावपि श्लाघ्यत्वविषयत्वमित्युपलक्षिताः धर्मपाद्यो भावाः एवमिति हि पूर्वीकासंचारिणो भावाः बलिः मु १३०

द्वितीये त्वस्मिन्नहानवीरसप्रभेदे पृथुर्भक्तरसमभिप्रेत्याह वरानिति वरांश्च मत्कोवनमानवेंद्र वृणीष्वेति हे गुणशीलस्य चित्त
इति भगवदुक्तिं निशम्याह वरानिति गुणविक्रियात्मनां गुणविकाररूपाणां ब्रह्मादीनां वरान् वरदेश्वरात् त्वत्तः बु
धः कथं वृणीते ब्रह्मपदादीनां विषयसुखात्मकत्वात् विषयसुखानि च नारकाणां नरकस्थानामपि संति अत
स्तान् ब्रह्मपदादिरूपान् वरानेव हे ईशोऽहम् मतस्त्वमीशः समर्थः केवलपते निर्विशेषैकल्ये यतनाधीनस् ३ तर्हि किंव

वृणुः वरान् विभो त्वद्वरदेश्वराद्बुधः कथं वृणीते गुणविक्रियात्मनाम् ये नारकाणामपि संति देहिनां
तानीश कैवल्यपते वृणे न च ३ न कामये नाथ तदप्यहं क्वचिन्न यत्र युष्मच्चरणांबुजासवः महत्तमां
तर्हृदयान्मुखच्युतो विधत्स्व कर्णायुतमेष मे वरः ॥ ४॥ ॥ ॥ ॥

अपि मोक्षं वृणीष्वेति चेत्तत्राह न कामय इति तदपि न कामये यत्र कैवल्ये युष्माकं चरणांबुजासवो मकरंदः कथि
तरूपो नास्ति भक्तिसुखं नास्ति तं नार्थये तर्हि महत्तमानां तर्हृदय अंतस्तिस्तत्तं गच्छतीति महत्तमांतर्हृदया
त् अतः कोलपं तद्यस्मात् वर्णी तत्सुखप्युत आस्वाद्यते अमेः अतो बहुश्रोत्रयुगपत्तदाकर्णनार्थं कर्णायुतं
मे विधत्स्व एष एव वरः ४ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु०भा० मुक्तिसुखे भक्तिसुखाभावात् भक्तिसुखे मुक्तिसुखाभावो नास्तीत्याह स उत्तमेति सुधाकणानां श्रवणं तर्हि इत्यत्र निरो
१३१ द्रादपि श्रवणात् इत्यर्थः विस्मृतं तत्त्ववर्त्म येः कुयोगिभिः अभक्तिवैत्वात् स्मृतिं वितरति स्वरूपानुभवं सुखरूपां
मुक्तिं ददातीत्यर्थः विषयसंगे मोक्षकामत्वात् कुयोगित्वम् मुक्तिसुखे नस्तीह भक्तिसुखं भक्तानामस्तीत्यर्थः ५ श्रव
णस्य दुःसेव्यत्वात् सुखापादकत्वेऽपि परिणतिविरसत्वात् भक्तिसुखं दुर्लभमिति चेत् तत्राह यश इति हे सुश्रवः

स उत्तमश्लोक महन्मुखच्युतो भवत्पदांभोजसुधाकणानिलः स्मृतिं पुनर्विस्मृततत्त्ववर्त्मनां कुयोगिनां
नो वितरत्यलं वरैः ५ यशः शिवं सुश्रव आर्यसंगमे यदृच्छया चोपशृणोति ते सकृत् कथं गुणज्ञो
विरमेद्विना पशुं श्रीर्यत्प्रवव्रे गुणसंग्रहेच्छया ६

सुकीर्ते यदृच्छया गुरुशिष्यभावं विनापि उपशृणोतीति उपश्रोतॄन्माप्यवधारयतीति किं पुनः श्रोतृत्वात्रापि सकृत् सांख्या
रं पश्वादृश्येद् एव पशुं विना श्रमः कथं विरमेत् यतो गुणज्ञः भुक्तिसुखेऽपि गुणाः सन्तीति चेत् तत्राह श्रीर्भुक्तिसु
खस्वामिनी यत् भक्तिसुखमकर्षेण वव्रे भक्तिगुणानुत्तमत्वं मुक्तिगुणेषाधानुमिच्छया श्रेत्रमपश्यतः शिवत्वात्
निर्विघ्नत्वं सुश्रवस्त्विति हे इत्यास्मसंबोधनपरत्वेऽपि विशेषणमधानत्वात् शोभनत्वेन सुखश्राव्यत्वं श्रार्यसंगम एम
मात्रहेतुत्वात् सुलभत्वमुक्तम् ६ १३१

यतश्च तु त्वैश्च कृष्यमार्यवतविष्णुभक्तः खिलस्त्वी सर्वदोषोऽनास्तीत्याह अथेति अथ यशः स्पर्शिति अथ च कलिर्नेस्यात् अभज
मितिभजनारंभस्य भक्तत्वात् लङ् श्योगः लालसः उत्कंठावान् यः पद्मकरेति विशेषणप्रधानो निर्देशः भगवत्उपा
सनार्थं लीलाकमलधारित्वं सत्यर्थः साप यथाभजत् त्वे हि मेदकः सापत्न्यं उत्कृष्टगुणपक्षः गुणाश्रयगुणाः सो हमोरसो
दयः अपि अहो आह व साचश्चावामिति विरूपत्वेऽपि सहरे मिथ्याद्वंद्वमघस्वंतशोष्य मुक्तित्वार्तिकारस्य स्पृहः शिष्य
ते यत् आवामिवाजितयोः स्पृहा एकपतिस्पृहत्वेऽपि स्पृहायाः भिन्नपदत्वाद्विषयत्वेन न विरोध इतिवेनेरपि

अथाभजेत्वाखिलपूरुषोत्तमं गुणालयं पद्मकरेव लालसः अप्यावयोरेकपतिस्पृधोः कलिर्नस्यात्
कृतत्वच्चरणैकतानयोः ७ जगज्जननां जगदीशवैशसं स्यादेव यत्कर्मणि नः समीहितं करोषि फल्ग्वप्यु
रु दीनवत्सलः स्व एव धिष्ण्येऽभिरतस्य किं तया ८ ८ ॥ ॥ ८ ७॥

नास्तीत्याह कृतेति एकतानयोः अनन्यवृत्त्योः ७ ऐवं कलिविषये संशयस्य सयमेव निश्चिनोति जगज्जन्यां जगतोऽजनन्यां मात
रि लक्ष्म्यां वैशसं चित्तव्यथा विरोधस्त्वं न तु स्यात् यस्याः कर्मणि व्यापारे मयापि नः समीहितं सम्यग्वाञ्छितं न तु स्पर्धा स
कलं समस्त्वावलंबिनो यादृशं भेदविषयोऽस्तीति हि विरम्यताम् अस्मादिति चेत् तत्राह करोषीति दीनेषु पक्षपातित्वात् मया
पि सेवकस्त्वसंसर्गान्तरपफल्गु करोषि श्रीत्वात् निरसिष्यसि मामिति भावः तथापि तस्याः प्रेममात्रत्वेनासंततसुखसाधारणा
तामेव वद भक्तमात्रत्वेन तव हि रंगलालसः पुनः तस्याः स्वहविरोध इति चेत् तत्राह स्वएवेति स्वीय्यमानाशोध्येयम युद्ववेषा

कान्तीनन्नुनि सनिरंति शपाने रघुनन्नल स्वतल्पमशुल
सं तु हे त्वमीति भावः धिष्ण्यपदं ८ ॥

मुक्ताफल० अत एव देवतांतरं हित्वा महांतं त्वामेव स्वस्ते वेते इत्याह भजंतीति अथ भजनमाजस निर्दिष्टपानेनतं अत एव दीनवत्सल लातत्व
१२२ रूपसुख संतुष्टस्याच्युत देवाह सुरस्तिति सुरेस्तोद्रुतौ हृतः मामागुणा नोष्टजः प्रभृतीनां विचित्रमो विलासः तत्कार्यं
रागद्वेषादितस्तदुद्भवः आविर्भावापेनतं किमर्थं भजंतीति येनत्याह भवस्पदेति भवमहानुस्मरणामेव सत्तां निमित्तं
नामतत् किं किन्निस्यनिरतिशयानंदानुभवरूपलाभत्येति भावः ९ एवं भगवत्कृतानुभवस्तस्या निरूप्य भक्त्युत्तमनुसं
धत्ते ममेत्यारभ्येति भजंते भजनारे खलब्धसर्वोत्कर्षं तुष्टा हीतेत वचावानत्सा पंगुवैधर्मीतुत्समाजत्तोपघृति
तः स्ववद्व्यसात् तर्हि कथं पुनः पुनः कर्म करोति इष्टवियर्ययोपि सत्स्कंनंविहाय १० यत एवं दृष्टवान्विलासो
भजंत्यथलामतएवसाधवोसुरस्तमायागुणाविभ्रमोद्भवं भवत्पदानुस्मरणाद्दतेसतांनिमित्तमन्यमङ्ग
गवन्नविम्रहे ९ ममेत्यारंते जगतां विमोहिनीं वरं वृतीष्वेति भजंतमात्थयत यावा तुतं त्याप्रत्ते
उनोत्तितः कथं पुनः कर्म करोति मोहितः १० लब्धापयात्त जनरं शास्त्रितोयदस्मराशास्त्रिक्तात्मनोऽबु
धः पथा योद्वात्त हितं पिता स्वयं तथा त्वमेवाभिसितः समीहितुं ॥११॥ ॥ ११ ॥ ॥
भवान् सतीमतां भक्तानं भ्रमेयं न वाय्यसि किंतुपित यद्धितमेव वाय्यमित्याह लब्धात्मपदेति अज्ञाननतततः दृष्टितः पृथक्
कृतः कृतात्मनः तस्या हासाहस्फुर बुधः देह अहं बुद्धिः सनश्च मद्विषयभुवनाशास्त्रिवांछतिश्चतः स्वहितं न वेत्ति
समीहितुं स्वहितं चेप्सितं भवान्नहिति तोयदेभ्यस्त्वं न गवता ही यमानेस्वर्गोपवर्गो हावे पितुंज्ञोस्त्वलेवार२
मिहवेः स्वयो सत्ता हत्याधि भावस्य करणानावगम्यते नहितस्यवेतसानथादिधावतः परिहर्तुं शक्यः इन्दुर्भग

मुक्ता ६ २०११
राम १२२

एवं दानवीरं दर्शयित्वा तथा धर्मवीरं दर्शयन्नुपलभ्यते हि तलात निष्कामधर्मवीरमेव पंचदशभिः पद्यैः उदाहरति कवि
रित्यादि कविः ऋषभपुत्रो योगी हरेः रथांगपाणेः रथांगपाणिः अर्थो वाच्यो येषां गीतानां नाम्नां वेतानि
तथाभूतानि गानं कीर्तनं विचरेत् विचरति समावनेति उं अपगतो विलज्जदस्याप्तालोकाववनानं पाति न गतं वि
नय्योदार्प्यसुक्तं न वक्तृभ्यां न कौतुकाहोऽवगम्यते अपमेवा यश्शांतो भद्रः शांतेहि नास्य तेलज्जावेत्तिरस्कारः धर्म
लभगवज्जन्माद्यनुसंधानरूपः १२ आविर्भूतधर्मवीरात्तस्य अनुभावानाह एवमिति स्वप्रियो विष्णुः हुतम
कविः शृण्वन्सुभद्राणि रथांगपाणेः जन्मानि कर्माणि च यानि लोके गीतानि नामानि तदर्थकानि
गायन्विलज्जो विचरेदसंगः १२ एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः हसत्यथो रोदिति
रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः १३ खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमा
दीन् सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किंच भूतं प्रणमेदनन्यः १४
विरहेत भक्त्वे निरीक्ष्य जगज्जननाद्यघटमानमिव पश्यन् हसति रोदिति आनंदाश्रूणि मुंचति रौतीति भगवंतं पुरः
स्थितमिव मत्वा गोष्ठीं कुरुते भक्त्यावेशात् नृत्यति उन्मत्तोस्मि भवान्बुद्धिमिति तिनं मन्यते तर्हि किं न रुदत रुथापना
यनेत्याह उन्मादवदिति स्पष्टो आधचभस्तत्यानः लोकबाह्य इत्सनेनअसंगादित्यमुक्तं १३ ज्योतींषि नक्षत्राणि
सत्त्वानि जीवान् प्रत्यक्षमनीनिहरेः शरीरमिति बुध्या यत्किंच भूतं प्रणमेत अनन्यः सर्वत्र हरिदर्शी ११ २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु.का.प. १३३ प्रेमवतः कथामोदरसज्ञाः तेष्वासेनितरूपमपितत्वप्रपद्मारं मोक्षाख्यमेनगणयंति किंतु विमुक्तामपि हुल्लासिस्वानं प्रपन्नेत्यप्रवउ
लेपैः प्रक्षेपैः कालाब्धेरर्पितभयं जनितभयं कीर्तनं कीर्तनीयं परमत्वात् हे साधितवैकैकेमेसतइतिकेप्यपत्स
वः तीर्थपावनता घनोपसप्त तएव कथा प्रवत्तो परितागमे चयुवरावरद्ग्रिशरणात्तलतनकालभयं कुशल
बाल्लसायमहरा १५ कामंमयथेष्ट निरपेक्षभवस्यात् अवस्थानमत्र स्वरजिनेरमसपायैः परितेप प्रवतपरमो
रलिवच्चेतोरमेतपरिचतुलसीवद्धः चः वरदंघ्रिसंगजनितशोभाः परिचवर्णां रं प्रेमलवगुणागतोः एषेतएवेस
मन्वकः नात्यंति कविगणापंत्यपिते प्रस्तारं किं समरार्थ्यतमयप्रमुवउन्नये स्तेयेंगलवदंघ्रिशरणाम वतः कथा
माकीर्जेमतीर्थं पश्वासः कुशलाः सज्ञाः १५ कामं भवः स्वरजिनेति रमेषुनस्यात चेतो ऽलिलिघरितुते प
रमोरमेतवा व अनलुलतिवघरितेंघ्रिशोभाः रयेंनते गुणागतोपरिकणारंध्रः १६ स्ततःनोत्तमश्लोक
वार्तारांजुषतांतत्कथामृतं स्यात्संभमोंतकालेपिस्मरं तांतत्पदांबुजे १७ अवः भक्तिंपुङ्ः प्रवह
तां सपिमप्रसंगोभयाङ्नंतमहतामममत्वाशयानांपेनांजसोस्वरणमूरुः अतमनंमवाधिनेष्येभवकुणावक
तिंनयमीयिषुस्वरः अन्यथा स्वर्गापि दुखदरमर्थः कामभिमनतेनकाप्यिश्चरतांगमृतवक्ष्माः भगवंत ३११५ उत्तमश्लोकको
यानांश्नतिमेवांतेतथा अतएवतत्कथामृतेसेवनेनेवाजरामरत्वं अतएववांतकालेपिनसंभ्रमः नेयाकलेवरेहस्म
अनात्मतालुक्ति तरहांतरलानंदतिचेजन्मस्यातांतत्पदांबुजं तत्स्मरणस्यांतकालेपि अलोपात्ततेदुरुं गोतात्
पंपंवापीति सतः ११९ महेशः संगमसंगः भक्तलादि सुकपायावल महत्वादाश्रितवत्सलत्वं अमलानामलाद्वि १३३

तस्मिन्विस्मितमभिरामिर्भिः स्ववात्ममिः क्षारीकाभिः पघपिभक्तस्याशिमः मुत्रभाः तथापितानकुर्वन्त्याइत्यर्थः पतोभजनादन्यत्रफलकी
मनायां दर्शितविहायभजतांस्वपममार्थितय तस्वगतिस्वपदप्राप्तिर्लिवत्रैमात्रपरासर्वेभ्यःफलेभ्यः सहियरः सर्वेभ्यःफलप्रदेभ्यः नच मुङ्वा
भक्तंनत्यानातिपतोगुहाशयः सर्वांतःकरणस्थः मैत्रेयोविदुरं ३ १३ रजोरेणुःभवादृशाः विदुरादयः आत्मनोर्घआत्मनः सुखसाधन

मैत्रेयः तस्मिन्प्रसन्नेसकलाशिषांप्रभौ किंदुर्लभं ताभिरलंलवात्मभिः अनन्यदृष्ट्याभजतांगुहाशयः स्वयंविधत्तेस्वगतिंपरः
पंरा १९ नवैमुकुंदस्यपदारविंदयोरजोजुषस्तातभवादृशाजनाः वांछंति तद्दास्यमृते ऽर्थमात्मनो यदृच्छयापालब्धमनःसमृद्धयः
२० भक्तिंहरौभगवतिप्रवहन्नजस्त्रमानंदवाष्पकलयामुहुरर्घमानाः विक्लिद्यमानहृदयःपुलकाचितांगोनात्मानमस्मरदसावि
तिमुक्तलिंग २१ भुकःयोदुस्त्यजान्क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्प्रार्थ्यांश्रियंसुरवरैः सदयावलोकं नैच्छन्नृपस्तदुचितंमहतां
मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोपिफल्गु २२

मत्तनुसंविमुदास्येमनः समृद्धोमनसःसुखसाधनानायदृच्छयालब्धतान्नवांछंति निर्मिनस्कात्प्रमोगमाहि निर्विषयंसुखं तद्विष्णु
दासपादेव ४९ असौअहमित्यात्मानंनास्मरत् यतोमुक्तलिंगः सक्तलिंगशरीराभिमान ४ १२ पार्थ्यैः सुरवरैः सदयावलोकंप्राप्यं
नेतांयोभरतःनैच्छत्तदुचितंयतो विष्णुभक्तानांमोक्षोपिफल्गु २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्तफल० १३४ यच्च भगवोमदनाहस्मनुसक्ष्यन इति समुजस्य रम्या जित्वान् कर्मज्ञानभक्तिभेदात् नमस्कारः तत्र कर्मयोगेयज्ञपञ्चपासनारूपापधर्म यतये त्रया
स्वरूपाय विधीनेपुराणपयस्य नमस्तेयुपासकरूपाय ज्ञानयोगेयो गायत्र्युपासनारूपाय प्रकृतीश्वराय पञ्चपास्यरूपाय सांख्यांदिरसियस्या द्रष्टारागत् हो
तत्वात् नमस्तेयुपासकरूपाय भक्तियोगे नारायणाय यत्रयास्वरूपाय नररूपेणा उपासकरूपाय नमः भद्रश्रवणारूपेण उपासनारूपाय यरूपं इति वि
शेष्यं सर्वत्र अपरः प्रकारः यज्ञाय कर्मरूपायधर्मयतये स्वरूपाय विधिमे पुराणाय सदाचाररूपाय एभिस्त्रिभिः त्रयीमार्गभक्तः यो

यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय नारायणाय ऋषये मदसुदारं हासमन्मृगलमप्रियः समुदाजहार
२३ गजेंद्रः एकांतिनो यस्य न कंचनार्थं वांछंति ये वै भगवत्प्रपन्नाः अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमंगलं गायंत आनंदसमुद्रमग्ना २४ मुचु
कुंदः न कामये न्यं तव पादसेवनादकिंचनप्रार्थ्यतमाद्वरं विभो आराध्य कस्त्वामपवर्गदं हरे वृणीत आर्यो वरमात्मबंधनम् २५

गाय योगेन समाधिना प्राप्याय यक्षे उग्रादिस्तुत्यपायरामः शायपुरुषाय यो गायेति साध्यसाधनयोर भेदोपचारात् कर्मसांख्येषु पक्षसादित्वेषु
शिरसे शिरोवत्प्रधानभूताय पुरुषाय त्वत्तत्त्वरूपायेत्यर्थः प्रकृतस्वभावेन नतु उपाधिना ईश्वराय नियंत्रे निःस्त्रैगुण्यधर्माय पशुपतिः सदाशि
वादिशब्दवाच्याय इत्यर्थः नारायणाय यावदात्मा दित्तैरुपनिरूपायन मदसमर्थः शुकः ५ १४ यस्य एकांतिनः अव्यभिचारिणः सेवकाः रामः
गजेंद्रः भागवतं ८ ३ कः आर्यो ज्ञाता आत्मनो बंधनं वरं वृणीते न कोपीत्यर्थः सर्वत्रैवैतेषु श्लोकेषु मानपेक्षा पाप जन्ममर्मास्त्वार्या १३४
ज्ञातसाहसपश्यतीति मंतव्यं २५

नस्वंसमप्रमेर्दवीररसंनिरूप्यतत्स्य भक्तिरसानुभविनः फलसंबंधं दर्शयन्नुपसंहरति तस्मादिति तस्मात् रसानामनर्घरूपत्वात् आदि
ष आशास्ममाना निष्फलानि सर्वशः लोकत्रयवर्तिनी ऋपि निर्गुणान्तावज्ञामि निर्गुणाः कुतः यतो निरंजनः अंजनमकाशावरणं माया
स्वां सगुणो हि मायायां संबंधात् अतो हृदयः मायासंबंधे हि साध्येतीयत्त्वं स्यात् कुतो हृदयः यतो ज्ञातिमात्रः सत्तासत्ताभ्यामनिर्वाच्यत्वादित्य
र्थः भक्तमहिमानुभक्तिमहिमैवोक्त इति अवगीतं मुचुकुंदः श्रीभक्तसर्म १० ५१ ईदृशस्य च भक्तस्य सम्पाप्तिं पातित्यं वि नस्य सम्यतो ष

नस्मादिसज्याशिषईश सर्वेशाज सनमः सत्वगुणानुबंधना निरंजनं निर्गुणमद्वयं परं सांख्यतिमात्रं पुरुषं व्रजाम्यहं ५८ नार ४
दः नामान्यनंतस्य गतत्रपः पठन् गुह्यानि भद्राणि कृतानि च स्मरन् गां पर्यटंस्तुष्टमना गतस्पृहः कालं प्रतीक्षन्विमदो विमत्सरः ६
१ २७ कुंती श्रृण्वंति गायंति गृणंत्यभीक्ष्णशः स्मरंति नंदंति तवेहितं जनाः त एव पश्यंत्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदांबु

कलाप्यकं किं न्विहैकस्य मस्तो साह नामानीति त्रपा लज्जा तत्काले कृतानि कर्माणि कालं मृत्युं अपदः अस्वीकृत तस्या न विशेषः श्लेषत्वा
रम्यनारदः कुंती साधिताश्रावंनु निर्दिष्टमात्र विक्षयान्नभक्त विवक्षयेति तेषां विस्मयहमास्यतापकत्वात् २७ स्वभक्तस्य मुख्यता
न त्वस्य सायुज्यमुक्तौ तस्यैव भगवतः सामीप्यादि मुक्तिलिप्साः प्रदर्शयितुकामस्त्वाह कुंतीति अभीक्ष्णशः पुनः पुनः नंदंति प्रशंसं
ति ईहितं कर्म त एव ये श्रवणादिरताः नान्ये भवः संसारस्य प्रवाहः जलप्रवाहवत्पातित्वेन स्वच त्रिउपायेषु स्थाने यपात पतीतिप्र
वाहः तस्योपरमो विनाशो यत्र पदांबुजे तत्र एतेन सामीप्यरूपा मुक्तिरुक्ता कुंती श्रीभागवतं १० ५९ ७

सालोक्यसारूप्यमाह यच्चेति यद्वैकुंठं व्रजंति के दूरेयमाः दूरीकृताहंकाराः अनिमिषां देवानाम् ऋषभो विष्णुस्तस्यानुवृत्त्यानः अस्माकं उपरि ता
एताश्चवस्त्रोपयाप्येन रंगाः एवं सोऽपि सारूप्यमतयेश्च पिसुक्तौ ज्ञेये २९ किं वा सिद्धपुरुषं भागवत्सालोक्यादिमुक्तिमासाद्य पुनर्विभ्रंशायि
तः स्वदीप्तिर्न एव सुपूर्व त्रपते तथा हि अहो इहास्त सौ स्वर्गे पतिते कल्पपादपाः उमा अप्सरसः म्लाघ्याः सेवस्वेति पुनः पुनरित्यादि तत्र
चैवमास्तिति चेत सा संगो न कार्यः नाप्यहं पोम्प इति मर्वः पुनर्दुःखसंगात् तथा च मंत्रे स्थानस्थपमंत्रणे संगस्मयकरणं पुनरनिष्टप्रसंगादि

प्रसाद्यव्रजंसनिमिषामृषभानुवृत्त्या दूरेयमा ह्युपरि नः स्पृहणीयशीलाः भर्तुर्मिथः सुयशसः कथनानुरागवैक्लव्यबाष्पक
लया पुलकीकृतांगा २९ कर्दमः लोकांश्च लोकानुगतान्पशूंश्च हित्वा श्रितास्ते चरणातपत्रं परस्परं त्वद्गुणवादसीधुपीयूष
निर्वापितदेहधर्मा ३० हरिः गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान्यो न द्वेष्टि न हृष्यति विष्णोर्मायामिदं पश्यन्स वै भागवतोत्तमः ३१

तिरश्चेतरानिप्रसाह लोकानिति लोकाः इंद्रभवनादयः लोकानुगताः सहवासिनः तेभ्योपश्यन्नाहारमैथुनमात्रवेदित्वात् पशुतुल्यत्वं तान्
हित्वा आश्रयार्थे तपोर्थ्यमानानिति यायशिताः तद्गुणवाद एव वा सर्वान्तरो सादकत्वात्सीधुः मधुरं विप्रहृष्टत्वात्पीयूषं तेन निर्वापितो निःका
शितो देहधर्मो विषयवासनारूपः संतोषरूपश्चायं स्ते तथापत्येवं स्वाश्रुवते श्रिताइत्यादि ८ तदुक्तं गीतासु मद्विचाउ इत्यादि कर्दमः कापि एम०
लं ३ २१ एवं वै भजमानस्य विदेहत्वे लब्धे मुक्तस्य प्रारब्धकर्मक्षयाद्देहः सपि विष्णुपरत्वात् विलक्षणं जीवन्मुक्तिं दर्शयितुमाह १३५
स्वयं यथारभ्रतेहरिरित्यादि दूरं जगत ३१

देहस्य जन्माप्ययौ इंद्रियाणां तर्षो विषयलिप्सा रुधः प्राणस्य क्षुत् मनसो भयं धियः कृच्छ्रं विविच्य तत्त्वं विवेचना शक्तिरित्यर्थः ३२ कामाद्य
व कर्मबीजानि आश्रयवा बीजमविद्यानि सनिरतिशयसुखात्मकस्य स्वरूपस्याप्यग्रहणमित्यावत् ततो वा स्वसुखाभिलाषः कामः तं
त्तिद्युपव्यापारः कर्म ३३ जन्मना कुलं लक्ष्यते अहंभावो गर्वः ३४ आत्मनि शरीरे स्वः नाहमिति भिदा नाना वैकवचनं स्वः मम परो न मम

देहेंद्रियप्राणमनोधियां यो जन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः संसारधर्मैरविमुह्यमानः स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधानः ३२ न काम
कर्मबीजानां यस्य चेतसि संभवः वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ३३ न यस्य कर्मजन्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः सज्ज १०
तेऽस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरेः प्रिय ३४ न यस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा सर्वभूतहितः शांतः स वै भागवतोत्तम ३५ ६
त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुंठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् न चलति भगवत्पदारविंदाल्लवनिमिषार्धमपि स वैष्णवाग्र्यः
३६ भगवत उरुविक्रमांघ्रिशाखानखमणिचंद्रिकया निरस्ततापे हृदि कथमुपसीदतां पुनः स प्रभवति चंद्र इवोदितेऽर्क

ति ३५ त्रिभुवनविभवो ब्रह्मत्वं वैश्वरूपदार्थमपि न चलति यतो भगवत्पदं ब्रह्मपदात्प्यधिकं तदाह अजितेति अजिते विष्णौ आत्मा मनो येषां ते
नो वेत्तीति ३६ संततस्य चलनं स्यादिति चेत्तत्राह भगवत इति उरुविक्रमो यस्यांघ्रेस्तस्य शाखाः अंगुलयः तासां नखा एवं अन्यत्व स्वाद
न्तस्तद्धामतापस्ते पार्थे दृढिकाप्रमा उपसीदतां भजतां सताय ३७ ७ ८

मुक्ताफल:
१३६

यस्य हृदयं साक्षात्स्वात्मा घनरूपो हरिर्निविशति यतः प्राप्य परमानन्दं प्रेमगुरोर्न ततोऽपि प्रियम् ११ २ अनालब्धाश्रयस्य पाः नैरपेक्ष्यं निरपे
क्षैः स्मर्यं ३९ गरुडासन वलितामरा श्रीकृष्णः उद्धवं ११ १४ एवं जीवन्मुक्तं लक्षयित्वा तन्माहात्म्यं मुख्यवाराः तत्संगिनः पुरुषांश्लोति पु
नश्चेति ओनर्जन्मांतरे तदाश्रयेषु प्रकषसंगो यायांसः एसुप यामिति तत्र तन्नमः स्तुतं तन्नाम्ना विरोधनं प्रार्थयेनमोहितेभ्यः इति पुरः स्थितारं
विमुंचति हृदयं न यस्य साक्षाद्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः प्रणयरशनया धृतांघ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः इ
श्रीविष्णुः निः किंचनामप्यनुरक्तचेतसः शान्ता महान्तो ऽखिलजीववत्सलाः कामैरनालब्धधियो यजन्ति येते नैरपेक्ष्यं नु विदुः
सुखमम ३९ यागारुडात्मवर्ते यस्य विलेरुदसमौक्ष्णां हसति क्वचिच्च विलज्जऽउद्गायति नृत्यति च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति ५
रानायनभक्ष्यभूपास्यावसनंतराति: प्रसंगमात्तदाश्रयेषु महत्सुयां यासमयामि सः एमेऽप्यसुसर्वत्र नमो हितेभ्य ५१ प्रकट: यानि
वृत्तिसानुस्मृतं चतयादयम्ध्यानाम्बुजन कथाश्रवणेनवासानु सावशेषशेषमहिमन्नपि नायमाभव कि त्वंतकासिलुलितात्
पततो विमानात् ५२ तेन स्मरंसाति तत्प्रियमीशमन्ये मेयि वान्वदः सनसुहृद्गुरुविन्न दाराः पत्यन्नाभभवदीयपदारविन्दसौगन्ध्य
लीनरजानमा विभगुव मनाजीवन्मुक्ता ५१ स्वर्गादिमनप्रियाधीनमास्लात्मपीति किंतु पुनः अंतकस्यासिलुलिताद्धिमानात्पतना परा धी
नमाह्लाद्माणामिलये ५२ पर्जेशारीरंमीयमम पिनस्मरं तियुक्ताः अन्यथमनाहे हेलास्थिताः तत्सेवेधात्सर्वं विन सुनाद्यःतान रामः
पिकेपभागवम्ले पुनातप्रसंगा ५० १३६

एवं जीवन्मुक्तं लक्षयित्वा तु बा चेदरामीमयस्तित्वाधिका स्यात्तस्य शरीरस्यातमाह तदेतित दात सां रस्यामो सह लिताः
सहस्रेणायापाणां लब्धवलाः गिरउपसत्कृस्येस नेनसर्वे हुयोपरतिरूपलक्षिता अतएव विमुक्तसेमम मी
लितां दृकुबुद्धी इयपरतिर्पस्मिन्ननसिद्धामनक्ति निधायमनः हे समधारयदिसयः अनेन प्रमाहारपूर्णीधारणाउ
क्ता ४४ विशुद्धानिष्कामा अशुभं यदेवमद्यं तस्य श्रीरूपमस्मरं स्यया साक्षात्कारोगता मानसुधय्यया निश्चानुधं इत्यय

स्तः तदोपशंतस्य सह स्त्रिणोगिरो विमुक्तसंगोमन आरि पूर्णवे हृत्सोलसत्पीत पटे चतुर्भुजेपुरःस्थि
ते मीलितदृक्समधारयेत ४४ विशुद्धमाधारणया पातृ तावुभस्तदीक्षपेवाशुगतातु धय्यया निहन
सर्वोऽपि परंनिविभ्रममस्तुषावजसं विस्रज्जनजनार्दनं ॥४५॥ ॥ श्री

यपंतीमासुधय्यथानिउजर पापानिपस्य तथा ख्यौक्तं तदधिगमजन रप्सवो घमोश्लेषविनाशौ तद्यपदेशात्
श्रुतिश्च तद्यपेपीकात्लमभ्रो मेतं यहूपेते वमेवेहास्मसंचेपापानः प्रहूपंतदतिति विभ्रमो विवि धत्रमाणतत्रत
ग्रासंतो घात तस्स निहजिंरपूर्वेहसोरव्यविषमलाभातजभेदशरीरंविसृज्जनसजनजनार्दनंकेवलस्मरतात
पुरुषमिसुवितपरप्रयोगः इतःशौनकं १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल
१३७

स्तुतिहनमामनगवद्धृतमाधुलानुसंधानेयाविकस्तुयवहारस्याविषयत्वात तदेवाह मत्तु कृमेति मश्रयणोविनमः प्रसृङ्
मादि के सत्कारोपलक्षणो हेमुमध्यमेराक्षायति तत्सर्वं मानैः मनावरत मरगन्याभास्तिपेषातैः परस्मैतुरीयाय
चेतसैवविधीयते अथवार मैस्त्रमथेत्यर्थः कृतमराल्लक्षणात्तु बुद्धिमिश्रनं पुरुषं बुद्धिसंगविवर्जितं पारस्यौपतिवो
धावं सामोस्मेस्मारतमरेति ४६ एवमियतामबंधेनविस्तारे मकरणावतुषयीसांगोसत्कलां चति रुप्याथग्रंथहृत
मकरणमति पाघामिष्टदेवतोमरणमति सत्त्वमित्यादिमिमममाभगवानधोक्षजो वासुदेवश्चेतसाविधीयतेनमस्त्री

हरः प्रसुप्तमनसुकृमनपश्रयणामिवाहनेविधीयतेसाधुमिथः सुमध्यमेमानैः परस्मैपुरुषामयेत
सागुहाशयापैवनरेहमानिने ४६ सत्त्वविशुद्धवसुदेवशब्दितं यदीयतेतत्र पुमानपारतः सत्त्वे चतस्मिन्
भगवान्वासुदेवो ह्यधोक्षजोमेमनसाविधीयते ॥४७॥

यतेश्रधः अधः कृतं अक्षजं इंद्रियजं ज्ञानं येन सतथा निराकार इत्यर्थः कथं तर्हि वासुदेवत्वं तत्राह तस्मिन्वसुदेवाख्ये
उपाधौ अस्य सत्त्वे सम्यग्वेश्मधिष्ठानेस्तति अथवसुदेवशब्दस्य कोर्थः तत्राह सत्त्वमिति यद्यस्मात्तत्र विशुद्धेस
त्वे पुमान् विस्फुरपावृतरूपतेयस्य सः श्रुतीयेश्वेनेनवससास्मिन्नरमतीयद्वादितिवसुः दीव्यतिद्योततस्मिन्
प्रकाशकत्वादितिदेवः इति शुद्धसत्त्वेवसुदेवशब्दस्यप्रवृत्तोहेतुरुक्तः तदेवं साकारनिराकारे भगवतोद्वैरूपेन

राम
२७

अथास्यग्रंथस्यप्रवचपरिपंथिविघ्नविघातायभगवद्गुणमाहात्म्यपरंपद्यमुदाहरति उरुगायतीनामिति हरिश्चध्व
निर्नि मिथ्यतेऽनेनेति निमयनः कुटरोमयविप्रकेने तस्यत्राहिनेमिश्रितः येनध्वनिः नानिरस्यतेति हरिश्चिपते अमंग
लमित्येतन्निर्विघ्नबोधेयोतके शुकः १० ४६ एवंजगद्रूपवर्गहेतुं ग्रंथंप्रणीयनज्ञानितसुकृतवासनातस्मात्रभगवा
नायापैविश्वस्यस्वस्य वसमीहितमाशास्ते स्वस्यस्थितिस्वस्तीति हेमवायकमद्यपेनतुखलेषु सत्सुकृतः स्वस्ति

शुकः उरुगायतीनामएविंहृदोवनंत्रजोगनानांदिवमस्यशांत ध्वनिः हरिश्चनिर्मथनत्राहमिश्रितोनि
दृस्ततेपनरिहाममंगलम् ४८ मद्गाद्रः स्वस्त्यस्तुस्वखलः प्रसीदतोध्यायतुस्तालिज्ञिवंमिथा
धियामनश्चभद्रंभजताद्धोक्षजेप्यावेश्यतांनोमतिरप्यहेतुकी ॥४९॥ श्रीः ॥

तत्राह स्वल इति खलोदुर्जनः प्रसादः स्वच्छत्वं विश्वस्यखलिप्रतिताभंगामपात् खलस्यप्रसादमात्रमुक्तं नतुवि
नाशः एवं योऽयंतामुक्तापरस्परोपकारे प्रवृत्तिमाह ध्यायत्विति शिवंमंगलमुख्यगतमाशास्तेमनश्चेतिनः अ
न्योन्यं यमनोभद्रंसात्त्विकं वस्तुभजतनात् अपिशाहः समुच्चये अधोक्षजेमतिरावेश्यतां आवेशंप्राप्नोतु आवे
शं प्राप्नोसौ वेशयतीति प्रीतिपरिकाङ्क्षा सर्वेबडुलमिष्टहेतिणिच् अहेतुकीनिःकामामद्गाद्रः न सिंह मु १२८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफ. १२८

रहस्वस्वकर्त्तृकेपिमइराजमहार्णवचिंताहेमाद्रिणाऽभ्यर्थितश्चावाम्भिस्तत्कर्तृकलोत्थापितवानितिभावः । ननुतरेतत्संपतिं तत्कीर्ति
स्थापयन्नाह चतुर्वेति चतुर्वर्गचिंतामणिनामाख्यग्रंथमहोदधेर्वेणिज्योतपाचतुरोपाविदितग्रंथचनारीतिविशेषेण
मध्याहिवाणिज्यापांतनदेशोभ्यस्तानितानिमिपवस्त्वमाह सपुमानतन्नदिषयेचतुरोभवति तद्येतेनतेनतस्मैतीतिहा
सपुराणादिभ्यस्तानितानिनिःशेषवृत्तदानत्तीर्थमोक्षाद्विप्रतिपादनपराणिवाक्यानिमाहसर्वंयथाचनाम्नांकोशलमा
सारिते तत्तत्सर्वेवर्ववपाभाग्यवतःस्यततत्त्वंधेभ्यस्तानितानिविम्बादिवस्तुचतुष्टयप्रतिपादनपराणिपद्यामा
रसमुक्ताफलास्थपनकरणंकृतं तदेतत्कौतुकास्यरूपतेहकृतहलिनइतिशेषः अस्मिन्नविलोकितेसकलकौतुकमवाप्य ॥

चतुरेणचतुर्वर्गचिंतामणिवाणिज्ययाहेमाद्रिणाहितंमुक्ताफलंयदूपतकौतुकानपरं निर्मथ्य
पयसांपरिशिमेदरः कौस्तुभंममधातहेमाद्रिर्वचसांमुक्ताफलंत्वंहरिप्रभो ॥५१॥ ॥

ग्रंतिभावः अन्यत्रचतुरेणविगेन्द्रेणाशापासमहत्त्वेषांदितापरीसातयाउपलब्धितामणायोर्वाकित्तेषांवाणिज्ञा
यविक्रयस्थितिस्तयावतुरेणनिपुणेनहेमाद्रिणावहुसुवर्णेनवाणिज्याश्वकारिमुक्ताफलंमौक्तिकानिज्ञाताबे
कवनेपरूपतेस्याःमुक्ताफलशब्दःपक्षहेमेपिप्राग्व्यातः५०एवंतस्यवाणिक्रूरेणकुशलतास्यत्स्यमहत्सास्ये
नस्यमोरिगुणानयनेन्ति निर्मथ्येतिपरसीरोदमंदरोमंथाचलंमधातविलिखवानहेमाद्रिर्महस्काप्रदेवात्मज
श्ववचसांराशिंभागेवतास्थनिर्मथ्यमुक्तालाख्यरत्नंग्रंथंवप्रभोःश्रीहरेः[illegible]स्यहरिप्रधारिसर्वेःविसायमलकौस्तुभ
१३८

इति भावः ५१

हेमाद्रिमित्यादियेनसकलसकलाकौशलरूपेणगुणेनहेमाद्रिंजनःश्चाद्रिपतेस्मकृतंतेनैवगुणेनपूरितंसाधनसंपादनात्स्वअर्थिनांसुरू
पेनगुणेनार्थिजनेषुकल्पतरवोहिततस्यगुणाहसर्थःएतत्प्रकरणंमुक्तंसुघटितंप्रतिफलतत्तुहृदिदर्पणाप्रतिविंवीभवतज्जगदीशस्या
स्मोःरूपंयेनयत्रंभेनृतत्तयातदेततपस्पकर्णोभ्रवणेनकंठेघोषणादर्पेतदर्थचिंतनेनास्तितत्सपुंसःकाचित्स्वसर्वेषामुपमायरम्यम
प्रकाशरूपापरमशोभाभवतीसर्थःअन्यत्तुयेनगुणेनसूत्रेणाहेमाद्रेःसुमेरोम्मलिक्ष्मीःशोभाश्चाद्रिपतेमेरुविकारस्यसुवर्णस्यानि

हेमाद्रिमाद्रिपतएवगुणेनयेनैवपूरितसुखेनसुवद्धमेतत्मुक्ताफलंप्रतिफलज्जगदीशरूपपत्कर्णकंठहृद्येसपमास

कवित्त ५२

कठस्वत्तयाशोक्रियतेतेनपूरितंमयंसपवेशेनसुघटवंमौक्तिकवेध्यस्थानंयेनगुणेनतेनैवएततरत्नंसुवद्धसुपंत्रितंप्रतिफलत्निर्मल
तयाप्रतिविंवीभवज्जगदेवरूशस्पस्यंपास्मिन्मौक्तिकेयद्वाप्रतिफलतज्जगदीशस्यराज्ञोरूपंयस्मिन्ततत्तयातुल्याधिकरणाद्वहृवी
हिःप्रदर्शसायांहृपद्मसयोवासर्वथाराजालंकरणमित्यर्थःतदेतद्यस्यकर्णेकंठहृद्येवाऽलंकारतयाऽस्तितस्यकाविद्भुत्पसा
माराप्यासुषमापरमाकांतिर्भवतीत्यर्थ ५२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुक्ताफल०
१३९

द्वे एवेति गम्भोदा आयाथि द्वि गिरीश्वरश्च तस्य पराते तायां च स्त्रिषु मध्ये द्वे एव वित्रेयत् सिंधुः समुद्रो बद्धः पश्चहेमाद्रिर्मेरुः स्वमुपानीतः स्व
र्णिकटीकृतः किंभूतः सूर्यस्य रवेः आवृत्त्यावर्तिं गता प्रदक्षिणा परिभ्रमणं यस्मिन् मेरौ सत थाप्यधिकरणावहश्चाहो तु प्राणुक्ते
कार्यकारणयोरभेदोपचारो रणताहव्य विवक्षया हेमाद्रिशब्देन तज्जं सुवर्णं । लक्ष्यते अर्थिभ्यः प्रदातुं भूपानस्य सुवर्णराशिरानीतः सर्वः
अन्यत्र तु असिवरामसन्धःश्लाकलिपुगेपद्कुले वृत्तीर्णसद्वे एव वित्रेयत् सिंधुर्गजमदो बद्धः सिंधुशब्देन तद्दंतो गजा लक्ष्यंते सिंधुरिति

द्वे एव वित्रे रामस्य संधर्वबद्धः पुराउ पुनर्हेमाद्रिः स्वमुपानीत स्वर्णाक्तप्रदक्षिणा ५३ ॥ छ

जातावेकवचनं प्रसर्पिनोराजः परामूपतत्त्व सिंधुर्गजमदो बद्धः सिंधुशब्देन तद्दंतो गजा लक्ष्यंते सिंधुरिति जातावेकवचनं प्रसर्पिनोरा
जः परामूपतत्सिंधुराः स्वाहेवद्धाउत्सर्ग पश्चहेमाद्रिर्द्विजविशेषः स्वमुपानीतः स्वसान्निध्यमस्य माहात्म्य सापरेस्वधिकं तु मितःर्थः
कीदृशः सूरिषु यस्वात्मप्रमाणाद्दिप्रवीणो कृष्या कृताः शतशः किंपमाणालेनावर्त्तिं गताः प्रकृष्टा दक्षिणा दानं यस्य सतथा कोहि नाम० तम्मै उ
मत्वहस्य तिम्मपिप्रज्ञपापहसत तस्मात् शम्भोत्रिशिरमरो निजनिकटीकरणान्न विद्यते ५३ ॥ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=22.07.19 11:09
,TRANSFERRED=2019/07/22 at 11:47:36
,PAGES=140
,TYPE=STD
,NAME=S0001060
,Book Name=M-1964-MUKTAPHALAM VISHNUMAHIMA KAIVLYDIPIKA TIKASAHI
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection